

Romano džaniben

časopis romistických studií | 2 | 2018

Romano džaniben

časopis romistických studií | 25. ročník | 2/2018

HOSTUJÍCÍ EDITOŘI ČÍSLA:

Tomáš Hrustič¹

Ústav etnológie a sociálnej antropológie SAV

Ondřej Poduška

Národní demokratický inštitút

Na obálce:

Asistentka osvedy zdravia pri meraní tlaku, Chminianske Jakubovany, 2019 | archív Zdravé regióny

¹ Editor tohto tematického čísla ďakuje za podporu grantu VEGA 2/0066/19 - Vzorce sociálnej mobility Rómov vo svetle empirických výskumov. Kritická reflexia existujúcich praktík a zber nových dát.

Obsah

Tomáš Hrustič, Ondřej Poduška

Participácia a kolaborácia v akademii a verejnej politike.

(Úvod k tematickému číslu *Romano Džaniben*)

05

RECENZOVANÁ ČÁST

Tomáš Hrustič

Participatívny výskum politickej angažovanosti Rómov na Slovensku

15

Liria Hernández a Paloma Gay y Blasco

Životní zkušenosti romských žen: kolaborativní přístup k jejich studiu

39

Tatiana Zachar Podolinská

Kvalitatívna analýza naratívu o privátnom zjavení Panny Márie v rómskom prostredí ako príklad viac-hlasnej etnografie

47

Tatiana Hrustič a Andrea Poloková

Participatívny prieskum o dojčení v marginalizovaných romských komunitách a jeho využitie pre prax

89

NERECENZOVANÁ ČÁST

Daniela Filákovská Bobáková, Andrej Belák, Tatiana Hrustič, Marcela Adamová,

Asistencia pre vylúčených Rómov v slovenských nemocniciach:

participatívny vývoj a zavedenie novej pracovnej pozície

109

Na bajinav, kaj oda savoro kerďom – Svého rozhodnutí nelituji.

(Životní příběhy a motivace romských aktivistů ze Slovenska)

Úvod

125

Beata Berkyová

126

Csaba Horváth

128

Rudolf Horváth

132

Jarmila Vaňová

140

Jan Ort, Zdeněk Guží

„Vzal jsem si do hlavy, že si vybuduju vlastní život.“

Životopisné vyprávění Zdeňka Gužího

149

RECENZE | ANOTACE

173

Participácia a kolaborácia v akadémii a verejnej politike.

Úvod k tematickému číslu *Romano Džaniben*

Centrálnou témou tohto tematicky ladeného čísla je participácia a spolupráca Rómov na procesoch, ktoré sa ich týkajú – od verejnej politiky cez projekty zamerané na rozvoj komunit až po spoluprácu v akademicknej sfére pri výskumoch, či písaní textov. Je to veľmi široká oblasť, ktorá sa dá vnímať optikou mnohých aspektov a prístupov. Pre viaceré vedecké disciplíny, ktoré sa v súčasnosti venujú rozličným témam a dajú sa vymedziť pojmom „rómske štúdiá“, je evidentný súčasný trend – do istých typov výskumov zapájať čoraz viac členov cieľových skupín a komunit a umožňovať tak ich väčšiu mieru zodpovednosti a právomocí pri týchto projektoch.

Zmyslom kolaboratívneho a participatívneho výskumu je v mnohých prípadoch narušanie mocenského vzťahu medzi výskumníkom a informátorom, ktorý prestáva byť len predmetom štúdia a stáva sa plnohodnotným aktérom výskumu. Do popredia sa dostáva aj v dôsledku postkoloniálnej krízy a kritiky sociálnych vied. Participatívny výskum má umožniť potenciál demokratizovať a dekolonizovať produkovanie vedomostí prostredníctvom zapojenia skúmaných spoločností a občanov do výskumného procesu (Janes 2016) a prístupy založené na kolaborácii a participácii sa usilujú o nastavenie takého výskumu, ktorý by bol v konečnom dôsledku politicky a eticky korektnejší (Fotta 2017) a z toho hľadiska sa usiloval o produkovanie vedomostí pri takom type výskumu, ktorý by sa snažil čo najviac eliminovať mocenské nerovnosti medzi výskumníkmi a objektmi výskumu (Dodson, Piatelli, Schmalzbauer 2007). Korene participatívnych výskumov siahajú najmä do oblasti akademických odborov verejného zdravotníctva (Minkler, Wallerstein 2003; Hacker 2013), v ktorých sa ich autori snažili nájsť spôsoby, ako do výskumu, zberu dát a ich vyhodnocovania čo najefektívnejšie zapojiť dotknuté cieľové skupiny. Miera zapojenia cieľových skupín do výskumu potom definuje stupeň participatívnosti na osi od výskumu, ktorý je plne kontrolovaný a riadený komunitou a pri ktorom rovnocenne spolupracujú profesionálni a laickí výskumníci, až po výskum kontrolovaný profesionálnymi výskumníkmi a zapojenie komunity je – do väčšej či menšej miery – zabezpečené napríklad

1 Tomáš Hrustič pôsobí v Ústave etnológie Slovenskej akadémie vied. Tento text vznikol vďaka podpore grantu VEGA 2/0066/19 – Vzorce sociálnej mobility Rómov vo svetle empirických výskumov. Kritická reflexia existujúcich praktík a zber nových dát. E-mail: tomas.hrustic@savba.sk

2 Ondřej Poduška pôsobí v Národnom demokratickom inštitúte. E-mail: opoduska@ndi.org

prostredníctvom poradných výborov, vyškolenými komunitnými výskumnými asistentmi a podobne (pozri viac Durham Community Research Team 2011). Príklady použité v tomto čísle patria takmer výhradne do kategórie výskumov, ktoré mali pomerne veľkú mieru kontroly zo strany profesionálnych výskumných a projektových inštitúcií. V domácom kontexte sú však aj takéto typy participatívnych výskumných projektov ojedinelé a z tohto dôvodu si celá táto oblasť participatívnosti a kolaboratívnosti zasluhuje svoju pozornosť a širšiu diskusiu.

Jedným z kľúčových prvkov participatívnych výskumov a projektov je aj to, že už samotný proces výskumov (a nielen ich výsledky) má potenciál podporovať sociálnu zmenu v zapojených spoločenstvách (Mairhofer 2015) a v konečnom dôsledku zmocňuje cieľové komunity v oblasti, na ktorú je výskum zameraný. Túto ambíciu mala v konečnom dôsledku participatívna evaluácia politickej angažovanosti Rómov, o ktorej píšem v prvej štúdii tohto čísla. Ukazujem príklad prelínania participatívnosti v akademickej a aplikovanej sfére a podrobne tam popisujem spôsoby, akými sme pri tomto výskume zabezpečovali účasť Rómov nielen pri realizácii výskumu, ale aj pri príprave výskumných plánov a metodiky, či následne pri interpretácii a analýze získaných dát. Cieľom tejto štúdie je zhodnotiť participatívnu evaluáciu programu rómskej politickej participácie Národného demokratického inštitútu, ktorý na Slovensku prebiehal od roku 2004. Štúdia reflektuje vybrané aspekty participatívnej povahy tohto výskumu s dôrazom na komunitný participatívny výskum, ktorý bol dôležitou súčasťou celého projektu. Tento text sa teda snaží zhodnotiť proces zapájania členov skúmaných komunít do výskumu a ich prínos pre nastavovanie výskumnej metodológie, zberu dát a ich interpretácie a uvažuje o výhodách a limitoch zvolenej participatívnej metodológie. Zamýšľa sa však aj nad možným potenciálom pre podobné vedecké a aplikačné projekty, ako aj pre benefity členov zapojených rómskych komunít a účastníkov výskumu.

Väčšie angažovanie sa výskumných partnerov do dizajnu a vyhodnocovania výsledkov výskumu navyše prináša tému intenzívnejšej kolaborácie medzi výskumníkmi a informátormi, napríklad aj pri prezentovaní výsledkov v podobe publikovania akademických textov, čo je téma textu Lirie de la Cruz Hernández a Palomy Gay y Blasco. Obe autorky už na túto tému publikovali viacero štúdií (de la Cruz, Gay y Blasco, 2017) a v januári 2020 je naplánované vydanie ich vedeckej monografie (Gay y Blasco, Hernández 2020). V súčasnosti badať rastúci trend kolaboratívneho písania so zapojením výskumných partnerov alebo sa prejavuje aspoň trend uvádzať ich ako spoluautorov odborných článkov. Avšak z perspektívy komunity je písaných len veľmi málo týchto článkov (Durham Community Research Team 2011: 5–6). Z toho dôvodu nás ako zostavovateľov tohto čísla teší, že môžeme uverejniť štúdiu od Lirie de la Cruz Hernández

a Palomy Gay y Blasco, ktoré vo svojom texte reflektujú svoju spoluprácu založenú na priateľskom a pracovnom vzťahu definovanom ich akademickými a etnickými pozíciami. V tomto snažení otvorene priznávajú úspechy, ale aj limity takejto spolupráce a prelínania ich rozdielneho postavenia: na jednej strane Rómky z mestského geta a na druhej strane Nerómky z dobre situovanej rodiny strednej triedy, ktoré sa rozhodli spolupracovať a písať spoločne a v textoch tak rovnocenne skúmať svoje pozície. Toto rozhodnutie bolo vedomou reakciou na skutočnosť, že objekty antropologických výskumov zväčša nemajú žiadnu kontrolu nad spôsobmi, ako sú vykresľované akademikmi. Obe autorky sa tak pokúšajú túto mocenskú nerovnováhu zmeniť a pomocou intenzívnej a vedomej kolaborácie nastaviť svoj vzťah smerom k vzájomnej reciprocite. Ich text v tomto čísle prináša úprimnú reflexiu tohto ich snaženia a ukazuje silné, ale aj slabé stránky, úsilie o rovnocenný vzťah a vedomé stieranie rozdielov zo zásadne odlišných východiskových pozícií, ktoré medzi oboma svetmi vytvárajú zdanlivo neprekonateľnú bariéru. Kolaboratívna veda a písanie akademických textov však v tejto štúdii ponúkajú aj ďalší, z pohľadu romistiky, zaujímavý rozmer. Intenzívna spolupráca oboch autoriek a vzájomná reflexia ich kariér nastavuje zrkadlo zaužívaným všeobecným kategóriám „Róm“ a „Neróm“. Na príklade Liriiných životných trajektórií ukazujú obrovskú rozmanitosť a dynamiku, ktorá problematizuje schematické etnické a sociálne kategorizovanie a nálepkovanie (pozri aj Zachar Podolinská, Škobla 2018). Na základe Palominho vplyvu na Liriin život tento text načrtáva aj etické otázky, ako a do akej miery má antropológ zasahovať a ovplyvňovať životné osudy svojich informátorov a výskumných partnerov.

Snaženie sa o rovnocenné kolaboratívne písanie, tak ako ho podávajú de la Cruz Hernández a Gay y Blasco, má svoje viaceré limity, ktoré si autorky explicitne uvedomujú a ktoré pramenia z ich rôzneho životného a akademického postavenia. Z toho dôvodu sú si vedomé, že v tejto fáze ide o isté experimentovanie a dôležitý podnet na premýšľanie o súčasnej akademickej praxi.

V tomto kontexte je potrebné vnímať aj ďalší text tohto čísla od Tatiany Zachar Podolinskej, ktorý sa možno na prvý pohľad vymyká z tematickosti tohto čísla. Avšak, autorka sa v ňom snaží o zadefinovanie svojho metodologického prístupu, ktorý by najvhodnejším spôsobom reflektoval rolu aktérstva a participácie na produkcii etnografického textu. Na rozdiel od de la Cruz Hernández a Gay y Blasco nemá Zachar Podolinská ambície stierať rozdiel medzi výskumníčkou a informátorkou, ale obe pozície priznať a prisúdiť im pri písaní textu svoju úlohu. Túto metódu nazýva „viac-hlasná etnografia“² (Tobin 1988), ktorá podľa nej necháva zaznievať všetky hlasy spôsobom, aký je čo najbližšie k autentickým prejavom a zároveň považuje za dôležité, aby tieto hlasy neboli zjednotené

2 S ohľadom na českých čitateľov sa redakcia rozhodla používať slovo „viac-hlasná“ v tomto v slovenčine nekodifikovanom tvare (namiesto kodifikovaného viachlasná).

do jednej konečnej podoby. Tu je podľa autorky zároveň nevyhnutné popísať čo najvernejšie všetky okolnosti, ktoré by mohli vplývať na výsledné etnografické poznanie produkované z kontextov všetkých zainteresovaných aktérov vrátane samotnej autorky textu. Jej text tak môžeme vnímať aj ako vymedzenie sa voči rovnostárskemu a kolaboratívnemu prístupu, ktorý volia de la Cruz Hernández a Gay y Blasco. Zachar Podolinská vo svojej štúdii argumentuje, že snaha o zjednotenie oboch hlasov („umlčanie autora-vedca“) je umelá a zároveň kontraproduktívna, keďže rola autora-vedca sa nedá poprieť a výskumnú situáciu a taktiež tvorbu poznatkov aktívne ovplyvňuje svojou prítomnosťou a pozíciou v teréne. Ďalším hlasom v kontexte tejto „viac-hlasnej etnografie“ je aj hlas čitateľa, ktorý má podľa autorky rovnaké právo na aktérstvo a participáciu na produkovani poznatku, keďže na základe aktívneho čítania textu si vytvára vlastné interpretácie a prispieva tak k analýze výsledkov výskumu. Zachar Podolinská túto metodológiu ilustruje na príklade naratívu o zjavení Panny Márie, ktoré jej vyrozprávala rozprávačka Kristína v rómskej osade v Hermanovciach. V jej texte tak zaznieva niekoľko hlasov o tomto zjavení, či už prostredníctvom samotnej rozprávačky, výskumníckiných zápiskov z terénneho denníka, jej interpretácie rozprávania a záznamov z terénneho denníka; priznáva aj dôležitosť kontextu, v ktorom rozprávanie prebiehalo a bolo zaznamenané.

Číslo ďalej prináša aj príspevky z oblasti výskumov a následného nastavovania intervencií a politík verejného zdravia, na ktorých priamo participujú Rómovia z marginalizovaných osád na Slovensku, priamo zapojení do zberu dát a následne do realizácie a implementácie týchto intervenčných opatrení – či už v oblasti dojčenia alebo skvalitňovania prístupu k zdravotným službám. V súčasnosti na Slovensku prebieha dlhodobý intervenčný program Zdravé komunity, ktorý je zameraný na zdravotnú mediáciu v marginalizovaných rómskych komunitách (Výročná správa 2018). V porovnaní s podobnými programami a službami v rómskych komunitách na Slovensku (pozri napr. Škobla, Hrustič, Poduška 2019) program Zdravé komunity vykazuje vysokú mieru participatívnosti, respektíve účasti Rómov na jeho manažmente a realizácii. Organizácia zamestnáva viac ako 86 percent zamestnancov z prostredia marginalizovaných rómskych komunít, čo ju robí mimoriadnou nielen na Slovensku, ale aj v Európe (Výročná správa 2018: 3). Práve participácia Rómov na príprave a realizácii aktivít je kľúčovým prvkom pri budovaní programu, čo zdôrazňujú aj evaluačné štúdie projektu, ktoré vyzdvihujú vysokú mieru zdola nastavovaného kolaboratívneho prístupu (Belák et al. 2017).

Vedenie tejto organizácie iniciovalo prieskum miery dojčenia v marginalizovaných rómskych komunitách na Slovensku. Zapojené doň boli práve asistentky osvetu zdravia, ktoré pochádzajú z marginalizovaných rómskych komunít. Autorky štúdie, Tatiana Hrustič a Andrea Poloková, sa v predloženom texte zameriavajú na kontext výskumu dojčenia a motiváciu realizovať tento výskum, ktorá vychádzala

z klinických štúdií zdravotných benefitov dojčenia najmä pri komunitách postihnutých chudobou a horším zdravotným stavom ich členov. Ponúkajú reflexiu participatívnej metodológie, ktorá by sa na škále miery zapojenia cieľových komunít (Durham Community Research Team 2011) zaradila k výskumu s veľkou mierou kontroly zo strany profesionálnych výskumných a projektových inštitúcií. Avšak okrem reflexie metodiky tento text prináša zaujímavý hlas rómskych výskumníkov, ktoré zber dát realizovali a zamýšľajú sa, akým spôsobom táto skúsenosť ovplyvnila ich pôsobenie v lokalite a ich prístup k svojej profesii asistentiek osvedy zdravia v marginalizovaných rómskych komunitách. Navyše, tento z pohľadu romistiky v Česku a na Slovensku jedinečný text posúva diskusiu o participatívnych výskumoch ďalej smerom k nastavovaniu ďalších intervencií, ktoré sú vystavané na jednej strane na výsledkoch z participatívneho výskumu a na druhej strane z podnetov cieľových komunít. Štúdia tak naznačuje, akým spôsobom sa časť asistentiek osvedy zdravia zapojených do výskumu ďalej profesionálne posunula tým, že prešli certifikovaným školením a získali status laktálnych poradkýň. V tejto oblasti ide o pioniersky počin v prostredí marginalizovaných rómskych komunít.

Následne, v nerecenzovanej časti tohto čísla uvádzame niektoré príklady z praxe – či už projektov alebo občianskych iniciatív. Otvárame ju textom, ktorý predstavuje pilotný projekt organizácie Zdravé regióny zameraný na zavádzanie profesie asistentov osvedy zdravia v nemocniciach. Ich úlohou je poskytovať mediáciu v zdravotníckych zariadeniach a pomáhať s prekonávaním bariér a prekážok, s ktorými sa pacienti z marginalizovaných komunít v nemocničných zariadeniach stretávajú. Ich náplňou práce je komunikačná mediácia, poradenstvo a asistencia v oblasti správneho využívania zdravotníckych a sociálnych služieb, psychosociálna podpora, edukačná činnosť a spolupráca so všetkými aktérmi v procese hospitalizácie a po prepustení do domáceho prostredia (Výročná správa 2018: 22–23). Autori popisujú participatívnu tvorbu pracovnej náplne, v ktorej sa angažovali všetci kľúčoví aktéri – personál nemocníc, manažment organizácie, terénni asistenti osvedy zdravia a ich koordinátori – čím všetci nadobudli pocit spoločného záujmu a zodpovednosti za tento projekt.

Ďalej v čísle nájdete súbor textov, ktoré majú charakter rekapitulácií, spomienok a osobných výpovedí Rómov a Rómiek. Všetci pôsobia na rôznych úrovniach spoločenského života, každý má svoju špecifickú životnú trajektóriu, všetkých ich však spája záujem o spoločenské dianie a usilovanie o zmenu v postavení rómskej menšiny na Slovensku. Hnacím motorom angažovanosti týchto ľudí bol silný pocit, že bez svojho vlastného pričinenia budú len ťažko môcť očakávať nejakú zmenu vo svojich životoch a v komunitách, kde žijú, pracujú a pôsobia. Reflexiu svojho verejného angažovania postupne ponúka Beáta Berkyová, ktorá ukazuje jedinečný príklad toho, ako sa prostredníctvom svojho záujmu o prácu s mládežou dostala k systematickej práci s celými rodinami, čo napokon vyústilo

do zakladania rómskych materských centier a následnej politickej angažovanosti na lokálnej úrovni. Po maďarsky hovoriacich Rómov v tomto čísle zastupuje Csaba Horváth, ktorý popisuje svoju cestu od práce v kultúrno-spoločensky zameraných občianskych združeniach až k sieťovaniu rómskych starostov vo svojom regióne, čo umožnilo profesionalizáciu a intenzifikáciu advokačných úsilí v prospech postavenia Rómov v Gemerí. Rudolf Horváth píše o svojom pôsobení v lokálnej politike vo svojej obci a rekapituluje svoje dlhoročné skúsenosti s rozvojom rómskej komunity v Markušovciach. Jarmila Vaňová ponúka svoju reflexiu angažovania sa Rómov na Slovensku optikou dlhoročnej novinárky, lokálnej političky a líderky, ktorá zosobňuje veľký potenciál rómskych žien a môže byť inšpiráciou pre celú generáciu rómskych žien a dievčat na Slovensku. Tieto príklady a životné príbehy sú zrkadlom snáh o sieťovanie aktívnych Rómov a Rómiek s cieľom aktívne prispieť k dôstojnému a rovnoprávnemu postaveniu Rómov na Slovensku.

Biografické rozprávanie Zdenka Gužiho, ktoré pre toto číslo spracoval on sám v spolupráci s romistom Janom Ortom, je tiež príbehom verejnej angažovanosti v oblasti politiky a školstva. Zároveň ide o text, ktorý – ako je príznačné pre tému tohto čísla – vznikol kolaboratívnym prístupom podrobne popísaným v úvode tohto rozprávania.

Ambíciou tohto čísla je teda na jednej strane predstaviť aspoň malý výsek v rôznej miere participatívnych výskumov, v ktorých viac, či menej participovali Rómovia, a na druhej strane otvoriť diskusiu o participatívnosti a kolaboratívnosti nielen aplikovaných výskumných projektov. Podľa zostavovateľov tohto čísla je dôležité, aby sa v súčasnej romistike na Slovensku a v Česku viac tematizovali zapájanie a účasť Rómov nielen pri tvorbe verejných politík, ale aj pri spoločenskovedných výskumoch a aby tieto procesy boli vedomé a zámerné. Z tohto hľadiska veríme, že texty v tomto tematickom čísle budú pre čitateľov z akademického, aktivistického, verejno-politického, či laického prostredia inšpiratívne, možno provokatívne, a budú mať potenciál vyvolať ďalšiu diskusiu v romistike v Česku a na Slovensku.

Literatúra

- Belák, A., Dankulincová Veselská, Z., Madarášová Gecková, A., van Dijk, J. P., Reijneveld, S. A. 2017. How Well Do Health-Mediation Programs Address the Determinants of the Poor Health Status of Roma? A Longitudinal Case Study. *International Journal of Environmental Research and Public Health* 14 (12): 1569. Dostupné z: <https://www.mdpi.com/1660-4601/14/12/1569/htm> [cit. 2019-09-09].
- de la Cruz, L., Gay y Blasco, P. 2017. Friendship, anthropology. In: Shaffner, J., Wardle, H. (eds.). *Cosmopolitics: the collected papers of the Open Anthropology Cooperative, volume I*, St. Andrews: Open Anthropology Cooperative Press. Dostupné z: <http://openanthcoop.net/press/2011/11/15/friendship-anthropology/> [cit. 2019-09-9].
- Dodson, L., Piatelli D., Schmalzbauer, L. 2007. Researching inequality through interpretive collaborations: shifting power and the unspoken contract. *Qualitative Inquiry* 13 (6): 821–843.
- Durham Community Research Team. 2011. *Community-based Participatory Research: Ethical Challenges*. Durham: Centre for Social Justice and Community Action, Durham University. Dostupné z: <https://ahrc.ukri.org/documents/project-reports-and-reviews/connected-communities/community-based-participatory-research-ethical-challenges/> [cit. 2019-06-10].
- Fotta, M. 2017. Review article, Staging strife: Lessons from performing ethnography with Polish Roma women. Magdalena Kazubowski-Houston. Montreal: McGill-Queen's University Press. 2010. *Romani Studies* 27 (1): 95–102.
- Gay y Blasco, P., Hernández, L. 2020. *Writing Friendship. A Reciprocal Ethnography*. London: Palgrave Macmillan (vydanie naplánované na 14. januára 2020).
- Hacker, K. 2013. *Community-Based Participatory Research*. London: SAGE publications.
- Janes, J. E. 2016. Democratic encounters? Epistemic privilege, power, and community-based participatory action research. *Action Research* 14 (1): 72–87.
- Mairhofer, S. 2015. Community-Based Participatory Health Research: Promoting Health Equity In Communities. *Procedia – Social and Behavioral Sciences* (197): 382–387.
- Minkler M., Wallerstein, N. 2003. Introduction to CBPR. New issues and emphases. In: Minkler, M., Wallerstein, N. (eds.). *Community Based Participatory Research for Health*. San Francisco: Jossey Bass, 3–26.
- Škobla, D., Hrustič, T., Poduška, O. 2019. *Evaluácia dopadu terénnej sociálnej práce 2018*. Bratislava: Implementačná agentúra MPSVaR.

- Tobin, J. J. 1988. Visual anthropology and multivocal ethnography: A dialogical approach to Japanese preschool class size. *Dialectical Anthropology* 13 (2): 173–187.
- Výročná správa. 2018. *Výročná správa. Zdravé regióny 2018*. Bratislava: Zdravé regióny. Dostupné z: <https://zdraveregiony.eu/wp-content/uploads/2019/05/Výročná-správa-ZR-2018.pdf> [cit. 2019-09-09].
- Zachar Podolinská, T., Škobla, D. 2018. „Why labelling matters“. On social construction of Roma/Gypsies in Europe. *Slovenský národopis / Slovak ethnology* 66 (4): 378–384.

Recenzovaná část

Participatívny výskum politickej angažovanosti Rómov na Slovensku

Abstrakt

The aim of this study is to assess the participatory evaluation of the program of Roma political participation of the National Democratic Institute and to reflect on selected aspects of the participatory nature of this research. At the beginning of the study I will introduce very briefly the program of Roma political participation and the process of participative evaluation with emphasis on community based participatory research. Subsequently, the study looks at some aspects of participatory research and tries to reflect on them and evaluate the potential for other similar scientific and application projects, as well as for members of the affected Roma communities and research participants.

Keywords:

Roma, political participation, community based participatory research, empowerment, community engagement

¹ Autor pôsobí v Ústave etnológie a sociálnej antropológie SAV v Bratislave. Od roku 2006 do roku 2017 viedol v Národnom demokratickom inštitúte na Slovensku program politickej participácie Rómov. Zároveň pracoval ako národný expert pre participatívnu evaluáciu tohto programu, ktorá je analyzovaná v tejto štúdií. Materiál pre túto štúdiu je tak spracovaný na základe osobnej účasti autora na predmetnej participatívnej evaluácii, ako aj z osobných poznámok a záznamov. Finalizácia tejto štúdie vznikla vďaka podpore grantu VEGA 2/0066/19 – Vzorce sociálnej mobility Rómov vo svetle empirických výskumov. Kritická reflexia existujúcich praktík a zber nových dát. E-mail: tomas.hrustic@savba.sk

Úvod

Zámerom tejto štúdie je zhodnotiť participatívnu evaluáciu programu rómskej politickej participácie Národného demokratického inštitútu a reflektovať vybrané aspekty participatívnosti tohto výskumu. V úvode štúdie veľmi stručne predstavím samotný projekt politickej participácie Rómov NDI a proces evaluácie s dôrazom na segment komunitného participatívneho výskumu. Následne sa pozriem na niektoré aspekty participatívnosti v danom výskume a pokúsim sa o ich reflexiu a vyhodnotenie potenciálu pre ďalšie podobné vedecké a aplikačné projekty, ako aj pre členov dotknutých rómskych komunít a účastníkov výskumu.

1 Program rómskej politickej participácie NDI

NDI sa od roku 2004 zameriavalo na podporu občianskej a politickej angažovanosti Rómov v strednej a východnej Európe. V úvodných fázach tohto programu mali Rómovia na Slovensku len veľmi malú dôveru voči politickým inštitúciám a neboli prakticky vôbec zaangažovaní do formálnej či neformálnej politiky.² Tento prieskum naznačil, že Rómom chýbala sebadôvera a schopnosť formulovať vlastnú efektívnu politickú agendu a mali veľmi slabo vybudovanú politickú identitu. Medzi Rómami v tom období prevládala politická nejednotnosť a starším rómskym lídrom a rómskym politickým stranám chýbala politická legitimita a dôvera zo strany rómskych voličov (pozri aj Hrustič 2015). Širší politický priestor bol plný klientelizmu a chudobné rómske komunity boli často počas volieb cieľom kupovania hlasov a iných foriem volebných manipulácií. V začiatkoch programu NDI v roku 2004 bolo na Slovensku len málo Rómov zvolených do volených pozícií, zväčša len na lokálnej úrovni.³ Majoritné politické strany nevnímali potrebu ponúknuť priestor Rómom, a tí tak ostávali v politike výrazne marginalizovaní.

NDI sa teda od roku 2005 do roku 2015 (a v obmedzenej miere až do súčasnosti) zameriavalo na posilňovanie Rómov v ich účasti na politických procesoch. Ciele programu boli nastavené aj na základe už spomínaného prieskumu politickej participácie Rómov na Slovensku (NDI 2005), a NDI sa

2 Tento poznatok priniesol reprezentatívny prieskum verejnej mienky zameraný na rómsku populáciu na Slovensku: Roma political participation and public opinion survey – Slovakia 2005, ktorý realizoval Národný demokratický inštitút v spolupráci s Inštitútom pre verejné otázky na reprezentatívnej vzorke rómskych voličov. Reprezentatívnosť vzorky bola nastavená podľa údajov a typov osídlení z Atlasu rómskych komunít 2003 (Radičová 2004).

3 Vo volebnom období 2002–2006 podľa odhadu Pavla Pečínku (2009: 61) bolo za poslancov obecných samospráv na Slovensku zvolených 158 Rómov. V roku 2006 tento počet mierne stúpol na približne 220 a vo voľbách v roku 2010 bolo zvolených približne 330 rómskych poslancov (Hrustič 2013: 57). Tento počet sa zvýšil aj o štyri roky neskôr a vo voľbách v novembri 2018 bolo podľa zatiaľ predbežných odhadov Národného demokratického inštitútu zvolených minimálne 550 rómskych poslancov.

ich snažilo dosiahnuť prostredníctvom školení a sieťovania rómskych kandidátov, politických a občianskych aktivistov, školení zvolených rómskych predstaviteľov, a rovnako aj snahou o posilňovanie pozícií Rómov v majoritných politických stranách a inštitúciách. Program tak v konečnom dôsledku usiloval o to, aby rómski aktivisti a rómske mimovládne organizácie účinnejšie presadzovali občianske a politické zmeny, a aby sa priority Rómov vo väčšej miere dostávali do politických programov majoritných inštitúcií. Zároveň bolo dôležité, aby bolo viac rómskych kandidátov zvolených do volených funkcií na lokálnej, regionálnej a národnej úrovni a tiež, aby títo zvolení rómski predstavitelia svoje pozície zastávali efektívne a demokraticky. Dôležitým cieľom bolo aj to, aby rómski politickí aktivisti a organizácie občianskej spoločnosti postupne vytvárali a posilňovali neformálne lokálne, národné a regionálne siete.

Tento program bol stabilne financovaný z Národného fondu pre demokraciu (*National Endowment for Democracy*). Štruktúra ročného financovania programu znamenala na jednej strane určitú neistotu a vyžadovala každoročné úpravy a modifikácie projektu, na druhej strane to však umožnilo systematicky prehodnocovať ciele, diskutovať o zmenách v dynamickom politickom prostredí a v konečnom dôsledku strategicky prispôbovať program tak, aby zmierňoval nové riziká a využíval nové príležitosti.

2 Evaluácia programu politickej participácie Rómov

V roku 2015 sa NDI rozhodlo vyhodnotiť dopady a výsledky svojho programu, no vzhľadom na charakter programu, ktorý bol zameraný na zmocňovanie Rómov v politických a občianskych procesoch, padlo rozhodnutie pokúsiť sa tento element zdôrazniť a využiť aj v samotnej evaluácii. NDI sa teda nerozhodlo pre tradičnú formu evaluácie zameranú na kvantifikovanie výsledkov, v ktorej by externí hodnotitelia identifikovali evaluačné otázky a určili metodologický dizajn, stratégie výberu vzoriek, metódy zhromažďovania a analýzy údajov a nezávisle by interpretovali výsledky a naformulovali odporúčania. Naopak, NDI sa do procesu evaluácie rozhodlo čo najviac zapojiť tých, ktorí boli najviac ovplyvnení programom, čo v konečnom dôsledku výrazne ovplyvnilo dynamiku samotnej evaluácie. Inštitút sa tak snažil preukázať zodpovednosť nielen voči donorovi, ale najmä voči svojim miestnym partnerom z rómskych komún.

Participatívna evaluácia ako taká je založená na teoretických základoch Paula Freireho (napr. Freire 1985), ktorý tvrdí, že vedomosti sa nevytvárajú prostredníctvom prenosu alebo extrakcie informácií, ale prostredníctvom kritických dialógov. Metódy participatívneho hodnotenia využívajú rozličné procesy štruktúrovaných skupinových aktivít, v rámci ktorých samotní účastníci generujú dáta, spoločne ich analyzujú a dospievajú k záverom. Program participatívneho hodnotenia NDI bol iteračný proces, ktorého cieľom bolo vo výskumnom cykle čoraz viac angažovať

a posilňovať rómskych partnerov. Pomocou konceptu „praxis“ – prebiehajúca skupinová reflexia a činnosť – NDI zaangažovalo svojich rómskych partnerov v každom kroku výskumného cyklu: *evaluačné otázky a návrh, stratégie výberu vzoriek, metódy zberu a analýzy dát, interpretácia výsledkov a konečné odporúčania*. NDI rozširovalo participáciu Rómov v kritických momentoch počas celého procesu. Segmentom tejto participatívnej evaluácie, ktorý využíval najviac participatívnych techník, bol práve komunitný participatívny výskum. Je však potrebné zdôrazniť, že okrem komunitného participatívneho komponentu evaluácia obsahovala aj štandardné pološtruktúrované rozhovory s kľúčovými partnermi, analýzu reportov, správ a ďalších materiálov vygenerovaných počas realizácie programu.

Evaluácia vychádzala z predbežných výsledkov,⁴ ktoré NDI na Slovensku dosiahlo do konca roku 2014 v spolupráci s rómskymi lídrami a aktivistami. Program NDI dokázal zmobilizovať a vyškoliť množstvo rómskych aktivistov, ktorí nielen replikovali to, čo sa naučili, a mobilizovali ďalších Rómov k politickej zmene, ale nastavovali svoje kampane a programy kreatívnym spôsobom s ohľadom na kontexty, v ktorých pôsobili. To napríklad znamená, že v priamom kontakte s voličmi používali rómčinu a aj keď sa to zdá ako triviálnosť, tak pre mnohých Rómov z osád to bolo prvýkrát, keď nejaký politik s nimi hovoril ich jazykom. Pri kampani od dverí k dverám sa správali prirodzene a ukazovali rešpekt ľuďom žijúcim v osadách, častokrát aj napriek nedostatku času bolo dôležité navštíviť jednotlivé domácnosti a stráviť v nich aspoň trochu času, využívali znalosť lokálneho kontextu pri nastavovaní kampane (okrem iného načasovanie podľa lokálnych osláv, napríklad krstín, svadieb či pohrebov) a podobne. V konečnom dôsledku sa ukázalo, že táto sieť je najudržateľnejším výsledkom programu a predstavuje základ systematickejšej politickej mobilizácie Rómov na Slovensku. Títo aktivisti sa intenzívne pokúšali presadzovať prioritizáciu rómskych tém pre politické platformy mainstreamových strán a inštitúcií.

Evidentne sa však programu NDI podarilo zvýšiť jednak počet rómskych kandidátov vo všetkých úrovniach volieb, jednak počet zvolených Rómov najmä na lokálnej úrovni. Títo zvolení poslanci a starostovia postupne zmenili tvár politiky v mnohých obciach a regiónoch, kde predtým Rómovia nemali výraznejšie zastúpenie. Zároveň sa tak vytvárala sieť zvolených kandidátov, Rómov a Rómkov, ktorí boli schopní viesť dobre nastavené volebné kampane, čím sa vytvoril určitý základ pre zvolenie prvého rómskeho poslanca v NR SR, Petra Polláka a tiež sľubný potenciál pre vertikálnu integráciu rómskych politikov a volených predstaviteľov, ktorí by sa mohli potenciálne pokúsiť o to, aby voľba jedného rómskeho poslanca nebola len anomáliou (Stern, Hrustič, Mouzykina 2018: 17).

4 V tomto texte sa zameriavam v prvom rade na reflexiu procesu participatívnej evaluácie a detailne neuvádzam a neanalyzujem výsledky evaluácie, ktoré sú podrobne rozpísané vo výskumnej správe, ktorá je dostupná na vyžiadanie v NDI Bratislava (Stern, Hrustič, Mouzykina 2018).

Program tiež poskytol školenia a výmenu informácií pre množstvo zvolených rómskych poslancov a starostov, ktorí nikdy nezastávali volenú funkciu. Aj vďaka tomu boli mnohí z nich úspešní pri presadzovaní špecifických potrieb ich komunít a získali si tak rešpekt rómskych aj nerómskych voličov.⁵ V konečnom dôsledku dokázal program NDI vytvoriť káder rómskych aktivistov a mimovládnych organizácií, ktoré aj po desiatich rokoch stále viac či menej spolupracujú. Táto sieť si poskytuje nielen vzájomnú podporu, ale sa aj inšpiruje v politickom angažovaní. Dá sa teda povedať, že tento dôsledok programu NDI má relatívne dlhodobý charakter.

3 Komunitný participatívny výskum

Komunitný participatívny výskum a vôbec väčšina participatívnych výskumov má svoje korene najmä v oblasti zdravotných výskumov a v akademických odboroch verejného zdravotníctva (Minkler, Wallerstein 2003; Hacker 2013), kde bolo dôležité nájsť spôsoby, ako do výskumu, zberu dát a vyhodnocovania dát čo najefektívnejšie zapojiť dotknuté cieľové skupiny. Minkler a Wallerstein (2003: 10-15) určujú deväť princípov komunitných participatívnych výskumov, ktoré by mali dbať na rozpoznanie komunity ako základnej jednotky identity, využívať aktíva (*assets*) komunity, vytvárať spravodlivé partnerstvá, rozvíjať spoločné vzdelávanie a posilňovanie kapacít, dbať na vyváženie výskumu a podporu akcieschopnosti, zameriavať sa na lokálne riešenia vo všeobecnom kontexte, podporovať systémové zmeny prostredníctvom iterácie, využívať rôzne spôsoby diseminácie pre rôzne publikum a uvedomovať si, že partnerstvá v komunite sú dlhodobé.

Výskumný tím Durhamskej univerzity poukazuje na to, že komunitný participatívny výskum je v súčasnosti veľmi populárny najmä pre svoj potenciál pomerne efektívneho zapojenia skupín, ktoré sú vo všeobecnosti považované za „ťažko prístupné“ (napríklad menšinové etnické a náboženské skupiny, domorodé komunity, osoby so zdravotným postihnutím) a zároveň je prostriedkom, ako dosiahnuť spravodlivejšie a udržateľnejšie výsledky z pohľadu týchto skupín a komunít (Durham Community Research Team 2011). Tento typ výskumu sa zároveň na základe svojho ideologického nastavenia snaží dbať na čo najvyrovnanjšie zdieľanie mocenských pozícií a posilňovanie zapojenej skupiny. Durhamský výskumný tím zdefinoval štyri stupne komunitného participatívneho výskumu:

1. výskum kontrolovaný a riadený komunitou, kde výskum realizujú neprofesionálni výskumní pracovníci;

5 Dôkazom toho je aj skutočnosť, že vo voľbách do obecných samospráv v roku 2018 obhájilo svoje pozície až 28 rómskych starostov (z celkového počtu 35 zvolených v roku 2014). Celkovo bolo na Slovensku v roku 2018 zvolených viac ako 40 rómskych starostov (na základe odhadov NDI a ďalších organizácií, pozri aj <http://www.romea.cz/cz/zpravodajstvi/slovensko-ma-39-romskych-starostu-a-2-starostky-romky-je-to-vice-nez-v-minulych-volbach>) [cit. 2018-10-10].

2. výskum kontrolovaný komunitou s profesionálnymi výskumníkmi riadenými komunitou a pracujúcimi pre komunitu;
3. spolupracujúce a rovnocenné partnerstvo medzi profesionálmi a členmi komunity;
4. výskum kontrolovaný profesionálnymi výskumníkmi s väčším či menším zapojením komunity (napr. prostredníctvom poradných výborov pri dizajnovaní metodológie a diseminácii, vyškolení výskumníci z komunity realizujú zber dát, analýzu, písanie správ a podobne).

Participatívny komunitný výskum NDI naplňal viaceré vyššie spomenuté princípy. Zároveň by participatívna evaluácia evidentne spadala do 4. kategórie tejto klasifikácie, keďže išlo o výskum kontrolovaný profesionálnymi výskumníkmi s väčším či menším zapojením komunity, ktoré spočívalo v založení rómskeho poradného výboru pre participatívnu evaluáciu a v angažovaní vyškolených výskumníkov z komunity, ktorí realizovali zber dát, a čiastočne sa podieľali na ich interpretácii a analýze. Je pravda, že na intenzívnejšie zapojenie komunity do výskumu, ktoré je obsiahnuté v prvých troch typoch, sme nemali kapacitu a aj tento participatívny výskum bol na pomery v NDI značne inovatívny. Iniciatíva na evaluáciu vychádzala z našej strany, aj napriek istým predchádzajúcim čiastkovým skúsenostiam⁶ sme si vopred neboli istí výsledkom, a preto sme považovali za dôležité, aby výskumný tím z NDI mal pomerne vysokú mieru kontroly nad celým procesom výskumu.

Napokon, aj durhamský výskumný tím pri analýze množstva dostupných participatívnych výskumov zistil, že väčšina komunitných participatívnych výskumov spadá do štvrtej kategórie, teda sú kontrolované profesionálnymi výskumníkmi s určitým stupňom účasti komunity. Na druhej strane, mnohé výskumy, ktoré majú viac spolupracujúci rámec, kladú menší dôraz na stupne odbornej kontroly zo strany výskumných a profesionálnych pracovníkov. Zároveň durhamskí odborníci zaznamenali narastajúci trend udávať komunitných partnerov ako spoluautorov odborných článkov, no tiež si všimli, že len veľmi málo z týchto článkov je písaných z perspektívy komunity (Durham Community Research Team 2011: 5–6).

Napriek pomerne solídnej histórii komunitných participatívnych výskumov v zahraničí, najmä v oblasti verejného zdravotníctva, je v tomto type výskumov stále množstvo metodologických nejasností a potenciálnych rizík, ktoré sú v odbornej literatúre pomerne dobre rozdiskutované. Napríklad sa často vynárajú problémy s definovaním toho, čo sa považuje za „komunitu“, existuje riziko potenciálnych konfliktov medzi záujmami zainteresovaných jednotlivcov a skupín,

6 Vedúca výskumného tímu Linda Stern realizovala niekoľko komunitných participatívnych evaluácií pre NDI v krajinách ako Burkina Faso, Guatemala, či Kambodža.

ako naformulovať otázky, ktoré najlepšie zastupujú danú skupinu alebo komunitu (Wallwork 2003). Z formalistického hľadiska je napríklad problematické, ako upraviť informovaný súhlas tak, aby sa zohľadnili charakteristiky celej zapojenej skupiny (tamže). Z hľadiska reprezentácie je komplikované uplatniť tradičné koncepcie reprezentovania komunity, a to najmä v niektorých zložitých sociálnych prostrediach, napríklad v multi-etnických štvrtiach alebo medzi stigmatizovanými a marginalizovanými skupinami, kde je predpoklad, že existuje nedostatok jestvujúcich hierarchií a foriem reprezentácie. Inými slovami, je otázne, ako definovať kompetentné osoby, ktoré by danú skupinu reprezentovali a zastupovali (Shagi et al. 2008). Na tento problém sme narážali aj pri realizácii nášho výskumu. Ako poukážem neskôr, naši výskumní asistenti do facilitovaných diskusií zapájali jednak zvolených predstaviteľov samospráv (kde je aspoň istým spôsobom legitímna reprezentatívnosť, keďže boli zvolení väčšinou obyvateľov), ale aj zástupcov občanov a rôznych angažovaných jednotlivcov, a teda sme si uvedomovali skutočnosť, že nemáme kapacity zabezpečiť „reprezentatívnosť“ všetkých záujmových skupín a rodín v cieľových lokalitách.

Je teda evidentný súčasný trend zapájať do istých typov výskumov čoraz viacej členov cieľových skupín a komunit a dávať im väčšiu mieru zodpovednosti a právomocí pri dizajnovaní metodológie, zbere a interpretácii dát, ich analýze a tiež pri diseminácii a prezentovaní výsledkov. Na nasledujúcich stránkach sa pozrieme na niektoré fázy komunitného participatívneho výskumu NDI.

4 Komunitný participatívny výskum

4.1 Príprava participatívneho výskumu

Prvým krokom po rozhodnutí realizovať participatívnu evaluáciu bolo identifikovať kľúčových aktérov a partnerov pre celý proces. Popri malom tíme, ktorý pracoval v slovenskej kancelárii NDI, to boli rómski a nerómski aktivisti, ktorí sa za uplynulých 10 rokov snažili ovplyvňovať politiku od lokálnej až po národnú úroveň a zároveň mali skúsenosti a poznatky o pôsobení NDI na Slovensku, respektíve boli vyškolení NDI. V tejto prvotnej fáze išlo napokon o skupinu približne 50 až 60 osôb, z ktorých sme neskôr vyselektovali rómsky poradný výbor pre evaluáciu a ďalší z nich boli oslovení pre účasť na pološtruktúrovaných rozhovoroch, ktoré dopĺňali participatívny element evaluácie.

V úvodnej fáze evaluácie (marec 2015) sme realizovali štyri participatívne fokusové skupiny v štyroch regiónoch (Bratislava, Banská Bystrica, Prešov a Košice). Účastníci fokusových skupín boli vybraní z okruhu 50 až 60 aktivistov a politikov, ktorí mali skúsenosti s NDI, a tieto skupiny boli zamerané na definovanie účelu evaluácie a určenie kľúčových evaluačných otázok tak, aby boli tieto otázky zaujímavé a užitočné nie len pre NDI, ale aj pre rómskych

aktivistov a politických aktérov. Na tento proces bola využitá metóda analýzy silových polí (Lewin 1943)⁷, pomocou ktorej účastníci spoločne identifikovali hlavné „nápomocné“ a „brániace“ sily (faktory) v posilňovaní a zvyšovaní účasti Rómov na občianskom a politickom živote na Slovensku a zároveň určili, ktoré z týchto síl zohrali najdôležitejšiu úlohu počas uplynulých 10 rokov. V tomto procese sa zároveň snažili zhodnúť na tom, pri ktorých z týchto síl bol NDI najviac nápomocný. Záver tohto procesu bol určený aj na to, aby sa účastníci zhodli na potenciálnych výskumných / evaluačných otázkach, na ktoré by mala evaluácia priniesť odpovede a ktoré by boli užitočné pre ich prácu a pre ich pôsobenie.

4.2 Rómsky poradný výbor

Tento proces sa zároveň prelínal s budovaním rómskeho poradného výboru, ktorý mal byť kľúčový pre celý proces evaluácie. Dôležitým kritériom pre výber členov a členiek bolo, aby bolo zloženie výboru čo najrozmanitejšie a zároveň pozostávalo z rómskych aktivistov, politikov a ďalších aktérov, ktorí poznali prácu NDI na Slovensku. Dôležité bolo, aby bol poradný výbor jednak rodovo vyvážený, aby v ňom boli členovia a členky aktívni na lokálnej úrovni, ale zároveň aj na regionálnej a národnej. Napokon sme vyselektovali výbor, ktorý pozostával z 10 ľudí, ktorých úlohou bolo pomôcť nastaviť komunitný aspekt evaluácie v kontexte prostredia rómskych komunít na Slovensku, konzultovať teoretický rámec evaluácie vychádzajúci z pôvodnej teórie zmeny programu, spolupodieľať sa na základnom nastavení metód komunitného participatívneho výskumu, pomôcť s výberom komunít pre výskum a tiež konzultovať výber rómskych asistentov a asistentiek výskumu. Samozrejme, základným predpokladom bolo, aby sa členovia a členky poradného výboru oboznámili s filozofiou a cyklom participatívnej evaluácie, takže na úvod bolo zorganizované informatívne stretnutie/workshop pre rómsky poradný výbor. Prax však ukázala, že nikdy sa nestretlo všetkých 10 členov výboru naraz. Členstvo vo výbore nebolo platené, ak nerátame preplácanie cestovného a diét na stretnutia a workshopy. Vzhľadom na pracovnú vyťaženosť členov výboru bola asi polovica členov výboru aktívnejšia a do celého procesu evaluácie bola vtiahnutá intenzívnejšie.

Je dôležité upozorniť, že rómskemu poradnému výboru a ďalším konzultantom sme predložili viacero vopred pripravených a v iných kontextoch odskúšaných metód pre komunitný participatívny výskum.⁸ Z týchto metód sa napokon vyselektovali

⁷ Analýza silových polí je metóda, pomocou ktorej skupina identifikuje sily, ktoré buď napomáhajú dosiahnuť určitý cieľ (pomáhajúce sily), alebo bránia dosiahnuť tento cieľ (brániace sily). Princíp, ktorý vyvinul Kurt Lewin (1943), je stále využívaný najmä v oblasti spoločenských vied, psychológie, manažmentu rozvoja. Pre využitie v súčasných spoločenských vedách pozri napríklad (Swanson, Creed 2014).

⁸ Pozri napríklad poznámku pod čiarou č. 6.

štyri – *transect walk* (prechádzka naprieč komunitou), tvorba a analýza časovej osi, zoraďovanie matric problémov a riešení a reflexia výskumných asistentov ich vlastného pôsobenia v teréne formou štruktúrovaných terénnych denníkov. Tieto metódy sme v spolupráci s poradným výborom a neskôr aj s výskumnými asistentmi prispôbobi kontextu rómskych komunít na Slovensku. Aproximácia výskumných metód prebiehala paralelne s výberom asistentov pre výskum a s ich školením, pretože práve ich spätná väzba a pripomienky k výskumným metódam, ktoré mali neskôr použiť, bola pre takýto typ výskumu absolútne kľúčová. Bolo dôležité, aby sa s týmito metódami zžili a prispôbobi ich svojmu chápaniu a kontextu výskumných lokalít.

4.3 Výber rómskych výskumných asistentov

Vypísali sme výberové konanie na výskumných asistentov pre komunitný participatívny výskum, kde bolo jedným zo základných kritérií to, aby to boli Rómovia a Rómky, respektíve, aby mali aktívnu znalosť jazyka komunity, teda rómčiny alebo maďarčiny (dve výskumné lokality boli v maďarsky hovoriacich rómskych komunitách na južnom Slovensku). Pridanou hodnotou bolo, aby títo uchádzači už predtým pôsobili na komunitnej úrovni a mali skúsenosti s prácou v prostredí rómskych osád. Na túto výzvu zareagovalo viac ako 40 ľudí, z ktorých sme spolu s rómskym poradným výborom na základe ich profilov a motivačných listov vybrali 20 potenciálnych výskumných asistentov. Týchto dvadsať uchádzačov a uchádzačiek sme pozvali na školenie a workshop v júli 2015, počas ktorého sa mali dôkladne oboznámiť s filozofiou participatívneho výskumu a jeho metodikami. Zároveň tento workshop poslúžil ako vhodný nástroj na finálny výber 10 ľudí, ktorí mali potom realizovať samotný zber dát. Tohto workshopu sa zúčastnili aj členovia rómskeho poradného výboru, ktorí asistovali pri školení a sledovali prácu výskumných asistentov.

Školenie pozostávalo z viacerých fáz. Najskôr sme asistentov dôkladne oboznámili so zámerom výskumu, filozofiou participatívnej evaluácie a vstupnými výskumnými otázkami. Hlavnú výskumnú otázku sme zároveň nastavili na tieto výskumné metódy. Očakávali sme a zároveň sme aj motivovali uchádzačov k tomu, aby výskumné metódy podrobili svojej kritike na základe vlastných skúseností s kontextom rómskych osád. Bolo dôležité, aby si uchádzači tieto metódy osvojili počas simulácií v malých skupinách a takýmto spôsobom si všetci vyskúšali prácu, ktorú sme očakávali, že budú realizovať v teréne. Už počas týchto simulácií dochádzalo k viacerým produktívnym modifikáciám. Kľúčovým faktorom bolo prispôbenie hlavnej výskumnej otázky tak, aby dávala zmysel v rómčine a v kontexte cieľového terénu. Vzhľadom na charakter výskumu sa nakoniec ustálila výskumná otázka, ktorá smerovala k spôsobom využitia verejných zdrojov v prospech rómskej komunity v danej lokalite za uplynulých 10

rokov. Spolu s rómskym poradným výborom sme predpokladali, že takto ladená výskumná otázka nebude príliš abstraktná a zároveň na konkrétnych príkladoch môže zodpovedať na ciele programu NDI v daných lokalitách, keďže v sebe obsahovala všetky kľúčové aspekty teórie zmeny, s ktorou NDI realizovalo svoj program. Prelínali sa v nej všetky tri kľúčové aspekty politickej participácie: 1) hlas občanov (Rómov), teda aktivizmus a snaha ovplyvňovať verejný priestor a život v komunite, 2) politický priestor, teda pôsobenie Rómov v politických pozíciách, či už ako kandidátov, zvolených poslancov a starostov obecného zastupiteľstva atď., 3) zodpovednosť inštitúcií, teda snaha o dobré spravovanie obce, ktoré pozostáva jednak zo zodpovednej politiky zvolených zastupiteľov a zároveň z aktívnej kontroly týchto rozhodnutí zo strany občanov, čím sa tento trojuholník uzatvára a znovu vracia k občianskym aktivistom. Bolo dôležité, aby bola táto otázka reflektovaná pri všetkých použitých metódach komunitného participatívneho výskumu. Týmto spôsobom mali členovia komunity, za facilitácie výskumných asistentiek, reflektovať to, akým spôsobom boli využité verejné zdroje v prospech rómskej komunity za uplynulých 10 rokov a takým spôsobom sa vlastne zamyslieť, ako občiansky tlak a aktivizmus, participácia Rómov na obecnej politike a manažment obce zo strany zvolených zastupiteľov (teda všetky oblasti, ktoré boli cieľom programu NDI) zlepšili alebo nezlepšili život Rómov v obci, respektíve prispeli alebo neprispeli k napredovaniu celej obce.

Kľúčovou súčasťou tohto workshopu a školenia bol aj pilotný terénny výskum vo vybranej obci, kde si všetci terénni výskumní asistenti mohli vyskúšať metódy v reálnom prostredí. Tento pilot zároveň slúžil ako veľmi cenný podklad k selekcii výskumných asistentov, pretože sme ich mali možnosť spolu s členmi poradného výboru pozorovať priamo v interakcii s členmi komunity a priamo pri facilitácii komunitných diskusií. Pre pilotný výskum sme vybrali obec, v ktorej pôsobil člen poradného výboru, bola zároveň dostatočne veľká a na jej území boli tri samostatné rómske osady/komunity a v konečnom dôsledku sme v nej dokázali vybaviť dostatočné zázemie pre facilitáciu 10 komunitných diskusií.

Najdôležitejšou vlastnosťou, ktorou mali výskumní asistenti disponovať, bola schopnosť aktívne počúvať a moderovať diskusiu skupiny v rómčine, respektíve v maďarčine. Zároveň bolo dôležité, aby sa v diskusii nesnažili presadzovať svoje názory a manipulovať členov diskusie k nejakým želaným výsledkom.⁹ Napríklad dve uchádzačky o výskumné asistentky boli učiteľky na základnej škole a mali pomerne dobrú prax, mali skúsenosti s prácou v rómskej komunite, skvelé komunikačné zručnosti. Ešte počas školenia a simulácií diskusných metód sa však ukázalo, že

9 Z terénneho denníka výskumnej asistentky: „Bolo veľmi dôležité aj to, že sme v podstate ani nekládli priame otázky a nečakali priame odpovede, ale diskusiou sme sa dopracovávali k odpovediam, ktoré boli cieľom výskumu. Táto forma výskumu bola podľa môjho názoru aj pre fokusnú skupinu prijateľnejšia, lebo, nesedeli a mechanicky neodpovedali, a hlavne najvýznamnejšie bolo to, že pri klasických dotazníkoch sa pracuje vždy s jedným respondentom, pri tejto forme to bola skupinová diskusia.“

majú silné tendencie účastníkov diskusie mentorovať, dokonca usmerňovať ich názory a diskusné vstupy, čo pre tento typ participatívneho výskumu bolo nežiaduce. Konzultovali sme to s nimi a na túto skutočnosť sme ich upozornili ešte pred pilotným výskumom, avšak aj počas neho ich komunikácia s účastníkmi diskusie bola stále mentorská. Ako samy priznali, bolo pre ne ťažké viesť diskusiu iným spôsobom a pri spätnej reflexii to samy prisúdili svojej „profesionálnej deformácii“. Z tohto hľadiska sa výrazne znížila ich šanca dostať sa do finálnej skupiny 10 výskumných asistentiek.

Pri samotnom výbere sme vytvorili bodovací systém, kde sme jednotlivým kritériám výberu prideliť patričnú bodovú váhu, zároveň sme zobrali do úvahy odporúčania od rómskeho poradného výboru a na realizáciu komunitného participatívneho výskumu sme vybrali 10 výskumných asistentov a 2 náhradníkov. Je zaujímavé, že do finálneho výberu sa dostalo 9 žien a jeden muž, avšak je potrebné spomenúť, že aj medzi 20 účastníkmi školiaceho workshopu bolo 17 žien a len 3 muži. Jedna z možných interpretácií tejto prevahy žien môže byť skutočnosť, že aj medzi pomáhajúcimi profesiami, ktoré pôsobia v rómskych osadách na Slovensku, do veľkej miery prevažujú ženy.¹⁰

Školenie výskumných asistentov, Zemplínska Šírava, na fotke výskumné asistentky zľava: Adriana Ďurašková, Božena Tokárová, Mikuláš Eštočák (člen poradného výboru) a Renáta Tománková; september 2015 | Foto: Tomáš Hrustič

10 Napríklad medzi asistentmi osvetu zdravia pre Zdravé regióny je 217 žien a len 42 mužov (podľa informácií z vedenia projektu Zdravé regióny).

S touto finálnou skupinou sme absolvovali ešte jedno podrobné školenie, kde mali možnosť ešte dôkladnejšie sa oboznámiť s výskumnými metódami – špecificky mali na každú z troch hlavných metód jeden tréningový deň. Okrem zdokonaľovania sa v týchto metódach sme počas tohto školenia doladzovali a finalizovali výskumnú otázku ku každej zo zvolených metód. Toto školenie taktiež slúžilo ako generálka na samotný výskum. Ďalším dôležitým momentom tohto stretnutia bolo vytvorenie výskumných dvojíc, keďže od začiatku sme plánovali, že výskumné asistentky budú pracovať vo dvojiciach tak, aby sa navzájom dopĺňali, podporovali a rozdelili si výskumné úlohy – napríklad pri facilitovaní diskusií a zapisovaní údajov a poznámok, keďže diskusie sme neplánovali nahrávať na diktafón a neskôr robiť prepisy. Spoločne s poradným výborom a samotnými výskumnými asistentkami sme vytvorili finálne dvojice tak, aby sa vzájomne dopĺňali a spoločne riešili prekážky¹¹, taktiež sme im zároveň prideliť výskumné lokality.

Pri zadeľovaní výskumných lokalít sme sa spoločne s výskumníčkami a poradným výborom rozhodli, že výskumné asistentky by nemali robiť výskum v lokalite, v ktorej bývajú alebo z ktorej pochádzajú, aby boli eliminované predchádzajúce väzby, ktoré by mohli ovplyvniť interakciu s účastníkmi. Navštevovali tak lokality, ktoré mohli poznať, prípadne tam poznať niektorých jednotlivcov, no nemali na tieto lokality silné väzby.

Výskumné asistentky, aj keď boli všetky Rómky, mnohé z nich po prvýkrát navštívili osady a komunity, kde ľudia žili vo veľkej chudobe. Táto skúsenosť sa odrazila na ich citlivejšom vnímaní rómskych komunít, keďže viaceré z nich priznali, že predtým automaticky vnímali „rómske komunity“ v kombinácii dvoch optík – na jednej strane cez optiku ich vlastných lokalít, z ktorých pochádzali, a na strane druhej optikou mediálnej prezentácie Rómov na Slovensku. Hlbšie poznanie iných lokalít im preto do ich optiky vnieslo ďalší rozmer. Ako samé zdôrazňovali, viaceré z nich boli hlboko zasiahnuté obrovskou chudobou a životnou úrovňou ľudí a komunít, ktoré navštívili, alebo vzťahmi s majoritným obyvateľstvom.¹² Zároveň často dostávali otázky o dôvode, prečo lokalitu navštívili

11 Z terénneho denníka výskumnej asistentky: *„Som rada, že som za partnerku dostala také šikovné dievča a mám dojem, že aj v budúcnosti bude určite vedieť zúročiť všetko, čo sa naučila. Najlepšie na celej spolupráci bolo však to, čo zafungovalo už pri prvom výskume a síce dohodnuté signály. Bolo pre mňa veľmi kladným faktorom aj to, že bola ochotná sa stretnúť aj pred samotným výskumom a zopakovať si postupy a metódy, ktoré sme sa počas školení naučili. Určite vzájomná komunikácia v značnej miere dopomohla aj k tomu, že výsledky, ktoré sme zistili, sú podľa môjho názoru dosť obsérne, nie iba jednoslovné odpovede. Pri dohodnutých signáloch mala na mysli niektoré gestá, ktoré používali pri facilitovaní diskusie, napríklad si posunkami rúk dávali najavo, aby jej partnerka nechala respondenta rozprávať dlhšie, alebo aby prešla na ďalšiu otázku, či aby si výpoveď zapísala podrobnejšie a podobne.*

12 Z terénneho denníka výskumnej asistentky: *„V mojom chápaní Rómovia ... nám rozprávali o svojich prekážkach a o tom, čo by chceli a čo potrebujú, ale vôbec ich netrápilo, že sú segregovaní. Osada je 1,5 km vzdialená od dediny, miestni s nimi nekomunikujú, nechcú, aby chodili do dediny, naopak, chcú ich z nej vylúčiť. A to ma veľmi zneistilo. Aká budúcnosť potom čaká Rómov v tejto obci?“*

a hoci sme sa na tieto otázky pripravovali, často ich odpovede boli nedostačujúce, alebo si asistentky uvedomovali svoju bezradnosť a neschopnosť týmto ľuďom zo svojej pozície pomôcť.¹³ Táto skutočnosť v nich zanechávala pocit neistoty, ktorý mohol ovplyvniť reflexiu ich výstupov, prípadne následné interpretácie a analýzu dát. S odstupom času si uvedomujem, že sme v rámci organizácie výskumu tento moment podcenili. Mohli sme napríklad zorganizovať samostatný debriefing alebo stretnutie, počas ktorého by sme s výskumníčkami hlbšie predebatovali tieto zážitky a ich vplyv na zber, triedenie a interpretáciu získaných dát, čo by umožnilo oveľa hlbšie porozumieť problému, ako len pri analýze ich terénnych denníkov. Z takejto osobnej diskusie by benefitovali aj samotné výskumníčky, keďže by vzájomne zdieľali svoje skúsenosti a lepšie by s nimi pracovali aj na svojej osobnej a profesionálnej dráhe. O podobnej skúsenosti píše aj Beth F. Merensteinová (2015: 133), ktorá zapojila svojich študentov do komunitného participatívneho výskumu príčin bezdomovectva. Uvádza, že mnohí študenti do svojich denníkov zapisovali svoje pohnuté emócie, no až neskôr počas dlhodobého výskumu si uvedomila dôležitosť toho, aby tieto svoje dojmy mohli zdieľať osobne a „vyrozprávať sa z nich“, a to by im umožnilo získať oveľa hlbšie porozumenie skutočností, ktorým boli vystavení v teréne (Merenstein, 2015: 133).

4.4 Metódy participatívneho vedenia skupinových diskusií

Zber dát v teréne pozostával z troch metód, ktoré boli doplnené ešte autoreflexiou výskumných asistentiek. Prvou metódou bola prechádzka naprieč komunitou (*transect walk*), ktorá pozostávala z riadeného pološtruktúrovaného rozhovoru s členom/členmi komunity počas exkurzie po lokalite. Hostiteľ mal za úlohu previesť výskumníkov po lokalite a pristaviť sa pri z jeho/jej pohľadu významných miestach, ktoré dokumentovali to, akým spôsobom (a či vôbec) boli využité verejné zdroje v prospech Rómov a obyvateľov tejto lokality. Pri každom mieste, ktoré sprevádzajúci opísal, sa výskumníci pýtali na 1) základný opis a charakteristiku miesta, ďalej na 2) desaťročnú históriu daného miesta alebo objektu – teda, ako sa to miesto zmenilo za uplynulých 10 rokov vzhľadom na využitie/nevyužitie verejných zdrojov na dané miesto alebo objekt, 3) ako je toto miesto využívané vzhľadom na efektívne alebo neefektívne využitie zdrojov, a 4) ako by sa dalo dané miesto alebo objekt vylepšiť pre jeho verejné využitie. Jeden z výskumníkov vždy kládol otázky a viedol rozhovor a druhý z rozhovorov robil zápis, zakresľoval prechádzku na mapke lokality a zhotovoval fotografie daných miest a objektov. V komunite sa vždy spravili dve takéto komentované prechádzky. Pri jednej

13 Z terénneho denníka výskumnej asistentky: „Okoloidúci Rómovia nám často kládli otázky: Prečo sme tu? Ako im môžeme pomôcť? Tieto otázky nám boli opakované často. Keď sme im vysvetlili, prečo sme tu a čo chceme s nimi riešiť, odpovedali nám, že je to dobré, no ich situáciu to aj tak nezmení.“

sprevádzal výskumníkov vždy politicky aktívny člen komunity (zvolený rómsky starosta, poslanec, bývalý poslanec, alebo kandidát na volenú funkciu), pri druhej prechádzke bol hlavným výskumným partnerom niekto z miestnych občianskych aktivistov, respektíve zástupca občanov. Pre výskum tak výskumní asistenti získali dve perspektívy na danú komunitu, ktoré sa buď čiastočne, alebo z väčšej časti prekrývali, prípadne boli rozdielne. Tieto údaje im zároveň poskytli podrobnejšie informácie o lokalite, ktoré im dali veľmi dobrý základ na ďalšiu facilitáciu diskusií.

Po prechádzke naprieč komunitou spravidla nasledovala facilitovaná diskusia s členmi komunity o desaťročnej histórii využívania alebo nevyužívania verejných zdrojov v prospech rómskej komunity – metóda časovej osy rómskeho občianskeho

Výskumné asistentky Božena Tokárová a Renáta Tománková v rozhovore s komunitnými lídrami počas prechádzky naprieč komunitou; november 2015 | Foto: Tomáš Hrustič

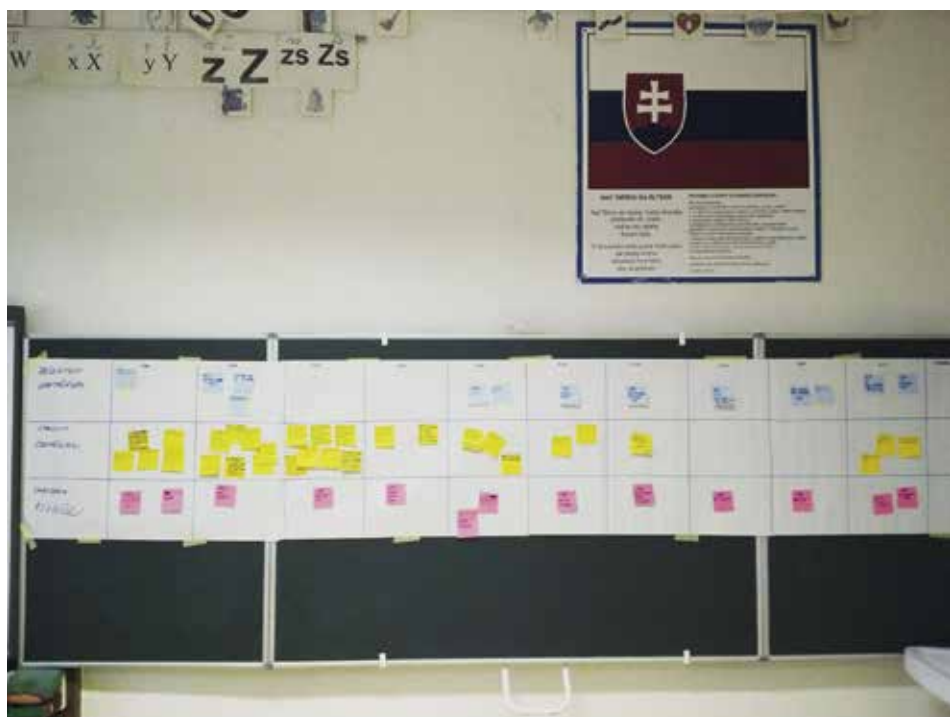
a politického aktivizmu v obci. Už počas prechádzky naprieč komunitou výskumné asistentky pozývali na túto diskusiu zástupcov komunity, s ktorými sa stretli a ktorí prejavili záujem o diskusiu, zároveň pozývali ďalších účastníkov diskusie na základe odporúčaní komunitných lídrov.

Pri tejto diskusii sa vytvorili v miestnosti dve skupiny (od 6 až do 12 osôb). V jednej skupine boli predstavitelia lokálnej rómskej politiky, teda zvolení poslanci, či už súčasní alebo bývalí, a kandidáti na pozície v obecných zastupiteľstvách. V druhej skupine zase boli občianski aktivisti, kľúčoví aktéri občianskeho a verejného života

v komunite, často napríklad terénni sociálni pracovníci, asistenti osvedy zdravia a angažovaní občania, ktorí sledovali vývoj lokálnej politiky a verejného života v obci. Výskumná asistentka facilitovala diskusiu takým spôsobom, že na stene pripravila veľkú časovú os, ktorá znázorňovala uplynulých 10 rokov a členovia oboch skupín si mali spomínať na jednotlivé udalosti v obci za každý z uplynulých rokov, ktoré boli významné z hľadiska využívania verejných zdrojov v prospech Rómov. Tieto udalosti zapisovali jednotlivo na farebné papieriky, ktoré potom lepili k jednotlivým rokom a zároveň tieto udalosti komentovali a diskutovali o nich. Túto komentovanú diskusiu výskumníci zapisovali. Po tom, ako obe skupiny vymenovali jednotlivé udalosti, pokračovali rovnakým spôsobom vo vymenovávaní a zaznamenávaní príležitostí, ktoré sa v obci naskytili pri využívaní verejných zdrojov, a takisto rovnakým spôsobom sa snažili identifikovať ohrozenia a riziká pri využívaní verejných zdrojov za uplynulých 10 rokov.

Po tejto spravidla dvoj až trojhodinovej diskusii mali pred sebou účastníci graficky znázornenú časovú os, ktorá sumarizovala 10 rokov rómskeho občianskeho a politického života v obci s dôrazom na využívanie alebo nevyužívanie verejných zdrojov v prospech rómskej komunity. Všetky dáta, ktoré na časovej osy boli znázornené, boli vygenerované výhradne členmi komunity pri kolektívnej diskusii a výskumní asistenti slúžili len ako facilitátori diskusie.

Takto zaznamenané údaje však slúžili len ako podklad pre ďalšiu časť diskusie, ktorá zaznamenávala skupinovú interpretáciu a analýzu udalostí, príležitostí a ohrození na časovej osi. Facilitátori sa pýtali účastníkov na to, akým spôsobom NDI napomohlo jednotlivým udalostiam, respektíve aké iné faktory viedli k týmto udalostiam. Ďalšou dôležitou otázkou bolo, či skupina vidí v daných udalostiach a ohrozeniach nejaké trendy, respektíve v čase opakujúce sa vzorce. Táto diskusia prebiehala voľne, jednotliví účastníci diskusie sa navzájom dopĺňali a výskumní asistenti diskusiu viedli a zapisovali si poznámky a zaujímavé postrehy z diskusie.

Fotka časovej osy udalostí, príležitostí a ohrození pri využívaní verejných zdrojov v prospech rómskej komunity v obci; november 2015 | Foto: Tomáš Hrustič

Bolo veľmi zaujímavé sledovať reakcie jednotlivých účastníkov týchto diskusií. Napríklad, keď boli účastníci tejto diskusie starostovia, boli veľmi prekvapení, akým pomerne jednoduchým spôsobom a svojpomocne sa dajú zanalyzovať kľúčové udalosti v obci, a výslednú časovú os vnímali ako mimoriadne cenný nástroj aj pre svoje ďalšie plánovanie pre obec. Jeden starosta dokonca povedal, že výslednú časovú os vylepí na stenu vestibulu obecného úradu, aby obyvatelia obce videli, čo všetko sa v obci spravilo.

Ďalšou metódou, ktorú sme pri komunitnom participatívnom výskume použili, bolo tzv. zoradovanie matric (*matrix ranking*). Obe skupiny (lokálni politickí predstavitelia a občianski aktivisti), tentokrát však oddelene, mali zvoliť najväčšie problémy/výzvy komunity a identifikovať k týmto problémom riešenia. V jednotlivých skupinách mali ich účastníci najskôr brainstormovať a napísať čo najviac prekážok, ktoré bránia vo využití verejných zdrojov v prospech marginalizovanej rómskej komunity. Členovia skupiny tak vypísali spravidla niekoľko prekážok, respektíve problémov, a z tohto súboru problémov si museli zvoliť tri najdôležitejšie. Hlasovanie prebiehalo tak, že každý z členov skupiny mal 10 hlasov, ktoré musel rozdeliť podľa svojho uváženia medzi tri podľa neho/nej najväčšie problémy, teda, mohol dať jednému problému napríklad

8 hlasov a ďalším dvom po jednom hlase, alebo svojich 10 hlasov rozdeliť rovnomernejšie. Takto sa potom spočítali všetky hlasy a skupina ďalej pracovala s tromi najdôležitejšími prekážkami, ktoré sa rozpisali do matrice, kam sa mali postupne vpisovať jednotlivé riešenia na tieto tri prekážky. Skupina sa postupne snažila nájsť riešenia – vždy jedno riešenie, ktoré mohla komunita realizovať samostatne, bez pomoci zvonku, a jedno, ktoré rátalo s vonkajším zásahom, respektíve externou pomocou. Takýmto spôsobom si postupne sami identifikovali 2 realizovateľné riešenia na 3 najpálčivejšie prekážky v komunite, teda spolu 6 možných riešení, ktoré v ideálnom prípade mohli danej komunite reálne pomôcť. Napokon, znovu každý člen skupiny mal hlasovať za tri navrhované riešenia podľa ich priority, teda mohol rozdeliť 15 hlasov podľa toho, ako jednotlivé riešenia považoval za prioritné, a to naprieč všetkými tromi spomenutými prekážkami, čiže svojich 15 hlasov mal rozdeliť medzi 6 riešení. Spočítaním hlasov si skupina určila prioritné riešenia na aktuálne prekážky. Tak ako v prípade časovej osi, aj tu potom nasledovala skupinová diskusia a interpretácia jednotlivých prekážok a riešení. Členovia skupiny potom diskutovali o dodatočných otázkach, teda, prečo si myslia, že vygenerovali práve tieto prekážky a riešenia, či v matici vidia nejaký opakujúci sa vzorec, prečo skupina prioritizovala externé, či naopak interné riešenia, či si myslia, že táto matrica vystihuje prekážky a riešenia, s ktorými by sa mohla stotožniť celá komunita, respektíve, či má komunita dostatočnú akcie-schopnosť, aby niektoré z navrhovaných riešení dokázala realizovať.

Ako zhodnotili aj výskumné asistentky, tak tieto tri metódy navzájom nadväzovali a veľmi vhodne sa dopĺňali.¹⁴ Komentovaná prechádzka v lokalite poskytla základné údaje o komunite, prehľad o projektoch, ktoré sú pre komunitu viditeľné, efektívne alebo naopak málo prospešné. Následne metóda časovej osi poskytla výskumníčkam informácie o udalostiach za uplynulých 10 rokov a dať ich do súvislosti s pôsobením NDI a iných vonkajších, ale aj vnútorných zdrojov. Napokon, zoradovanie matric problémov a identifikácie riešení poskytli pohľad účastníkov diskusií a ich schopnosť identifikovať problémy a navrhovať riešenia problémov. Z hľadiska cieľov komunitných participatívnych projektov (Sheely, 2018: 28) práve táto metóda mala inšpirovať členov komunity k väčšiemu angažovaniu sa a motivácii k akcii – prostredníctvom uvedomenia si, že viaceré čiastkové problémy môžu riešiť aj samostatne.

14 Z terénneho denníka výskumnej asistentky: „Ako sa hovorí, ťažko na cvičisku, ľahko na bojisku. V tomto prípade príslovie platí najmä v zručnosti ovládania jednotlivých metód, ktoré sa v teréne implementovali prirodzene, čím sa mohla viesť komunikácia a diskusia v rámci stanoveného cieľa.“

Starosta a miestni poslanci hlasujú za najväčšie prekážky pri využívaní verejných zdrojov v prospech rómskej komunity v obci v rámci metódy zoradovanie matric; november 2015 | Foto: Tomáš Hrustič

Ako doplnok k týmto trom metódam si mali ešte výskumné asistentky zaznamenávať svoju reflexiu výskumného procesu vo výskumnom denníku,¹⁵ kde sa mali sústrediť najmä na proces a využívanie výskumných metód, ale išlo aj o akúsi prvotnú interpretáciu dát a ich analýzu v kontexte centrálnej výskumnej otázky. Mali sledovať zmeny v ich schopnostiach používať participatívne metódy pri facilitácii diskusií v komunite a analýze problémov, zmeny v tom, ako spolupracujú spolu s výskumným partnerom, zmeny v spôsobe komunikácie s členmi komunity v rómskych osadách.¹⁶ No zároveň mali reflektovať aj svoje postupné vnímanie centrálnej výskumnej otázky v kontexte projektovej teórie zmeny, teda ako výskum prispieva k ich vývoju vnímania „hlasu“ rómskych občanov, prieniku Rómov do „politického priestoru“, či uplatňovaní „zodpovednosti“ volených predstaviteľov

15 Pri zadaní sme nešpecifikovali jazyk, v ktorom si denníky mohli výskumné asistentky viesť a všetky denníky boli odovzdané v slovenčine. Pri spätných rozhovoroch viaceré zdôraznili, že pri písomnom prejave sú zvyknuté používať slovenčinu aj napriek tomu, že rómčina bola pre väčšinu z nich prvým jazykom.

16 Z terénneho denníku výskumnej asistentky: „Naučila som sa viac počúvať a klásť otázky v medziach sledovaných ukazovateľov výskumu, zároveň som evidovala potrebu, nechať ľudí vyrozprávať sa. Je dôležité pri takejto metóde výskumu vyjadriť pochopenie, súcit a nejakú osobnú skúsenosť facilitátora na získanie si dôvery účastníkov výskumu. Jednotlivé metódy výskumu sú náročné na čas, preto je vhodné, aby účastníci výskumu boli aktivizovaní a priebežne motivovaní facilitátormi k dokončeniu diskusie.“

voči rómskym občanom na Slovensku, teda v konečnom dôsledku nás zaujímalo, aký je posun v ich chápaní uplatňovania demokracie.

Na základe diskusií s poradným výborom a samotnými výskumnými asistentkami sme sa rozhodli, že každú dvojicu bude v teréne sprevádzať buď niekto z poradného výboru, alebo slovenského manažmentu NDI. V tejto podobe išlo o akúsi supervíziu a zároveň asistenciu s drobnými úlohami, pretože bolo dôležité, aby prítomnosť tejto osoby nebola rušivá a mala nejakú funkciu vo výskumnom tíme. Na základe tejto pozície som mal možnosť vidieť prácu výskumných asistentiek v piatich obciach. Bolo zaujímavé pozorovať stratégie výskumných dvojíc a spôsoby, ako si postupne zvykali na výskumné metódy. Takmer všetky dvojice zhodne tvrdili, že úvodné prechádzky naprieč komunitou, boli jednoduchšie, keďže robili rozhovor s jednotlivcom (v niektorých prípadoch s dvojicou). Oveľa zložitejšie bolo facilitovať kolektívne diskusie, čo bolo náročnejšie z toho dôvodu, že museli pracovať so skupinovú dynamikou, dbať na to, aby členovia skupiny správne rozumeli pokynom a zároveň museli sledovať a zapisovať si diskusiu a dôležité výpovede. Bolo tiež zaujímavé pozorovať, v akom jazyku prebiehajú diskusie – mnohokrát boli diskusie vedené striedavo v slovenčine a v rómčine, čo asistentky zdôvodnili tým, že buď reagovali na niektoré témy, ktoré sa buď im, alebo členom skupiny lepšie komunikovali v slovenčine, alebo v rómčine. Jedna výskumná asistentka priznala, že bolo pre ňu veľkou skúsenosťou používať rómčinu v „profesionálnej komunikácii“, keďže je to pre ňu jazyk, ktorý používala výhradne v domácej a osobnej komunikácii.¹⁷

Používanie rómčiny pri výskume a zbere dát bolo na jednej strane výhodou a pridanou hodnotou tohto výskumu, no zároveň používanie viacerých jazykov bolo aj priznanou slabinou, ktorej sme si boli vedomí už vopred a bolo rizikom, že finálne dáta a ich interpretácia by mohli byť do istej miery skreslené. Výskumné asistentky robili rozhovory prevažne v rómčine a v maďarčine, zároveň si v týchto jazykoch neraz robili poznámky a zapisovali dáta v teréne. Avšak štandardizované formuláre pre jednotlivé metódy vyplňali v slovenčine a tie sa následne prekladali do angličtiny kvôli tomu, aby s nimi evaluačný a analytický tím vo Washingtone mohol ďalej pracovať. Vzhľadom na veľké množstvo textu sme preklad zadali profesionálnym prekladateľom, s ktorými sme dlhodobo spolupracovali, čiže už mali určitú znalosť terminológie. Aj napriek tomu však boli v prekladoch čiastočné nepresnosti, ktoré sme sa snažili eliminovať tým, že som osobne prechádzal všetky dáta a moja znalosť všetkých troch jazykov mi umožnila do istej miery eliminovať tieto nepresnosti. Analytický tím vo Washingtone potom dáta spracoval v aplikácii na analýzu kvalitatívnych dát a spracoval do podoby predbežnej interpretácie.

17 Z terénneho denníka výskumnej asistentky: „Celá komunikácia s respondentmi, ale aj s obyvateľmi osady prebiehala v rómskom jazyku, ktorý používajú ako materinský jazyk. Prekážky aj riešenia pri zoradovaní matíc sme sa snažili identifikovať v slovenskom jazyku, čo nebolo problémom.“

Po tomto procese sme zorganizovali ďalší workshop, na ktorý sme pozvali všetky výskumné asistentky, členov poradného výboru, ako aj vybraných zástupcov zúčastnených lokalít. Počas tohto workshopu sme predstavili systematizované dáta a našu predbežnú interpretáciu a počas troch dní sme s účastníkmi workshopu tieto výsledky konzultovali, debatovali o nich a zozbierali čo najviac podnetov a ďalších interpretácií predložených zistení. Finálna výskumná správa tak predstavovala syntézu týchto rôznorodých interpretácií z komunitného participatívneho výskumu, celého procesu tvorby metodológie, zberu dát a ich interpretácie, ako aj ďalších dát z klasických pološtruktúrovaných rozhovorov s kľúčovými aktérmi a analýzy písomných dokumentov o programe.

5 Záver

Jednou z motivácií, ktoré nás viedli k realizovaniu komunitného participatívneho výskumu, bola aj snaha čo najviac eliminovať paternalistický prístup k získavaniu údajov o úspešnosti alebo neúspešnosti programu. Zapojenie rómskeho poradného výboru, ako aj rómskych výskumných asistentiek malo ambíciu podporiť proces výskumu vedomosťami generovanými zdola. Túto snahu mali umocniť aj výskumné metódy, ktoré boli postavené na kolektívnych diskusných technikách, počas ktorých sa výskumné asistentky snažili viesť skupiny k vzájomnej produktívnej diskusii a reflexii posunu v ich komunitách. Takto generované vedomosti majú potenciál na vytvorenie odporúčaní, ktoré zohľadňujú lokálny kontext a sú podporené lokálnymi záujmami.

Z hľadiska mojich skúseností profesionálneho výskumníka bol tento participatívny zber dát rozhodne neoceniteľnou skúsenosťou. Jednak som musel prekonať „profesionálny diskomfort“ z toho, že nemám kontrolu nad celým procesom, a v užšom vedení výskumu sme sa museli vyrovnávať s obavami, že získané dáta nebudú použiteľné pre celkovú analýzu, aj napriek starostlivému výberu a školiacemu procesu. Predsa len v tíme profesionálnych výskumníkov a sociálnych vedcov, ktorí sú trénovaní a majú prax zbierať dáta v rozličných prostrediach, panovala pred terénou fázou istá počiatočná nedôvera k práci laických výskumných asistentov a asistentiek. Avšak prvé momenty v teréne, aspoň pre mňa osobne, priniesli isté upokojenie, keďže som videl, ako sa výskumné asistentky zhostili svojich úloh a ako dokážu citlivo a dôsledne viesť skupinovú diskusie. Tento pocit bol navyše umocnený, keď som sledoval ich posuny po druhom výskumnom pobyte a v spoločnej reflexii po ukončení výskumu. V konečnom dôsledku boli získané dáta napokon validné a dalo sa s nimi pracovať.

Okrem nespochybniteľného prínosu výskumu, ktorý spočíval v získaní cenných dát vygenerovaných participatívnymi metódami, mal komunitný participatívny výskum aj ďalšie ambície, ktoré smerovali k posilňovaniu jednotlivcov zapojených do celého participatívneho procesu. Ten určite poslúžil na individuálne posilnenie

rómskych výskumných asistentiek, ktoré získali nové zručnosti pri facilitovaní skupinových diskusií, naučili sa pracovať s novými metódami, ktoré sú zamerané na participatívne zisťovanie postojov a názorov skupiny k určitým tematizovaným udalostiam. Keďže mnohé z nich pracujú na komunitnej úrovni, tak tieto zručnosti ďalej využívajú vo svojej každodennej práci. Zároveň si rozšírili svoje sociálne siete a posilnili sociálny kapitál prepojením na komunitných lídrov z nových lokalít, organizátorov výskumného projektu a širšiu sieť lokálnych politikov, členov rómskeho poradného výboru a kľúčových partnerov projektu NDI a aj s odstupom času tieto siete a väzby využívajú vo svoj profesionálny prospech, ako aj v prospech komunit, v ktorých pracujú.

Avšak okrem tejto ambície o individuálne posilnenie osôb zapojených do výskumu sme predpokladali, že v niektorých prípadoch bude komunitný participatívny výskum viesť aj k zvýšeniu akcieschopnosti komunit na lokálnej úrovni. Na potvrdenie tohto dôsledku však nemáme konkrétne dôkazy, okrem možno niektorých anekdotických príkladov, ktoré však nevyhnutne nemusia mať kauzálne prepojenie s participatívnym výskumom a môžu byť zapríčinené aj inými vstupnými dôvodmi. Toto zistenie je v súlade so závermi aj iných autorov, ktorí sa venujú analýze dopadov komunitných participatívnych a rozvojových projektov. Napríklad Ryan Sheely (Sheely 2018: 27) pri porovnávaní viacerých komunitných participatívnych výskumov a rozvojových projektov potvrdil, že na základe pre neho dostupných dát neexistujú dôkazy o tom, že by sa individuálne posilnenie jednotlivcov skrze komunitný participatívny výskum premietlo do posilnenia komunity ako celku, napríklad vo forme vnímania tohto výskumu ako verejného nástroja pri tvorbe komunite prospešných politik.

Literatúra

- Dodson, L., Piatelli D., Schmalzbauer, L. 2007. Researching inequality through interpretive collaborations: shifting power and the unspoken contract. *Qualitative Inquiry* 13 (6): 821–843.
- Durham Community Research Team. 2011. *Community-based Participatory Research: Ethical Challenges*. Durham: Centre for Social Justice and Community Action, Durham University. Dostupné z: <https://ahrc.ukri.org/documents/project-reports-and-reviews/connected-communities/community-based-participatory-research-ethical-challenges/> [cit. 2018-12-10].
- Freire, P. 1985. *The politics of education: culture, power, and liberation*. South Hadley, Mass.: Bergin & Garvey.
- Hacker, K. 2013. *Community-Based Participatory Research*. London: SAGE publications.
- Hrustič, T. 2013. Rómska politická participácia v komunálnej politike na Slovensku. In: Benč, V., Hrustič, T., Kardos, T., Mušinka, A. (eds.). *Teoretické a praktické otázky politickej participácie Rómov na lokálnej úrovni*. Prešov: Slovenská spoločnosť pre zahraničnú politiku, 55–64.
- Hrustič, T. 2015. „Záleží na nás ako sa dohodneme.“ Prehľad rómskej politickej participácie na Slovensku (1990 - 2014). In: Podolinská, T., Hrustič, T. (eds.). *Čierno-biele svety. Rómovia v majoritnej spoločnosti na Slovensku*. Bratislava: Ústav etnológie SAV, VEDA, 104–145.
- Lewin, K. 1943. Defining the 'Field at a Given Time'. *Psychological Review* 50 (3): 292–310.
- Merenstein, B. F. 2015. Community-based Research Methods: Putting Ideas into Action. *Journal of Applied Social Science* 9 (2): 125–138.
- Miller, N. 1994. Participatory action research: principles, politics and possibilities, *New Directions for Adult Continuing Education* (63): 69–80.
- Minkler M., Wallerstein, N. 2003. Introduction to CBPR. New issues and emphases. In: Minkler, M., Wallerstein, N. (eds.). *Community Based Participatory Research for Health*. San Francisco: Jossey Bass, 3–26.
- NDI. 2005. *Roma political participation and public opinion survey - Slovakia 2005*, Washington DC: National Democratic Institute. Dostupné z: https://www.ndi.org/sites/default/files/1901_sk_romapresent_090105_5.pdf [cit. 2018-11-13].
- Pečínka, P. 2009. *Rómske strany a politici v Európe*. Brno: Doplněk.
- Radičová, I. (ed.). 2004. *Atlas rómskych komún na Slovensku*. Bratislava: Social Policy Analysis Center, Inštitút pre verejné otázky a Krajské centrum pre rómske otázky.
- Sanderson, E., Kindon, S. 2004. Progress in Participatory Development: Opening up the Possibility of Knowledge through Progressive Participation. *Progress in Development Studies* 4 (2): 114–126.

- Sheely, R. 2018. *Working Paper. Participatory Research, Empowerment, and Accountability – Assessing Participant Driven Evaluation*. Dostupné z: <https://scholar.harvard.edu/sheely/publications/participatory-research-accountability-and-empowerment-evidence-field-experiment> [cit. 2019-02-05].
- Stern, L., Hrustič, T., Mouzykina, N. 2017. *Evaluácia vývoja hlasu, priestoru a zodpovednosti Rómov v slovenskej politike medzi rokmi 2005–2015*. Washington D.C., Bratislava: Národný demokratický inštitút.
- Swanson, D. J., Creed, A. S. 2014. Sharpening the focus of force field analysis. *Journal of Change Management* 14 (1): 28–47.

Životní zkušenosti romských žen: kolaborativní přístup k jejich studiu

Abstract

This article outlines some of the challenges, in terms of academic practices, for a feminist approach to the experiences of Roma women. The authors examine their friendship and scholarly collaboration as two women from very different backgrounds, Roma and non-Roma. In this endeavour they openly acknowledge the advantages and also the drawbacks and limits of such cooperation. They reflect on their intertwined life stories, and on their experiences of working together whilst standing on different sides of academic and ethnic divides. From this dual standpoint they ask how Roma women should be represented in scholarly texts, by whom, and using what kinds of terms and approaches. They propose their collaboration – its limits as much as its successes – as a thinking tool and experiment that might encourage both debate and collaboration.

Key words

gender, feminism, Roma, collaborative ethnography

¹ Paloma Gay y Blasco je antropoložka působící na University of St Andrews ve Skotsku.
E-mail: pgyb@st-andrews.ac.uk. Liria Hernández je romská žena bez akademické afiliace.

V tomto krátkém článku nastiňujeme některé problémy, kterým v akademické praxi čelí feministický přístup ke studiu zkušeností romských žen. Výchozím bodem je náš vztah, který se za 27 let vyvinul ze vztahu romské informantky (Liriy) a neromské sociální antropoložky (Palomy)² ve vztah spolupracovnic a spoluautorek. Reflektujeme zde propojenost našich životních příběhů a zkušeností ze společné práce, při které jsme stály na rozdílných stranách akademických a etnických pozic. Z tohoto dvojího hlediska se ptáme, jak by měly být romské ženy reprezentovány v akademických textech, kým a za použití jakých termínů a přístupů. Nabízíme reflexi naší spolupráce, včetně jejích limitů a úspěchů, jako myšlenkový nástroj a experiment, který by mohl podpořit další prolínání mezi akademickou a neakademickou sférou.

Poprvé jsme se potkaly v roce 1992 v malé, státem vybudované „kolonii pro okrajové populace“ – v de facto romském ghettu na jižním okraji Madridu. Oběma nám bylo dvacet tři. Narodily jsme se v Madridu ke konci frankistické diktatury. Liria byla matka dvou dětí, z komunity Gitanů, která si s manželem vydělávala na nejisté živobytí stánkovým prodejem textilu. Paloma byla Neromka ze střední třídy, toho času postgraduální studentka na univerzitě v Cambridge, která v ghettu realizovala terénní výzkum a hledala gitanskou rodinu, u které by mohla bydlet. Liria nabídla Palomě svůj domov a v následujících měsících se z nás staly blízké přítelkyně. Paloma pak mnoho let psala o Lirii a její rodině a sousedech. V roce 2009 jsme se rozhodly změnit náš vztah tím, že se staneme spoluautorkami a budeme psát společně, spíše než jako (neromská) autorka a (romský) subjekt, a budeme společně zkoumat oba naše životy.

Naše spolupráce se zaměřuje na to, co považujeme za velmi potřebné: na tvorbu vědeckých projektů a textů – v našem případě antropologických – které jsou zcela srozumitelné a přístupné těm, o nichž pojednávají, a současně jim umožňují plně odzrcadlit pohled badatelů. To je obzvláště důležité v případě romských žen z chudého prostředí a bez formálního vzdělání, které většinou nemají žádnou kontrolu nad tím, jak jsou reprezentovány akademiky, ve veřejné diskusi a v politice. Ve skutečnosti to nejsou jen vědci, kdo nedokáže tyto ženy zapojit do navrhování, realizace a hodnocení svých projektů. Také v rámci intervenčních programů nebo skrze aktivity různých organizací můžeme sledovat, že se k těmto ženám nepřistupuje jako k partnerům, ale spíše jako k problémům, které mají být popsány a vyřešeny. Z této perspektivy se mohou zástupci státu, aktivisté a akademici jevit velmi podobně.

2 Liria je Romka (*Gitana*). *Gitanos* jsou španělští Romové. Paloma je Neromka (*Paya*), rovněž Španělka, ale narozená do neromské většinové společnosti, jejíž členy *Gitanos* nazývají *Payos*. Toto označení používají i neromští Španělé, zejména pokud se chtějí odlišit od *Gitanos*.

Romské ženy a jejich zastoupení v akademické sféře a politice

Paloma začala psát o Lirii, její rodině a jejich sousedech v roce 1993, když se vrátila ze svého doktorského terénního výzkumu. Psala o věcech, o kterých věřila, že pro Lirii a další Gitanky, s nimiž strávila rok v ghettu, představují naléhavé problémy: panenství, manželství, práce a gitanská evangelikální církev. Věřila, že se její výzkumné zájmy shodují se zájmy Gitanek v jižním Madridu: také se velmi zajímaly o některé otázky feministické antropologie, například o genderovou nerovnost nebo kontrast mezi jejich životy a životy neromských žen. Nicméně jazyk a teorie, které feministická antropologie při analýze životů Gitanů používala, byly pro tyto Gitany cizí a irelevantní. Paloma měla pocit, že je téměř nemožné podrobně vysvětlovat teoretickou komplexnost feministické antropologie negramotným nebo pologramotným ženám z ghetta. Byla proto frustrovaná, že jim svou práci mohla přiblížit jen ve velmi hrubých obrysech. Skutečnost, že Paloma psala v angličtině, kterou tyto ženy neovládaly ani slovem ani písmem, symbolizovala hlubokou propast mezi pohledem antropologa a místních obyvatel. Navzdory tomu však Paloma pokračovala ve své práci v rámci tohoto nastavení.

Pro Lirii bylo hlavní součástí její zkušenosti se zapojením do antropologického výzkumu v postavení informantky její přátelství s Palomou, ale také její rostoucí zájem o antropologii jako o způsob interakce se světem. Palomu vnímala jako přítelkyni, která do jejího života přišla velmi podivnou cestou. Zájem Lirie o antropologii rostl s tím, jak sledovala Palomu při práci a při tom, jak vstupuje do životů druhých a snaží se toho o nich co nejvíce dozvědět. Zároveň ale Liria cítila nejistotu pramenící z neznalosti: měla sice představu o tom, co Palomu jako antropoložku zajímá, nevěděla ale zcela, jak Paloma nakládá s poznatky, které získala, jak je sděluje a komu, a jaký prospěch mají Paloma nebo ostatní z této činnosti.

V pozdějších letech, když se začala podílet na projektech vedených aktivistkami z gitanských ženských organizací, mívala Liria podobné pocity. Měla pocit, že některé z cílů a zájmů těchto Romek formovala agenda, zájmy a způsoby myšlení, které jí připadaly vzdálené od jejího vlastního života i od životů ostatních žen z ghetta. Tyto cíle, projekty a rozpočty byly nastavovány ve spolupráci s vládními agenturami a nejasnou skupinou donorů a Liria tušila, že nemůže nahlédnout víc než jen velmi malý střípek celé mozaiky. Jako účastnice projektu neměla vždy důvěru, že by tyto ženské organizace byly otevřeny jejímu kritickému pohledu, nebo že by zastupovaly i její zájmy. Liria často pociťovala, že tyto nevládní organizace přehlíží její znalosti a schopnosti jen proto, že nedokončila základní školu a neměla vyšší vzdělání. Liria vnímala propast mezi vedoucími gitanských projektů a pracovníky nevládních organizací na straně jedné a účastnicemi projektu z řad Gitanů, mezi které patřila i ona sama, na straně druhé.

Věříme, že rozporuplné pocity, které Liria prožívala nejprve jako Palomina informantka a později jako účastnice projektů nevládních organizací, mohou

sdílet i další Gitanky ve svých vztazích s akademiky, aktivisty a zástupci státu, ať už romskými nebo neromskými. Ženy z gitanské komunity, stejně jako romské ženy po celé Evropě, jsou běžně vystavovány intervenčním programům všeho druhu, vládním i nevládním. Do navrhování těchto iniciativ nebo hodnocení jejich přínosu přitom bývají zapojovány jen zřídka. Podobně jako je tomu u antropologických výzkumných projektů, se i zde s romskými ženami zachází spíše jako s předměty studia a intervence než jako s plnohodnotnými partnery.

V akademické sféře nemá většina romských žen možnost mluvit do plánování, realizace, hodnocení nebo veřejné prezentace výzkumných projektů. Tyto projekty bývají formulovány ve vědeckém jazyce, nepřístupném pro laiky, a vycházejí z akademických debat, trendů a priorit. Bariéry mezi vědci a jejich subjekty vytvářejí také žánry akademického psaní, které vyžadují, aby autoři používali složitou argumentaci a demonstrovali obeznámenost s odbornou literaturou. Výzkumné projekty týkající se romských žen zřídka vnímají právě tyto ženy také jako svoje potenciální publikum.

Zatímco antropologové usilují o co nejširší vhled do životů svých informantů, jen málokdy stejným způsobem nebo ve stejném rozsahu zpřístupňují svou práci a své životy. Vztah mezi výzkumníkem a informantem tak zdaleka není reciproční. Skutečnost, že se terénní výzkum nejčastěji odehrává mimo domácí půdu antropologů, jim umožňuje jasně vymezit hranice zapojování informantů do své práce a do svého života. Příležitosti nahlédnout stejným způsobem do života antropologů, které romští informátoři případně mají, jsou kontrolovány a omezovány samotnými výzkumníky.

Pracovat spolu

Zkušenosti, které jsme právě popsaly, vyvolávají důležité otázky týkající se jednak feministické antropologické praxe a jednak spolupráce etnografů a informantů obecně, ať už v romském kontextu nebo mimo něj. Většina romských žen nemá přístup k vysokoškolskému vzdělání a mnoho z nich je pologramotných nebo negramotných. Jak vzhledem k tomuto faktu mohou tyto ženy spoluutvářet způsoby, jakými jsou zobrazovány v antropologických a jiných vědeckých textech? Co mohou jak neromští, tak romští badatelé sledující feministický přístup udělat pro to, aby jejich účast na těchto procesech usnadnily?

Koncem nultých let jsme se rozhodly změnit způsob naší spolupráce. Začaly jsme společně psát články a později i monografii, ve kterých jsme propojily svá individuální stanoviska a hlasy. Věděly jsme, že se nechceme vydat standardní antropologickou cestou a zpracovat biografickou studii, ve které by Liria, gitanská informantka, vyprávěla, a Paloma, neromská antropoložka, pokládala otázky, editovala a interpretovala. Chtěly jsme zpochybnit v antropologii hluboce zažitě role, které prezentují antropology jako autory a vědění jako výsledek jejich

zkušeností z terénu. Informantům, kteří ovšem celý tento proces umožňují, bývá jen zřídka přiznáván podíl na produkci antropologického vědění. Zároveň jsme si byly vědomy obtížnosti společného antropologického psaní: nebyly jsme si jisté tím, jaký typ vědecké práce bychom mohly společně vytvořit.

Dospěly jsme k závěru, že pokud chceme skutečně začlenit hlasy a perspektivy romských žen ze znevýhodněného prostředí, je nutné transformovat antropologii, a v širším pojetí i celou vědu. Abychom toho dosáhly, pokusily jsme se o antropologii založenou na spolupráci a rovnosti, která Lirii, bývalou informantku, zapojuje od začátku do konce celého procesu a ve které jsou život a perspektiva Palomy otevřeny dotazování a podrobnému zkoumání ze strany Lirie. Toto je antropologie, ve které jsou romské a neromské životy a interpretace postaveny nehierarchicky vedle sebe, někdy se shodují nebo překrývají, jindy je mezi nimi patrný kontrast nebo napětí.

Z naší zkušenosti vyplývá, že tento druh antropologie musí být založen na hlubokém společném zájmu a odhodlání. Spolupracovníci nebo místní partneři musí mít přístup do světa antropologa. I antropologové musejí sdílet své myšlenky, psaní a dokonce i životy s těmi, kdo otevírají své životy jim. Jdeme tak hluboko za reflexivitu ze strany antropologa: důvěra a informace musejí proudit dvěma směry, nikoliv jen jedním.

Přístup založený na spolupráci vytváří své vlastní pracovní postupy. V našem případě pracujeme jak s mluveným, tak i psaným textem. Liria odešla ze školy v 11 letech, a své příspěvky tak nahrává nebo zapisuje ručně do sešitu. Paloma Liriiny texty a nahrávky přepisuje a zpětně předčítá Lirii, která je pak upravuje. Své části textu Paloma píše přímo do počítače a poté je také čte Lirii. Navzájem si navrhuje, jak bychom svou práci mohly vylepšit. Naším cílem je vytvářet přístupné texty, ve kterých se setkávají obavy a zájmy nás obou, ale také se snažíme nepotlačovat vzdálenosti a rozdíly mezi našimi dvěma přístupy. Aby se toho Palomě dařilo dosáhnout, naučila se držet pod kontrolou svou potřebu vyjadřovat se pomocí složitého psaní, které zbytečně komplikovalo její myšlení. Liria se zase naučila strukturovat svou práci tak, aby oslovila určité publikum.

Zásadní je i to, že přístup založený na spolupráci vyžaduje také otevřenost na straně čtenářů: i oni se musí otevřít stylům psaní, které nemusí odpovídat jejich očekáváním. Například v tomto článku, stejně jako v jiné naší práci, píšeme bez použití odkazů nebo citací a bez diskuse o teoretických debatách. Je to proto, že pro Lirii je obtížné tyto texty interpretovat, podobně jako pro většinu neodborníků. Naším cílem zde není ignorovat práci druhých, ale odstraňovat bariéry: chceme mít jistotu, že celý náš společný text je Lirii coby spoluautorce plně přístupný. Doufáme, že naši čtenáři dokážou ocenit náš přínos i bez trvání na těchto náležitostech. Z tohoto pohledu je kolaborativní práce trojrozměrné partnerství: mezi autory (jako je Liria), antropology (jako je Paloma) a čtenáři.

Uvažování o životních zkušenostech romských a neromských žen

Kolaborativní věda, se kterou přicházíme, je založena na vytváření různých typů hlubokých mezilidských vztahů, přátelství nebo partnerství. Tento přístup obrací pozornost k samotné podstatě zkušeností a k tomu, co činí každou životní dráhu jedinečnou. Také nás nutí zpochybňovat zažitá předpoklady o tom, co to znamená být „Rom“ a „Nerom“. Zejména jsme začaly zpochybňovat plošné kategorie, se kterými akademici až příliš běžně operují. Musíme zjistit, co znamená být Romkou pro ženy z velmi odlišných prostředí, žijící v různých kontextech, aniž bychom předpokládali, že jejich zkušenosti budou nebo zůstanou stejné po celý jejich život.

V roce 2009, ve věku 39 let, byla Liria mezi Romy v jižním Madridu, kde žila, uznávanou ženou: byla již babičkou a stala se také hlavní oporou místní romské evangelikální církve. Během předchozího roku se dostala do širokého povědomí ve své čtvrti i mimo ni, když se objevila v celostátních médiích v čele kampaně proti místní samosprávě. Jako předsedkyně sdružení rodičů ve škole své dcery bojovala proti plánu přemístit děti (většinou romské) do jiné školy s méně kvalitním vybavením, aby uvolnily místo pro neromské děti z přeplněné sousední školy. A poté, co po mnoho let zažívala velmi závažné manželské problémy, opustila svou rodinu, aby začala žít se svým novým partnerem, původem z Maroka. O deset let později se ovšem dalo říct, že si Liria vybudovala nový, úspěšný život mimo svou komunitu.

Celých třicet osm let byla Liria velmi podobná svým sestrám a sestřenicím z otcovy strany, které ji kvůli jejímu rozhodnutí opustit komunitu ostrakizovaly: nechala si otestovat panenství, vdala se velmi mladá za muže, kterého jí vybrali rodiče, tvrdě pracovala, měla děti a později vnoučata a žila životem příkladné Gitanky. Dnes je Liria mezi Gitankami z jižního Madridu spíše výjimkou: matky své rodiny opouštějí jen velmi vzácně, protože vědí, že podle zvykového práva Gitanů se pak nebudou moci stýkat se svými dětmi. Kromě toho se už během kampaně za záchranu místní školy propracovala do vedoucí pozice, ve které se dosud žádné ženy z této komunity neocitly. Liria je teď odloučená od ostatních Gitanů, zároveň ale není Neromkou. Lidé, s nimiž tráví svůj každodenní život, nejsou místní Neromové, kteří byli jejími sousedy, když zde vyrůstala a později žila jako manželka a matka, ale marginalizovaní přistěhovalci, kteří bojují o své místo ve španělské společnosti. A přesto se Lirii po odchodu ze své komunity podařilo zařídit si dobrý život: po několika letech, kdy jí byl odpírán přístup k dětem, za které bojovala s pomocí romských i neromských institucí, je nyní může vídat, a ony mohou lépe pochopit důvody, proč odešla. Vdala se za svého partnera a našla podpůrné prostředí v místním baptistickém kostele.

Případ Lirie ukazuje, jak důležité je zpochybňovat pojmy a koncepty, které se jeví jako samozřejmé. Vědci, kteří se stejně jako Paloma zajímají o studium

životů romských žen, se musejí ptát, jak jsou empirické termíny jako „Gitano“, „Romové“ nebo „romský“ používány, zpochybňovány a transformovány v různých nastaveních a v průběhu životních příběhů konkrétních lidí. V této souvislosti si musíme být vědomi obrovské rozmanitosti zkušeností a sociálních pozic žen, které se definují jako Romky, nebo které tak ostatní nazývají.

Je nutné věnovat pozornost detailům individuálních životů, stejně jako obecné dynamice, která rámuje marginalizaci Romů. Musíme také připustit, že nedílnou součástí současné evropské společnosti jsou všichni Romové, nejen lidé na okrajích komunit, jako je Liria. Pohledy na svět a životy Romů jsou propojeny s životy neromské populace. A s tím, jak se mění evropská společnost, mění se i zachytné body, na které Romové spoléhají při utváření své jedinečnosti.

Ve své práci se tedy nezaměřujeme pouze na zkušenosti Lirie. Místo toho si myslíme, že je nezbytné, abychom zkoumaly obě naše trajektorie bok po boku a zkoumaly život Palomy jako španělské Neromky ze střední třídy, která strávila většinu svého života ve Velké Británii, ale která je také klíčovou postavou v životě Lirie. Bývalá informantka Liria pozoruje Palomu a její neromskou rodinu a přátele ve Španělsku i ve Skotsku a píše o tom, co vidí. Liria jim také klade otázky týkající se jejich životů. Palomy se ptá na její dospívání v Madridu ve středostavovské rodině a na její odchod do Velké Británie za akademickou kariérou.

Srovnáváme své dvě životní trajektorie jako trajektorie dvou velmi odlišných španělských žen, hledáme při tom jak kontrasty, tak podobnosti, a snažíme se pochopit svá odlišná postavení v rámci širších sociálních pohybů, hierarchií a nerovností. Díky tomuto způsobu porovnávání svých životních trajektorií jsme například zjistily, že když jsme byly ve věku mladých dívek a dospívajících žen, byly oba naše životy hluboce ovlivněny koncem frankistického režimu a přechodem k demokracii, ke kterému došlo na konci sedmdesátých let. Přestože naše zkušenosti byly velmi odlišné – Liria vyrůstala mezi Romy v chudé části města, Paloma v bohaté čistě neromské čtvrti – oba naše životy byly formovány radikální transformací morálky a genderového uspořádání, které v té době Španělsko zažívalo.

Liria píše o životě Palomy ze svého pohledu. Přistupuje k němu jako k životu neromské ženy z pohledu Romky a stejně tak jej i definuje. Liria rozvíjí svou vlastní antropologii.

A stejně jako zkoumáme Liriin vztah k její komunitě, zkoumáme také postavení Palomy ve vztahu k lidem z té stejné komunity. Reflektujeme například její rozhodnutí stát na straně Lirie v situaci, kdy opustila svou rodinu. Jednala Paloma správně, když pomohla Lirii vymezit se proti morálním standardům její rodiny a sousedů? Koneckonců to byli lidé, kteří Palomě po mnoho let pomáhali s jejím výzkumem, lidé, o kterých psala ve své práci a kteří ji požádali, aby jim pomohla přivést Lirii zpět. Je teď pro Palomu přijatelné, aby psala společně s Lirií, ženou, která v očích těchto Gitanů zahanbila sebe i svou rodinu? Jakou pozici by

měla antropoložka v této situaci zaujmout? Uvědomujeme si, že se jedná o složitý problém, a že na tyto otázky existuje řada možných odpovědí. Ačkoli se naše vlastní odpovědi ne vždy shodují, domníváme se, že je nejprínosnější, když tyto problémy zvažujeme v dialogu.

Závěrečné poznámky

V tomto krátkém článku argumentujeme ve prospěch vědy založené na rovnosti, která staví romské ženy do pozice skutečných partnerek v průběhu celého výzkumného procesu. Toto partnerství může mít mnoho různých podob: náš konkrétní pokus je založen na našem přátelství a je formován našimi osobnostmi, našimi postoji a naší historií. Uvědomujeme si, že naše partnerství je velmi specifické, a proto je nelze přesně replikovat.

Jsme si také vědomy toho, že naše práce má svá omezení a nedostatky. V některých ohledech nesplňuje naše vlastní očekávání. Přestože se chceme o veškeré psaní i editace dělit rovným dílem, faktem je, že Liria má méně času se našemu společnému projektu věnovat, protože na rozdíl od Palomy není placena za to, že pracuje jako akademička a autorka. Paloma se také lépe než Liria vyzná v procesu publikování článků nebo knih. Takže někdy máme obě sklon k tomu umožňovat Palomě, aby přebírala kontrolu – tento problém jsme si zřetelněji uvědomovaly postupem času. Těmto omezením se musíme přizpůsobovat průběžně. Svůj projekt vidíme jako rozvíjející se experiment a předkládáme ho jako jistou provokaci, o které je dobré přemýšlet.

Ať už se budou formy spolupráce mezi Romy ze znevýhodněného prostředí a akademiky jakkoliv vyvíjet tak, aby mohly přinést nové způsoby realizace a komunikace výzkumu, budou vyžadovat představivost a kreativitu. Tyto spolupráce musejí akceptovat a absorbovat omezení a selhání i úspěchy. Je zásadní, aby takovéto spolupráce byly založeny na vzájemné otevřenosti, na touze zkoumat své vlastní úsudky a na připravenosti vypořádat se s námitkami druhé strany.

Kvalitatívna analýza naratívu o privátnom zjavení Panny Márie v rómskom prostredí ako príklad viac-hlasnej etnografie²

Abstract

The overall research dataset used for the purposes of this paper is part of ongoing research of the author on Roma folk beliefs (2006–2007), as well as on the activities of both traditional and non-traditional religious movements among the Roma in Slovakia (2003–2011). The study offers an in-depth qualitative analysis of a narrative on private Marian apparitions of one Romani woman living in a segregated Roma settlement in Šariš region, Eastern Slovakia, using the interpretative-phenomenological analysis (IPA, Smith et al. 2009). In order to offer the reader a holistic picture of research situation, the author uses not only the qualitative analysis and thematic coding, but also the perspective of multi-vocal ethnography (Tobin 1988; Clegg 2017). The interview is thus embedded in the synchronous context of field journal notes of the author, as well as in the diachronic context of her recent memories. The qualitative analysis also includes a wider context of the thematic search of media reports on local apparitions among Roma households in Eastern Slovakia. Based on the Bakhtin's concept of polyphony and dialogism, the author discusses also broader methodological point of the production of ethnological knowledge within synergic and creative triangulation of actors in terms of author – informant – reader.

Key words:

Marian apparitions, private religiosity, popular religion, Romani Christianity in Slovakia, interpretative-phenomenological analysis, multi-vocal ethnography, production of ethnographic knowledge

1 Autorka je riaditeľkou Ústavu etnológie a sociálnej antropológie SAV. E-mail: tatiana.podolinska@savba.sk

2 Štúdia je výstupom vedeckého projektu VEGA 2/0060/19 *Etnografický výskum nenáboženskosti a sekularizmu v modernej slovenskej spoločnosti (životné trajektórie a príbehy)*. Štúdia tiež vznikla v rámci Platformy rómskych štúdií (viac pozri na <http://www.romologicke-studie.ukf.sk/>).

Táto štúdia vychádza z mojich opakovaných výskumov rómskej ľudovej viery (2006–2007) a výskumov pôsobenia tradičných i netradičných náboženských hnutí medzi Rómami na Slovensku realizovaných v rokoch 2003 až 2011.

V predchádzajúcich výstupoch z týchto výskumov som sa pokúsila, s istou dávkou generalizácie, vytvoriť typológiu prvkov tradičnej rómskej religiozity v slovenskom rurálnom prostredí a upozorniť na rôzne fenomény kultúrnej a etnickej reinterpretácie (majoritného) kresťanstva v rómskom prostredí na Slovensku (Podolinská 2009). Špeciálne som poukázala aj na fenomén etnického a kultúrneho „privlastňovania“³ Panny Márie („Čokoládová Mária“ pozri Podolinská 2007, 2014).

V tejto štúdii prinášam hĺbkovú kvalitatívnu analýzu jedného rozhovoru o viacnásobnom osobnom zjavení Panny Márie v rómskej domácnosti na východnom Slovensku. Analyzované interview je zasadené do synchrónneho kontextu zápiskov z môjho terénneho denníka a diachrónneho kontextu spomienok na situačný kontext daného výskumu. Kvalitatívnu analýzu rozprávania rámcovo zasadzujem i do širšieho kontextu tematickej rešerše zo správ médií o lokálnych zjaveniach v rómskych domácnostiach na východe Slovenska. Hoci v časti 4.1 tejto štúdie prinášam aj náčrty primárnej a sekundárnej analýzy ako účasť diskusie, plne reflektujem, že z hĺbkovej analýzy jediného interview nemožno vyvodzovať všeobecnejšie závery.

Z hľadiska samotných dát, ich interpretácií a zistení je táto štúdia určená pre odborníkov, ktorí sa zaoberajú mariánskou a rómskou ľudovou zbožnosťou. Možno ju však tiež vnímať ako príspevok do diskusie o metodológii analýzy kvalitatívneho výskumu, pretože s použitím klasických metód analýzy a interpretácie by som sa k tu publikovaným zisteniam nedopracovala. Táto štúdia však v rómskych, religionistických a antropologických štúdiách v Česku a na Slovensku otvára aj tému metodológie písania o kvalitatívnych výskumoch, v zmysle písania štúdií s otvoreným koncom, ktoré volajú po kreatívnej a autonómnej participácii čitateľa ako integrálnej súčasti produkcie etnografického poznatku. Adresátom tohto článku je vedecká a odborná verejnosť z romistických, religionistických a antropologických kruhov, ktorej bolo priznané tvorivé aktérstvo pri hľadaní vlastných interpretácií prezentovaných dát a tiež aktívne cenzorstvo mnou použitých analytických a interpretačných postupov.⁴

3 V texte používam dvojité úvodzovky na označenie: 1) priamej reči, 2) terminologického termínu či použitého myšlienkového alebo metodologického konceptu, 3) autorského dištancu, 4) metaforického a symbolického významu či použitia výrazu (slovného spojenia), t.j. z hľadiska vedeckej či logickej exaktnosti nie celkom „ostrého“ významu či použitia uvedeného výrazu (slovného spojenia).

4 Štúdiu som pred finálnou úpravou textu nechala prečítať dvom laikom v zmysle etnologického, antropologického vzdelania či romistickej témy. Ich názory ohľadne argumentácie, balansu hlasov i celkovej dynamiky textu boli pre mňa cennými radami pri dokončovaní textu. Laickí čitatelia ocenili možnosť kontroly metód mojej práce i uvažovania a poskytnutie paralelných vhládov, čo im umožnilo vytvoriť si vlastný názor a dospieť k vlastným interpretáciám, resp. aj lepšie porozumieť tým mojim.

1. Úvodné metodologické poznámky

1.1 Viac-hlasná etnografia, autorská triangulácia, rola aktérstva a naratívnej autority pri produkcii etnografického poznatku

Pri hľadaní vhodnej metodológie na analýzu terénnych dát som – ako každý kvalitatívny sociálny vedec/vedkyňa – stála pred neľahkým rozhodnutím, ako po skončení etnografického výskumu získané dáta usporiadať, vyselektovať, zoradiť, interpretovať a akým – vedecky a eticky korektným – spôsobom o nich písať.

Dnes, ešte viac ako v minulosti, sa hovorí o tzv. *participatívnom*⁵ a *kolaboratívnom*⁶ prístupe. Hoci aj v participatívnom aj kolaboratívnom prístupe ide najmä o to, nechať zaznieť hlas a názor ľudí, ktorí sú zvyčajne iba pasívnymi „objektmi“ našich vedeckých štúdií, pre potreby tejto štúdie som volila v mnohom podobný prístup tzv. viac-hlasnej etnografie.⁷

Na rozdiel od participatívnych prístupov, viac-hlasná etnografia nemusí mať priamy aplikačný charakter, ani nemusí priamo „zmocňovať“ informátorov do rovnakej polohy ako samotného autora štúdie. Viac-hlasná etnografia metodologicky zámerne necháva zaznievať všetky hlasy čo najautentickejším spôsobom, pričom sa nesnaží ich jednotiť do jedného (výsledného) hlasu, a zároveň chce čo najvernejšie priblížiť všetky okolnosti, ktoré by mohli vplyvať na tvorbu etnografického poznatku vrátane osoby samotného autora.

Viac-hlasnú etnografiu som si pre potreby štúdie zvolila práve a najmä pre to, že nevytvára autorský plurál a je mimoriadne sebareflexívna, sleduje skôr vedecké ako aplikačné ciele a nejednotí diskurzy – vedecký diskurz vs. diskurz „obyčajných“ ľudí; tie ostávajú zachované takpovediac v pôvodnom znení a v optimálnom prípade znejú paralelne.

Domnievam sa však, že viac-hlasná etnografia (podobne ako to robí participatívny výskum), by sa mala vo väčšej miere zaujímať o rolu čitateľa (v zmysle adresáta, konzumenta, objednávateľa atď.), ktorý je pri tvorbe etnografického poznatku dôležitým aktérom rovnako ako jeho *autor*. Ak pod „etnografickým

5 Participatívne výskumné metódy sa snažia plánovať a realizovať výskum s aktívnou účasťou ľudí, ktorých sa výskum týka. Títo potom nie sú pasívnymi objektmi výskumu, ale jeho aktívnymi účastníkmi. Participatívne metódy sa najčastejšie používajú pri výskume aplikačného charakteru, pri nastavovaní účinných intervencií, pri plánovaní a pri vypracovávaní expertíz. Výstupy z takýchto výskumov teda nemusia byť čisto vedecké, práve naopak – častejšie slúžia pre „prax“ či „aplikáciu“. V optimálnom prípade z nich profitujú všetky zúčastnené strany (Bergold, Thomas 2012).

6 *Kolaboratívne* metódy písania v sebe zahŕňajú tvorivú prácu viacerých autorov. Ide o spoločné práce vzniknuté v spoluautorstve minimálne dvoch osôb (pozri napríklad Johnson 1997).

7 Tzv. *multivoocal ethnography* by sa dala preložiť aj ako „polyfonická etnografia“. Vzhľadom na to, že tento názov evokuje skôr muzikologický žáner, volím doslovný preklad do slovenčiny ako „viac-hlasná etnografia“. K definícii pozri napríklad Tobin 1988.

poznatkom“ rozumieme poznatok vznikajúci počas etnografického výskumu a poznatok vznikajúci v procese písania o etnografickom výskume alebo pri jeho prezentácii, je potrebné nielen citlivo a rolovo symetricky otvárať tému samotného autorstva etnografických poznatkov, ale aj tému čitateľského publika. Preto je aj vo viac-hlasnej etnografii potrebné rozšíriť požiadavku participácie a spolupráce medzi autorom a informátorom pri výskume i pri písaní textu i na nutnosť aktívnej participácie a spolupráce s čitateľom textu.⁸

Okrem roly *autorstva*, ktorá sa pri optimálnom nastavení tvorby etnografického poznatku deje v synergetickej triangulácii autor-vedec, autor-informátor, autor-čitateľ, je nemenej dôležité zohľadniť rolu *aktérstva*⁹ a *naratívnej autority*¹⁰ jednotlivých autorov. V procese tvorby poznatku (či už samotného výskumu alebo pri selekcii dát, písaní textov či inej prezentácii poznatkov) totiž môže byť niektorý z autorov zamlčaný – buď nepočujeme jeho autentický hlas (autor-informátor), alebo mu nebol ponechaný priestor na aktívne aktérstvo a participáciu na tvorbe poznatku (autor-čitateľ / adresát / konzument poznatku).

Domnievam sa preto, že optimálne nastavená produkcia etnografického poznatku by mala ponechávať priestor na aktérstvo, autorstvo i naratívnu a interpretačnú autoritu pre všetky zúčastnené strany, pričom ich hlasy by mali byť nielen vypočuté, ale (v textoch a projektoch) aj autenticky počuté.¹¹

Ak hovoríme o vedeckých výskumoch, pri produkcii poznatku v teréne je výskumník rovnako dôležitým aktérom ako informátor. Výskumník je tak rovnakým participantom výskumnej situácie ako samotný informátor. Výsledná podoba výskumných dát bytostne závisí nielen od toho, *kto* príbeh vyrozprával, rovnako dôležité je aj to, *komu*, *kedy*, *kde*, *za akých okolností* a *akým spôsobom*.

Optimálne napísaný výsledný text by teda mal v podobe viac-hlasnej etnografie čo najvernejšie priblížiť výskumnú situáciu, nechať počuť autentické hlasy všetkých aktérov¹² a zachytiť mieru aktérstva a participácie, a to tak výskumníka, ako aj informátora. Rovnako dôležité je, aby v interpretácii výsledného obrazu zostal

8 K úlohe čitateľa pri interpretácii a čítaní textu pozri tiež poznámka 14 v tejto štúdii. Táto „čitateľská rola“ sa však dá rozšíriť aj o podmienku čitateľského vkladu nielen v podobe tvorivej interpretácie ex post čítaných textov, ale aj pri koncipovaní intervencií, či pri písaní projektov a tvorení výskumných dizajnov. V aplikčných a participatívnych projektoch je, koniec koncov, bežnou praxou aktívne zainteresovať rôznych potenciálnych čitateľov výsledných textov, či už z polohy „adresát“, „konzument“ alebo „objednávateľ/zadávatel“ výskumu/intervencie/expertízy/správy. Ich rola na výslednej produkcii poznatku by v žiadnom prípade nemala byť zamlčaná – aj preto sa, okrem iného, v autorských textoch korektne uvádza, v rámci akého projektu, resp. zadania vznikli.

9 *Aktérstvo* vnímam ako mieru konania či nekonania v danej situácii.

10 K tomu pozri Clifford 1983.

11 V tomto prípade je však pri písaní vedeckých textov v prvom rade dôležité jasne odlišovať viaceré úrovne autentických hlasov a čitateľovi poskytnúť viac-hlasný záznam z výskumnej situácie s čo najplastickejším popisom danej situácie.

12 Aj v zmysle citovania dlhších pasáží z doslovných prepisov rozhovorov, či prístupu k plným prepisom alebo k audionahrávkam z rozhovorov.

dostatok miesta na aktívne a samostatné aktérstvo a interpretáciu i samotnému čitateľovi.

Participatívne prístupy, resp. kolaboratívne texty síce volajú na spoluprácu informátorov, vo výslednej výpovedi však nie vždy jasne zaznieva aj ich hlas v autentickom znení. Napriek neutrálnemu používaniu plurálu 1. osoby množného čísla „my“ (t. j. autor-vedec a autor-informátor), vo väčšine prípadov vystupuje v role autority a hlavného aktéra autor-vedec: on selektuje a usporadúva dáta v role *editora*, je tiež hlavným iniciátorom výskumu aj samotného písania, a je i tým, kto jednotí hlasy vo výpovedi a dáva jej ucelený a logicky konzistentný charakter. Ak je navyše autor-vedec za výskum a písanie „platený“ (je to jeho zamestnanie), a autor-informátor nie, nemizne ani argument *kolonialistického a asymetrického* prístupu – stáva sa len menej viditeľný a sofistikovanejší. Osobne si tiež nemyslím, že je našou úlohou „robiť z informátorov vedcov“. Ponúkať (vnucovať) komukoľvek náš (vedecký, západný, moderný... atď.) hodnotový systém a uvažovanie môže mať pre ľudí z inej kultúrnej a hodnotovej „bublíny“ katastrofálne dôsledky. Vedec má, podľa môjho názoru, v prvom rade citlivo rešpektovať pravidlá „sveta, do ktorého vstupuje“, nenarúšať jeho krehké nepísané pravidlá, citlivo reflektovať a predvídať možné následky svojho konania a čo najmenej zneisťovať informátora v jeho primárnom svete istoty. Je totiž veľmi otázne, či mu môže ponúknuť „plné členstvo“ v inom, lepšom a istejšom svete.

Niektorí autori volia radikálny prístup a s úmyslom celkom decentralizovať autorstvo sa stávajú v poradi druhými autormi textov, alebo autorstvo celkom prenechávajú na autorov-informátorov (k tomu pozri Clifford 1983: 118–146). Iní autori v snahe čo najviac utlmiť svoju úlohu autora/editora/cenzora zase experimentujú s uverejňovaním „surových“ (nespracovaných) terénnych zápisov a dát, ktoré obsahujú iba minimálne editované prepisy z interview získaných v teréne (napr. Dwyer 1982).

Domnievam sa, že táto snaha o úplné umlčanie autora-vedca je jednak umelá (autor-vedec je vždy aktérom; táto rola sa nedá vygumovať; výskumnú situáciu veľmi aktívne ovplyvňuje už len tým, že je na mieste prítomný, spôsobom kladenia otázok, či smerovaním výskumnej témy), a jednak kontraproduktívna, pretože narúša produktívnu tvorbu etnografického poznatku v autorskej triangulácii vedec – informátor – čitateľ. Vedec tak má rovnako dôležitý autorský hlas¹³ ako informátor; vedec má dokonca hneď niekoľko mimoriadne dôležitých hlasov vyplývajúcich z viacrolového obsadenia jeho vlastného „Ja“ (profesionál/súkromná osoba, muž/žena, sociálny status, náboženské vyznanie...); jeho hlas možno

13 Je dôležité vnímať, že aj *pasívny hlas* výskumníka (výskumník nič nepovedal), je hlasom, pretože výskumník má *aktívne aktérstvo* už len svojou prítomnosťou a vyvolaním výskumnej situácie. Výskumník zásadným spôsobom interaguje s (aktívnym) hlasom informátora, aj ak je v rozhovore jeho hlas celkom neprítomný a celkom pasívny. Informátor s výskumníkom vedie neustále dialóg, aj počas monológu, a implicitne či explicitne s ním v myšlienkach i reči interaguje (pozri aj poznámku 14).

štruktúrovať ešte jemnejšie: v podobe „Minulé Ja“ v terénnom denníku, „Minulé Ja“ v súčasnej pamäti, „Súčasnú Ja“ v aktuálnej prítomnosti.

V tomto zmysle považujem za veľmi inšpiratívnu prácu jedného z protagonistov viac-hlasnej etnografie vo vizuálnej antropológii Josepha J. Tobina (1988). Pri hľadaní vhodnej metódy sa riešiteľský kolektív dokumentárneho projektu snažil decentralizovať a deprivilegovať autora-antropológa. Nešlo im len o nahradenie *pozitivistického antropológa* (z pozície moci, vzdelania a prostriedkov nadradeného a privilegovaného voči informátorom, vnímaných ako „objekty“ svojho výskumu i následných textov) *reflexívnym* a empatickým antropológom (1988: 174). V duchu dialogického konceptu *heteroglosie* a *polyfónie* textu Michaila Michajloviča Bachtina¹⁴ sa totiž snažili priznať hlas aj svojim informátorom (v ich prípade učiteľom, študentom, rodičom a samotným deťom). J. J. Tobin v tom čase tento prístup označoval doslovne ako *populistický postštrukturalizmus*,¹⁵ ktorý definoval ako vieru v schopnosť „obyčajných ľudí“ vysvetliť význam ich konania a analyzovať zmysel inštitúcií a sociálnych sietí, ktoré vplyvajú na ich život (Tobin 1988: 174).¹⁶ V predmetnom výskume, uplatňujúc metódu viac-hlasnej etnografie, filmári nechali okrem vlastných hlasov (autorov-vedcov) zaznieť aj hlasy svojich informátorov, ktoré tematicky rozdelili na (1) auto-etnografické, (2) etno-sociologické a (3) etno-etnografické, ktoré definovali ako (1) názory a vlastné interpretácie informátorov na výskumnú tému, (2) názory a vlastné interpretácie informátorov na sociálne inštitúcie v ich vlastnej kultúre a (3)

14 V tomto smere je stále inšpiratívny koncept *polyfónie* a *dialogizmu* ruského literárneho vedca a teoretika Michaila Michajloviča Bachtina (1895–1975). V práci *Problémy Dostojevského tvorby* („Problemy poetiki Dostojevskogo“, Moskva, 1929) interpretuje Dostojevského spôsob písania románu ako *mnohoblasý* (*polyfonický*). Bachtin však v origináli v rúštine používa aj termín *разноречие* („raznorečije“). „Hlas“ v tomto smere nie je úplne správny preklad; Bachtin skôr hovorí o „reči“; čo je celý sémantický a jazykový komplex; je to spôsob reči, ale aj naratívny diskurz a spôsob uvažovania o svete, presnejšie by sa dalo povedať, „v reči ukrytý svet“. Bachtin ako prvý upozornil na to, že Dostojevskij vo svojich románoch, na rozdiel od jednohlasného monologického autorského románu, používa na vypovedanie príbehu tzv. *multiperspektívnu* *naráciu*. Text tak nie je dielom výhradne autora, ale tvorí sa v priestore jeho recepcie, interpretácie a komunikácie s čitateľom. Autor textu nemá vôbec dominantný hlas, je len jedným z mnohých. *Polyfonicnosť* (rozumej „raznorečije“) textu znamená, že postavy polemizujú nielen navzájom, ale aj s hlasom samotného autora a narátora. Autor tak nemusí byť totožný s postavou narátora, ale môže pôsobiť ako ďalšia postava. Každý z hlasov má vlastnú perspektívu, hodnotový svet, validitu a naratívnu váhu. Podľa Bachtina v Dostojevského románoch nejestvuje „jednotný objektívny svet“. Čitateľ tak zažíva „svet“ s každou postavou inak. *Dialogizmus* zase znamená, že žiadna postava nemá svoj logický a statický jednotný charakter a diskurz, ale neustále interaguje s postavami a okolím, stavom vecí minulých a dokonca i budúcich. Podľa Bachtina sme vždy v dialógu nielen s inými ľuďmi a sebou samými, ale i celým okolitým svetom a všetkými možnými jeho stavmi (Bachtin 1988; Voropaj 2002).

15 V originále „populist post-structuralism“ (Tobin 1988: 174).

16 V tomto bode by sa však dalo s Tobinom polemizovať, pretože nie každé správanie je racionálne a, napokon, ani každý profesionálny vedec nie je schopný objektívnej a racionálnej sebareflexie a analýzy faktorov ovplyvňujúcich jeho vlastné správanie (ako vedca či súkromnej osoby). Analytický spôsob myslenia a schopnosť sebareflexie nemusi patriť do samozrejmej výbavy „obyčajných ľudí“, preto je v istom zmysle utopické očakávať to automaticky.

názory a vlastné interpretácie informátorov na vzťahy medzi kultúrnym zázemím vedcov-výskumníkov a informátorov.

Ako som spomenula už vyššie, prístup viac-hlasnej etnografie ma oslovil najmä preto, že sa nesnaží gumovať žiadne autorstvo, ani nepoužíva metódu umelého plurálu, v ktorom zanikajú autentické individuálne hlasy a rôznorodé, konceptuálne odlišné diskurzy. Vzhľadom na charakter svojho výskumu ho považujem za optimálny spôsob zachovania produktívnej tvorby poznatku v triangulácii autor – informátor – čitateľ. Aj keď ani tento prístup *nerieši problémy asymetrie v aktérstve a autorite*, vnímam ho ako úprimný pokus otvoriť komplikovaný problém *naratívnej autority*. Osobne som volila prístup zachovania naratívnej autority autora-vedca so zachovaním významnej časti autentickej výpovede autora-informátora (vrátane spôsobu reči a diskurzu). Viac-hlasnosť výpovede som navyše doplnila diachrónnym hľadiskom konfrontácie súčasného autorsko-vedeckého „Ja“ s minulými terénnymi zápiskami. V kontextualizujúcej tematickej rešerši správ z médií zase zaznieva hlas profesionálov zo žurnalistického prostredia, ktorý v sebe zaujímavým spôsobom mieša hlasy majoritného diskurzu s autentickými výpoveďami informátorov, miestami prepletenými aj osobným postojom autora správy.

1.2 Tematická analýza a interpretačno-fenomenologická analýza

Pri analýze samotných dát som sa inšpirovala metódou tzv. *tematickej analýzy*¹⁷ a *interpretačno-fenomenologickej analýzy*. Obe patria v súčasnosti k najpoužívanejším metódam na interpretatívne spracovanie korpusov kvalitatívnych dát. Podľa V. Brauna, V. Clarka (2013, 2006) a R. E. Boyatzisa (1998) tematická analýza pozostáva z analytickej konštrukcie kódov a tém v kvalitatívnych verbálnych vyjadreniach, pričom sleduje vzory výskytu, váhy či asociácie týchto kódov v rámci jednotlivých tém (Herzog, Handke, Hitters 2019).

Keďže mnou analyzovaný naratív bol v prvom rade emotívnou výpoveďou o osobnom zjavení Panny Márie a o jeho dopadoch na hodnotový svet informátorky a jej aktérstvo, v mojom prípade som už v prvom cykle kódovania použila tzv. *afektívne metódy*,¹⁸ ktoré sa zameriavajú na pomenovávanie subjektívnych kvalít skúsenosti (emócie, hodnoty, rozpory/konflikty, úsudky/súdy, postoje atď.). Podľa J. Saldaña môžeme v tomto zmysle používať napríklad: (a) *emočné kódovanie* (zachytávajúce aktuálne alebo zažité emócie; viac v Saldaña 2016: 124–130, 293)

17 Tematická analýza (*thematic analysis* – TA) je podobná kvalitatívnej obsahovej analýze (*content analysis*, Schreier 2014), ale na rozdiel od nej neprináša iba čistý popis korpusu kvalitatívnych dát, ale aj jeho interpretáciu. Je preto vhodnejšia na malé a stredne veľké korpusy dát (rátané na desiatky interview). Obsahová analýza sa používa primárne na analýzu väčších a veľkých súborov dát (počítaných na stovky interview) (Herzog, Handke, Hitters 2019: 4).

18 Tzv. *affective methods* (Saldaña 2016: 124–143).

alebo (b) *hodnotové kódovanie* (postihujúce informátorov systém hodnôt, postojov a svetonázor, resp. religiozitu/vieru/spiritualitu; viac v Saldaña 2016: 131–136; 298). V následnej kvalitatívnej analýze som sa snažila zachytiť implicitné aj explicitné kódy, ktoré som neskôr štruktúrovala do tém.

V prípade tejto štúdie som aplikovala aj postupy tzv. *interpretačno-fenomenologickej analýzy*.¹⁹ Fenomenologický prístup umožňuje sústrediť sa nielen na samotnú výpoveď, ale aj na životný svet informátora, jeho osobné zážitky a jeho osobnú percepciu skúmaného predmetu či javu (Smith, Flowers, Larkin 2009; Smith 2015). Súčasne je to jeden z mála prístupov, keď sa reflektuje aj skutočnosť, že výskum aj písanie o ňom je dynamický proces, v ktorom výskumník zohráva svoju aktívnu rolu (Smith, Osborn 2007). Tento prístup volím aj pre to, že priznáva, že výsledky, ktoré prináša, sú mimoriadne subjektívne, teda jedinečné a neprenositelné mimo daného výskumného kontextu a nemajú primárne slúžiť na všeobecnejšie generalizácie ani komparácie (Smith 2015). Nezanedbateľnou výhodou tejto hĺbkovej metódy je, že sa môže zamerať aj na celkom malé súbory výpovedí (do 10) a môže hĺbkovo analyzovať aj jedinú výpoveď, čo je aj náš prípad.

V tejto štúdii prinášam kvalitatívnu analýzu jediného hĺbkového interview s témou veľmi privátneho a citlivého charakteru. Mojou primárnou ambíciou bolo čo najpodrobnejšie a najvernejšie prezentovať kontext rozprávania o konkrétnom zjavení, vrátane rozprávačky a samotnej autorky článku v kontexte výskumu a rozprávania samotné. Akceptujúc požiadavku sebareflexivity a neustáleho zohľadňovania aktérskej roly bádateľa v kontexte výskumu, v tomto konkrétnom prípade považujem seba – výskumníčku – za rovnocennú aktérku rozprávania (najmä jeho druhej časti). Z tohto dôvodu do analytického korpusu dát zaraďujem aj zápisky z môjho terénneho denníka, ktoré v istom zmysle chápem ako komplementárne k prepisu audionahrávky interview.

Ďalšie významné metodologické rozhodnutie bolo inšpirované kritickou poznámkou W. Hollwaya a T. Jeffersona (2000), ktorí spochybnili prax kódovania dát a ich partikulárne členenie do oddelených fragmentov vytrhnutých z pôvodného kontextu narácie. Podľa môjho názoru veľmi oprávnene namietli, že takáto fragmentácia a následná manipulácia vedie k ignorácii prepisu ako celku, ktorý nie je len mechanickým súborom častí. Pre celkové porozumenie teda čitateľ potrebuje poznať aj pozíciu a následnosť jednotlivých častí v celkovom texte (originálny sekvenčný sled).

Pre potreby tejto štúdie, aj s ohľadom na tvorivé aktérstvo a cenzorstvo čitateľa, preto pracujem s (takmer) celým prepisom rozhovoru o zjavení a s (takmer) celým prepisom relevantného extraktu z môjho terénneho denníka. Všetky vety v prepise rozhovoru som očíslovala. Podobne som očíslovala aj tematické a kódované odseky. Pre potreby následnej hĺbkovej kvalitatívnej analýzy som teda pracovala so

19 Interpretatívna fenomenologická analýza (*interpretative phenomenological analysis* – IPA), viac v Smith 2015.

sémanticky kódovanými časťami prepisu rozhovoru a prepisu z terénneho denníka v originálnom sekvenčnom poradí odsekov a viet. Čitateľ tak má podrobnú predstavu o poradí jednotlivých častí (až na úroveň vety) a ich pozícii voči celku.

2. Zjavenia Panny Márie a Ježiša v rómskych osadách na (východnom) Slovensku (mediálna rešerš)

Ako súčasť širšieho kontextu analyzovaného rozprávania na úvod prinášam stručnú tematickú rešerš správ z médií (teda len vzdialenú ozvenu týchto, vzhľadom na môj výskum, *externých hlasov*), vrátane načrtnutia ich typických či spoločných tematických prvkov. Táto rešerš však poskytuje čitateľovi odvolávky na zdrojové správy, aby si v prípade záujmu mohol preštudovať komplexné výpovede o iných zjaveniach v rómskom prostredí – ako ich zachytili rôzni autori správ v médiách.²⁰

V ostatných rokoch – aj vďaka zvýšenému záujmu médií – sú na internete dostupné informácie o privátnych „zjaveniach“²¹ Panny Márie alebo Ježiša, či obrazu Svätej rodiny nielen v rôznych lokalitách s koncentráciou rómskeho obyvateľstva, ale i v majoritnej populácii na Slovensku. Spomeňme napr. zjavenia zaznamenané v rómskom prostredí²² za posledných asi 10 rokov: zjavenie siluety Ježiša v Hlinnom na stene omietky domu (1997),²³ videnie siluety Ježiša počas dvoch nocí pri splne mesiaca v Šarišskom Jastrabí (2009),²⁴ zjavenie Panny Márie v letokruhoch zrezaného kmeňa stromu medzi Rómami spod Laščíka (2009),²⁵ rozpoznanie siluety Ježiša v letokruhoch na priereze kmeňa stromu v Čaklove (2010),²⁶ zjavenie podobizne obrazu Ježiša, Panny Márie a anjela na sklenených

20 Keďže kvalitatívna či diskurzívna analýza mediálnych správ o zjaveniach nebola predmetom tejto štúdie, v texte ich hlbšie neanalyzujem a prinášam len ich tematickú rešerš so súhrnom základných tematických prvkov. Rešerš správ je uvedená v chronologickom poradí.

21 Termín „zjavenie“ budem používať ako prevzatý z emického slovníka tlačových správ alebo od samotných respondentov. Kým mediálne správy hovoria o „údajných zjaveniach“ a k ich „pravosti“ sa vyjadrujú skôr zdržanlivo, samotní respondenti (svedkovia, vizionári atď.), ako vyplýva z uvedených správ, sú o ich pravosti presvedčení.

22 Z hľadiska diskurzu je zaujímavá parodická rešerš autora z nerómskeho prostredia k viacerým „rómskym zjaveniam“, viď <http://birdz.sk/torpedo08/blog/zahadne-zjavenia-v-osadach-cast-prva/177906-clanok.html>, pod názvom *Záhadne zjavenia v osadách! Časť prvá* (príspevok je uvedený aj pod linkom s názvom *Napínave príbehy*) (z 13. februára 2019; navštívené 7. augusta 2019).

23 Správa viď <https://www.pluska.sk/plus-7-dni/domov/10/video-jezis-rure-batizovciach-zjavenie-romskej-osade-robi-majitelom-sporaka-problemy.html> (z 1. novembra 2016; navštívené 7. augusta 2019).

24 Správa viď <https://www.pluska.sk/plus-7-dni/domov/10/video-jezis-rure-batizovciach-zjavenie-romskej-osade-robi-majitelom-sporaka-problemy.html> (z 1. novembra 2016) alebo <https://www.cas.sk/clanok/137313/romovia-zo-sarisskeho-jastrabia-na-mesiaci-sme-videli-jezisa/> (zo 4. novembra 2009; obe lokality navštívené 7. augusta 2019).

25 Správa viď <http://www.espektrum.sk/index.php?text=1691-romovia-pod-lascikom-tvrdia-ze-sa-im-zjavila-panna-maria> (z 9. augusta 2009; navštívené 7. augusta 2019).

26 Správa viď <https://www.pluska.sk/plus-7-dni/domov/10/video-jezis-rure-batizovciach-zjavenie-romskej-osade-robi-majitelom-sporaka-problemy.html> (z 1. novembra 2016; navštívené 7. augusta 2019).

dvierkach od kozuba v Hencovciach (2011),²⁷ zjavenie siluety Panny Márie na stene domu v Handlovej (2011),²⁸ zjavenie siluety Ježiša na skle dvierok elektrického sporáka v Batizovciach (2016),²⁹ zjavenie Ježiša na skle dvierok sporáka v Petrovej (2018),³⁰ zjavenie Ježiša na stene domu v rómskej kolónii pri obci Zemplínska Teplica (2018),³¹ zjavenie Ježiša a Panny Márie na dverách sekretára nábytkovej zostavy v obci Turňa nad Bodvou (2018)³² a zjavenie Krista a Satana na dverách skriňovej zostavy v Moldave nad Bodvou (2019).³³ Najnovšie medializované je zjavenie Panny Márie na obrazovke TV z júla 2019.^{34, 35} Mediálne správy do výpočtu zjavení zaradili aj „zjavenie démona“ vo Vyšnej Kamenici (2011)³⁶ a zjavenie „nadprirodzeného úkazu“ záhadných očí v Čirči (2017).³⁷

27 Správa viď <https://www.pluska.sk/plus-7-dni/domov/10/video-jezis-rure-batizovciach-zjavenie-romskej-osade-robi-majitelom-sporaka-problemy.html> (z 1. novembra 2016); alebo YouTube video <https://youtu.be/RDSDWXUCMUE>; obe lokality navštívené 7. augusta 2019.

28 Správa viď <https://myhonoranitra.sme.sk/c/5976870/s-udajnym-zjavenim-chceli-niektori-obyvatelia-handlovej-obchodovat.html#ixzz5ndVc5c7y> (z 13. júla 2011; navštívené 7. augusta 2019).

29 O zjavení informovala TV Markíza, správa dostupná na <https://spis.korzar.sme.sk/c/20361478/batizovce-ozjaveni-jezisa-hovori-aj-svet.html> (20. októbra 2016; navštívené 7. augusta 2019). Ďalšiu mediálnu správu o tom istom zjavení viď na <https://www.pluska.sk/plus-7-dni/domov/10/video-jezis-rure-batizovciach-zjavenie-romskej-osade-robi-majitelom-sporaka-problemy.html> (z 1. novembra 2016) alebo tiež [https://www.mojevideo.sk/video/2846b/v_osade_sa_zjavil-jezis_na_sporaku_\(slovensko\).html](https://www.mojevideo.sk/video/2846b/v_osade_sa_zjavil-jezis_na_sporaku_(slovensko).html) (pozri tiež rozsiahlu diskusiu k príspevku). Všetky lokality navštívené 7. augusta 2019.

30 Správa viď <https://www.hlavnespravy.sk/osade-vychode-slovenska-sa-skle-kuchynskej-rury-udajne-zjavil-jezis-kristus-pravoslavny-knaz-objasnil-situaciu/1512898> (zo 6. septembra 2018). Videoreportáže dostupné na https://www.mojevideo.sk/video/2e135/_zjavenie_na_sporaku.html a https://www.mojevideo.sk/video/2f73/na_vychode_sa_v_sporaku_zjavil-jezis-kristus_na_kolenach-niektro.html. Zjaveniam v Petrovej a Batizovciach sa venuje aj mediálna správa na <https://hornyzemplin.korzar.sme.sk/c/20909581/zjavenia-spasitela-na-dverach-sporaka-videli-uz-v-dvoch-osadach.html#ixzz5vv5OjFII> (z 9. septembra 2018). Všetky lokality navštívené 7. augusta 2019.

31 Hlavné správy TV Joj, správa na <https://magazin.panobcan.sk/osadnici-hovoria-o-dalsom-zjaveni-na-stene-domu-udajne-videli-jezisa-krista/> (navštívené 7. augusta 2019).

32 Videoreportáž odvysielanú na TV JOJ pozri na [https://www.mojevideo.sk/video/2d66f/modlia_sa_k_starej_skrini_\(neveril_som\).html](https://www.mojevideo.sk/video/2d66f/modlia_sa_k_starej_skrini_(neveril_som).html) (z 30. júna 2018; navštívené 7. augusta 2019).

33 Video pozri na https://www.mojevideo.sk/video/2ec9c/zjavenie_na_starej_skrini_opat_uraduje.html (13. január 2019).

34 Videoreportáž odvysielaná na TV Markíza (viď <https://www.facebook.com/TelevizneNoviny>). Videoreportáž natočenú 10–15 minút po úkaze (12:40) filmovým štábom Fluidum Film s.r.o., ktorý zhodou okolností v Zborove natáčal dokumentárny film *Cesta von*, možno zhliaďnuť na YouTube na <https://www.youtube.com/watch?v=WDJVBBCBa8Y&feature=share>. Všetky lokality navštívené 7. augusta 2019. Za upozornenie na toto zjavenie ďakujem kolegovi Mgr. Tomášovi Hrustičovi z ÚESA SAV.

35 Videoreportáž možno nájsť na: http://www.tvnoviny.sk/zaujímavosti/1971251_zahadne-zjavenie-panny-marie-v-romskej-osade-sa-vysvetlilo-urcite-sa-zasmejete?fbclid=IwAR31ALP_KPh9ztyfgSAccnXuXQChw4LLk2Fw6BG5kRoGnV4y-N1DXFd8PQ# (navštívené 7. augusta 2019).

36 Správa viď <https://www.pluska.sk/plus-7-dni/domov/10/video-jezis-rure-batizovciach-zjavenie-romskej-osade-robi-majitelom-sporaka-problemy.html> (z 1. novembra 2016); YouTube video na <https://youtu.be/Aev662LXcXc>. Všetky lokality navštívené 7. augusta 2019.

37 Videoreportáž a správa dostupná na <https://muzskysvet.sk/video-zahadny-ukaz-v-romskej-osade-vsetci-sa-boja-a-modlia/> (z 30. júna 2018; navštívené 7. augusta 2019).

Hoci každé z tu uvedených zjavení má odlišný kontext, pre väčšinu z nich je charakteristické, že sa udiali v *intímnom prostredí súkromných domácností* (stena domu, dvierka nábytku, dvierka od sporáka či kozuba, TV obrazovka) alebo v ich tesnej blízkosti (kládky dreva v exteriéri domu). Uvedené médiá zjavenia sa – napriek svojej predošlej profánnej funkcii – stali predmetom uctievania a prestali sa používať na svoj pôvodný účel. V citovaných správach médií o zjaveniach – napriek tomu, že ide o kusé správy s minimom kvalitatívnych výpovedí – predsa len možno pozorovať určité styčné body, resp. tendencie a spoločné tematické prvky:

a) *interpretovanie (nezvyčajnejších) udalostí v rámci náboženského kódu:*

„...sú presvedčení o tom, že Krista naozaj videli“ (mediálna správa, ďalej m. s. Hlinné); „Rómovia spod Laščíka sú presvedčení,...“ (m. s. Laščík); „Omietka tam vytvorila obraz, ktorý miestni obyvatelia považujú za zjavenie“ (m. s. Handlová); „Miestni veria tomu, že to je zjavenie“ (m. s. Batizovce);

b) *prežívanie zjavenia ambivalentným spôsobom* (emócie radosti a šťastia, dojatia, ale aj zmätenia a strachu):

„Sme šťastní, že nás prišiel navštíviť Boží syn“ a „My sa však Boha nebojíme, lebo on je naša láska“ (m. s. Šarišské Jastrabie); „Až mi mráz prešiel po chrbte“ (m. s. Laščík); „Myslím si, že sa nám zjavila Panenka Mária, no neviem, prečo práve na našom dome“ (m. s. Handlová); „Mnohí sa neubránili ani slzám“ (m. s. Batizovce); „Veria síce na zázraky, no v dome ich mať nechcú“ (m. s. Moldava na Bodvou); „...mnohí plačú,“ (m. s. Zborov); „Odvtedy sa miestni modlia, aby sa im nestalo niečo zlé“ a „Tento úkaz sa objavil zo dňa na deň, čo majiteľov domu poriadne vystrašilo. (...) Myslia si totiž, že ide o zjavenie a niekto im chce niečo povedať, pričom nevedia, či majú čakať dobrú alebo zlú správu“ (m. s. Čirč);

c) *spontánne interné prijatie zjavenia* (v rámci lokálnej rómskej komunity):

„Okamžite priniesli sviečky a na elektrickej rozvodni si urobili oltár, ku ktorému sa chodili modliť“ (m. s. Handlová); „Zjaveniu ľudia v osade dôverujú“ (m. s. Batizovce);

d) *kolektívna reakcia a prežívanie zjavenia* (improvizované oltáriky, modlitebné miesta):

„K domu sa chodili modliť hlinší Rómovia i stovky turistov“ (m. s. Hlinné); „Všetci v osade sa vraj začali tuho modliť“ (m. s. Šarišské Jastrabie); [dekan]: „Kmeň ležal v tráve pri kostole a od objavu bol denne obsypaný modliacimi sa Rómami“ (m. s. Čaklov); „Osadníci kľačiac pred rúrou odriekali modlitby“ či „V dome, kde sa rúra so zjavením nachádzala, sa ľudia striedali ako na bežiacom páse“ alebo „...pri rúre sa modlili do ôsmej ráno“ a „Na rúre pribudli sošky Panny Márie a obrázok Ježiša a z kuchyne sa stala modlitebňa“ (m. s. Batizovce); „...miestni sa začali pravidelne modliť“ (m. s. Zemplínska Teplica); „Všetci rozrušene diskutujú, mnohí plačú, alebo padajú na kolená a vrúcne sa modlia“ (m. s. Zborov);

- e) *vyhladávanie interných aj externých autorít na confirmáciu pravosti*, či už náboženského (kňaz) alebo nenáboženského charakteru (starosta, médiá): „Keď som zistil, čo to je, opýtal som sa kamaráta, ktorý mi pomáhal, či niečo vidí“ (m. s. Laščík); „Handlovčania sa rozhodli privolať aj kňaza“ (m. s. Handlová); „Obyvatelia osady sa s nezvyčajnou situáciou zverili starostovi, ako aj farárovi“ (m. s. Zemplínska Teplica); „Rodina H. z Moldavy na Bodvou žiada o pomoc miestneho farára“ (m. s. Moldava na Bodvou);
- f) *(zväčša) zdržanlivý alebo negujúci postoj externých autorít*: „Cirkev je v takýchto veciach zdržanlivá“ (m. s. Hlinné); „Viem, že nás Rómov farár nemá rád, a preto nás ani neprijal“ (m. s. Šarišské Jastrabie); [dekan]: „Podľa mňa tam však nejde o žiadne nadprirodzené zásahy alebo zjavenia...“ (m. s. Laščík); „Nahnevaný farár im odkázal, aby radšej chodili do kostola“ (m. s. Čaklov); „Starosta Hencoviec však ... Obrázok zmazal a povedal, že majú prísť až potom, ak sa zjaví opäť“ (m. s. Hencovce); „Prievidzský dekan M. D. sa k úkazu na dome v kolónii vyjadrovať nechcel“ (m. s. Handlová); „Pravoslávny kňaz ale vyzýva k opatrnosti“ (m. s. Batizovce); [správca farnosti]: „Tak ja som im odkázal..., že sme samozrejme zdržanliví v takýchto prípadoch, tak aby ešte počkali nejaký ten týždeň“ (m. s. Zemplínska Teplica);
- g) *spätné hľadanie príčin zjavenia* (motív kolektívnej „vyvolenosti“, ale aj chudoba či choroba konkrétnej osoby): „A vraj im to bolo dopriate preto, lebo majú doma postihnuté dieťa“ (m. s. Hencovce); „...verili, že Ježiš sa im zjavil preto, aby ich zbavil biedy“ (m. s. Batizovce); „Zjavenie vraj súvisí s chorobou ich matky“ (m. s. Moldava na Bodvou);
- h) *hľadanie posolstva zjavenia* (ochrana ľudí v obci, uzdravenie konkrétnych osôb): „Veríme, že príde za nami ešte raz a všetci pôjdeme do neba“ (m. s. Šarišské Jastrabie); „Ľudia v kolónii veria, že zjavenie ich ochráni od nešťastia. M. dúfa, že odoženie všetkých zlých ľudí, – ktorí tu kradnú, pijú a hádajú sa, jej mama verí v uzdravenie chorej svokry“ (m. s. Handlová); „Veria, že Ježiš sa im zjavil preto, aby ich povzbudil“ (m. s. Batizovce);
- i) *pocitovanie záväzku* (tendencia postaviť oltár či kaplnku na mieste zjavenia, resp. hľadať dôstojné umiestnenie pre médium zjavenia): „Miestni Rómovia by chceli, aby dvierka od rúry boli vystavené v kostole“ (m. s. Batizovce); „Chceme, aby sa sem [farár] prišiel pozrieť, posvätiť toto miesto a postaviť kaplnku, aby sme sa mali kde modliť“ (m. s. Handlová); [dekan]: „Našiel som tam asi 50 ľudí pri urobenom akoby oltári, na ktorom boli položené dva kláty okrúhleho dreva.“ (m. s. Laščík); ale aj pocity záväzku v zmysle potreby kolektívneho „polepšenia sa“ v zmysle zintenzívnenia viery a zlepšenia medziľudských vzťahov: „...sľúbili, že sa polepšia“ a „...

slubujeme, že naveky budeme dobrými veriacimi a budeme páchať len dobro“ (m. s. Šarišské Jastrabie);

j) „hlavné zjavenie“ niekedy sprevádzajú *sprievodné zjavenia*, či znamenia, alebo iné „nadprirodzené“ úkazy, čo očití svedkovia vnímajú ako konfirmáciu pravosti zjavenia:

„Navyše tvrdia, že sa tam následne udialo viacero zjavení“ (m. s. Zemplínska Teplica). Mediálne správy (výnimočne) zachytili aj *zjavenia démonických bytostí a diabla*: „Niektorí vidia v pravom dolnom rohu aj obrysy diabla“ (m. s. Zborov); „Na východe Slovenska sa na skrini zjavila tvár Ježiša Krista a Satana“ (m. s. Moldava na Bodvou); „...zjavenie démona, ktoré v novembri 2011 strašilo Rómov“ (m. s. Vyšná Kamenica).

3. Privátne Zjavenie Panny Márie v Hermanovciach³⁸

3.1 Širší situačný kontext výskumu

V ďalšej časti priblížim širší výskumný situačný kontext analyzovaného rozprávania o zjavení Panny Márie v rámci korpusu dát z výskumu rómskej religiozity v rokoch 2006 až 2007 na východnom Slovensku.³⁹ Do Hermanoviec som sa dostala roku 2006. Mapovala som vtedy prejavy religiozity v rómskych domácnostiach, domáce oltáre, náboženské obrazy, sošky, ich kompozície, ale aj domáce fresky insitných rómskych i nerómskych maliarov. Pri tej príležitosti som sa stretla s viacerými privátnymi zjaveniami Panny Márie a Ježiša Krista medzi miestnymi Rómami (spolu osem rôzne dlhých príbehov), ktoré väčšinou vyústili do stavby privátnych rodinných kaplniek či oltárikov, či už priamo v obydlí (na mieste, kde sa Panna Mária zjavila; obr. 1, 2), alebo na fasáde domu (obr. 3, 4, 5, 6), alebo podnietili k namaľovaniu obrazu (obr. 7) či postaveniu kaplnky na ulici pred domom (obr. 8a, b) alebo v záhrade okolo domu (obr. 9) či vyrobenia sochy či kríža (obr. 10 a 11).

³⁸ V tomto prípade uvádzam pravú lokalitu výskumu (Hermanovce). Kvôli možnosti budúcej vedeckej komparácie meno lokality nie je anonymizované ani zmenené. Podobne uvádzam aj pravé meno rozprávajúcej (Kristína). Kristína o svojom zjavení v osade svedčí verejne a s nahrávaním rozhovoru, dokumentovaním v prostredí jej domácnosti i publikovaním zozbieraných údajov súhlasila. Osobne sa domnievam, že v striktnom zmysle slova, na Slovensku ani nie je možné skutočne anonymizovať lokalitu, v užšej komunite sociálnych a humanitných vedcov (romistov, historikov, etnografov a antropológov) je takáto anonymizácia len ťažko dosiahnuteľná. Ak už sa v takomto kontexte a špecifických prípadoch lokality anonymizujú, mal by existovať - povedzme - ich interný vedecký kód, kde by bola pravá identita lokality určená a sprístupnená na vedecké komparatívne účely. Podobne, ak anonymizujeme mená informátorov z etických dôvodov, je opäť na mieste sa pýtať, či máme právo publikovať dáta, ktoré by akýmkoľvek spôsobom mohli ohroziť, znevážiť či poškodiť našich informátorov, aj ak sú „anonymizovaní“. V mojom výskume uplatňujem požiadavku striktnej etickej korektnosti a publikujem len tie dáta, ktoré nemôžu poškodiť mojich informátorov/-rky. Preto aj v tomto príspevku používam pravé meno lokality aj informátorky.

³⁹ Mapované lokality: Jarovnice, Svinia, Hermanovce, Abranovce, Žehňa, Uzovské Pekľany, Rokycany, Terňa, Vyšný Slivník, Furmanec, Raslavice, Muršov.

Obr. 1 Miesto zjavenia Panny Márie na stene v interiéri Kristíninho domu; 2006, Hermanovce | Foto: T. Zachar Podolinská

Obr. 2 Kristínina kaplnka Panny Márie v interiéri domu; 2006, Hermanovce | Foto: T. Zachar Podolinská

Obr. 3 Privátna kaplnka
na fasáde rodinného domu;
2006, Žehňa | Foto: T. Zachar
Podolinská

Obr. 4 Privátna kaplnka
na fasáde rodinného domu;
2006, Žehňa | Foto: T. Zachar
Podolinská

Obr. 5 Malba Panny Márie na omietke panelového domu. Text pod malbou: „EVA. MÁRIA NAŠA JEDINÁ MATKA“; 2006, Svinia | Foto: T. Zachar Podolinská

Obr. 6 Malba Panny Márie na fasáde súkromného domu; 2006, Raslavice | Foto: T. Zachar Podolinská

Obr. 7 Obraz Panny Márie a Ježiša na kuse lepenky v interiéri rómskej domácnosti; 2006, Uzovské Pekľany | Foto: T. Zachar Podolinská

Obr. 8a, b Verejne slúžiace kaplnky na ulici v rómskych častiach obcí, postavené Rómami pod vplyvom súkromných zjavení; 2006, (a) Abranovce; (b) Vyšný Furmanec – Slivník | Foto: T. Zachar Podolinská

Obr. 9. Privátna kaplnka v záhrade domu; 2006, Abranovce | Foto: T. Zachar Podolinská

Obr. 10 Soška Panny Márie a Ježiša s rómskymi črtami tváre; 2006, Jarovnice | Foto: T. Zachar Podolinská

Obr. 11 Kríž pred obcou Svinia, postavený pod vplyvom zjavenia, vyrezaný sekerou a vreckovým nožíkom;
2006 | Foto: T. Zachar Podolinská

Stretnutia s ľuďmi, ktorí rozprávali, že sa im zjavila Panna Mária (alebo Ježiš či Boh), boli veľmi odlišné. Spoločnou črtou viacerých však boli ambivalentné pocity vyvolenosti („Zjavila sa práve mne!“), strachu („Ako to prijme moja rodina a širšie okolie?“), a zároveň nutkavej potreby zdieľania zjavenia rozprávaním o ňom. Z väčšiny mnou zachytených zjavení tiež vyplynul nejaký záväzok pre zjavením vyvolené/postihnuté osoby a tieto boli Pannou Máriou alebo Ježišom žiadané, aby niečo vykonali (vztyčenie kríža, postavenie kaplnky, misionárska činnosť medzi Rómami, intenzívne svedčenie o viere atď.). Niektorí sa vyslovene sťažovali, že nemali „od Márie pokoj“ dovtedy, kým jej žiadosť nenaplnili (strašenie v snoch alebo v bdelych víziách).⁴⁰ Nie všetci rozprávači však boli ochotní o svojich zjaveniach rozsiahlejšie rozprávať s neznámou nerómskou výskumníčkou. Problém určite znásoboval aj predpokladaný sociálny dištanc a strach z racionálneho odmietnutia. Ďalším faktorom bol zrejme čas – dovoľm si tvrdiť (avšak je to výskumom neoverené tvrdenie), že čím vzdialenejšie v čase bolo pôvodné zjavenie, tým boli rozprávania o ňom menej emotívne a stručnejšie.

Aj vzhľadom na zvolený prístup (viac-hlasná etnografia) a metódu následnej analýzy (interpretatívna fenomenologická analýza) som sa napokon rozhodla pre hĺbkovú kvalitatívnu naratívnu analýzu jediného rozprávania o zjavení Panny Márie, takže som si mohla dovoliť v istom zmysle „výskumnícky luxus“ menšieho krátenia a citlivejšej práce s prepisom rozhovoru a tiež citovať rozsiahlejšie pasáže zo svojho terénneho denníka.

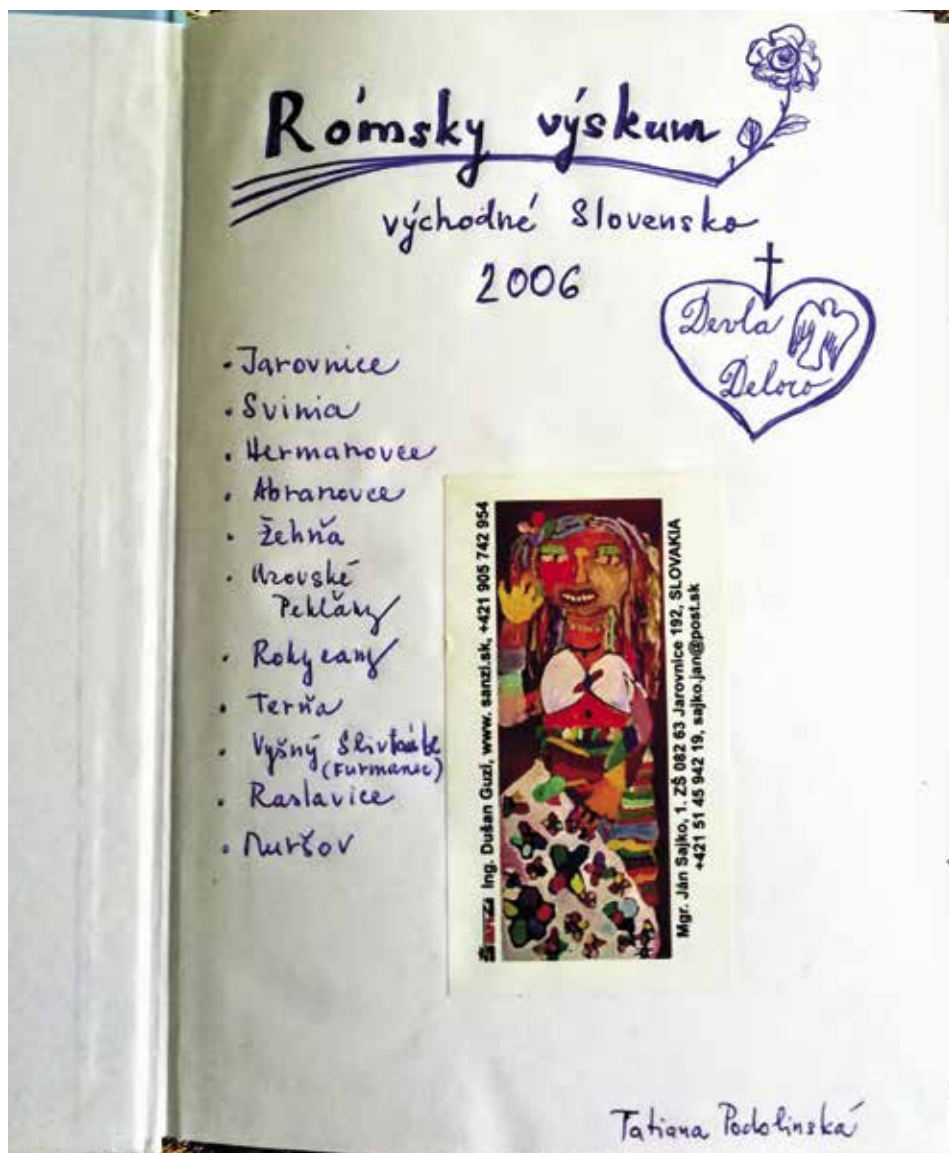
V prípade daného „hermanovského zjavenia“ išlo zároveň o emočne najsilnejšie stretnutie, v ktorom sa moja rola výskumníčky vo viacerých momentoch stala jednoznačne súčasťou príbehu. Aby som čo najvernejšie a najplastickejšie priblížila nižšie zachytený príbeh samotného zjavenia v podobe rozprávania, považujem za vhodné zverejniť svoje zápisky z terénneho denníka – reflektujú moje bezprostredné pocity a úlohu, ktorú som v danej situácii zohrala ako výskumníčka.

3.2 Zápisky z terénneho denníka⁴¹ – výskumnícke minulé „Ja“

Môj terénny denník vznikal priebežne, každý deň po skončení „terénneho výskumu“ v prostredí miestnych ubytovní na východnom Slovensku (teda nie v prostredí rómskych osád, kde prebiehal samotný terénny výskum). Zápisky som si robila v písomnej podobe do osobitného zošita, pričom dĺžka zápiskov aj ich charakter za jednotlivé dni sa rôznili. V zásade som si do denníka zachytávala všetko, čo som považovala za dôležité: informácie o aktuálnych participantoch a lokalitách výskumu, tipy na ďalších informátorov a nové lokality, štatistické a faktografické údaje, popisky k dokumentačným fotografiám a súvislé denné záznamy z výskumníckej autopsie, ktoré obsahovali najmä situačné kontexty rozhovorov, ale aj čisto subjektívne postrehy a intímne osobné emócie (Obr. 12 a 13).

40 „Ma to bantušilo [= strašilo] dovtedy, kým som to [kaplnku] nezrobil [neurobil]!“ (nepreložené kurzívne slová sú v šarišskom nárečí; muž, 71 r., Žehňa, 2006).

41 Ide o voľne zachytené poznámky publikované bez autocenzúrnych zásahov a úprav, s minimálnym krátením.

Obr. 12 Titulná strana terénneho denníka z výskumu autorky v roku 2006; 2019 | Foto: T. Zachar Podolinská

Doslomé anenie stúdiej 848:
 "Harry Stojka z Rakúska. Ďakujem
 Bohu, že som Vás mohol spoznať".

Rokycaň Utorok 29. 8.

Okrem Terňa mi dal Daniel G. ňu a byp
 na Rokycany. Vnají je tu kopek malieb.
 Tak kam v útorok, napriek dažďu
 odchádzam.

Klanba aho pod obel' úrad. Tarku a fotak
 pod pínpláť. Idem za dymom a uskor ňí
 i mladou Rómku poráka jej coru za zúškou.
 Rieka. Vyprá, že sa tu vylieva.*

Rómka na more sa so umou dá do vci.
 A už ideme z domu do domu. Pôrobil tu
 kúnsť maliar Janho Vexl. Dne jeho malý
 úpornám so Bricej. "Kopirka" z dieštieho
 domoru. Normálne bídodomor.

T domor je málo nŕích obáskor a

* Záplavy majú skoro všade: Jarovnice, Terňa,
 Hermanovce, Svínia, Urvník Pchlag, Rokycany
 Ale obeke boli len + Jarovniciach a Hermanovkách
 (1).

Obr. 13 Ukážka z terénneho denníka z výskumu autorky v roku 2006; 2019 | Foto: T. Zachar Podolinská

Svoj text v terénnom denníku som v aktuálnom čase prebiehajúceho výskumu sama nečlenila na tematické celky. Tematické kódy, ktorými som oklúčovala jednotlivé textové pasáže, vznikli až *ex post*, pre potreby tejto štúdie a sú súčasťou samotnej analýzy, pri ktorej na vlastné zápisky nahliadam ako na predmet výskumu. Pri kódovaní som postupovala tak, že pre daný odsek/vetu v zápise som induktívnou metódou zvolila „kľúčové slovo“. Pri samotnom písaní denníka som totiž nepoužívala vopred predpísaný kód tematického záznamu. Pri aktuálnej analýze som sa rozhodla onú „tematickú“ eklecticitu záznamu pri kódovaní rešpektovať: nájdeme tu preto kódy štruktúrneho charakteru, popisné, emočné, hodnotové a hodnotiace (Saldaña 2016), ale aj kontextuálne a situačné poznámky týkajúce sa môjho aktérstva (zachytávajúce zmenu témy, výskumnej situácie či dôvody prerušenia rozhovoru atď.), ktoré významne dokresľujú celkový kontext interview.⁴²

Vzhľadom na to, že samotný text nie je príliš rozsiahly, publikujem ho v takmer pôvodnom rozsahu a znení s minimálnymi úpravami a krátením.⁴³

*Tematicky okódovaný úryvok z terénneho denníka so zachovaním originálneho poradia viet:*⁴⁴

(1) *Celková emócia*

Hermanovce. Veľmi silný dojem. Silný a zlý.

(2) *Sociálne a statusové asymetrie /situálny kontext pred rozhovorom/*

Kristína je žena približne v mojom veku, možno o pár rokov staršia. Delí nás však životná priepasť sociálneho statusu, farby pleti a možnosti príležitostí. Ja mám vlastnú posteľ a teplé jedlo viackrát denne. Kristína žije v rozpadnutej chatrči, kde sa na 6 m² tlačí 12 ľudí. V dome sú tri posteľe, jedno okno zastreté igelitom, udupaná dlážka je pokrytá zvyškami rôznofarebného linolea ukoristeného zo smetiska. Kristína to volá „môj dom“. Môj pes má väčší koterec. Nie je tu žiadny nábytok, z povaly však na rôznych miestach visia zvláštne batôžky uviazané zo starých záclon. Ich obsah nevidno. Domnievam sa, že sú v nich šaty. Kristína ma usadí na posteľ vedľa jedného batôžka, sama kolíše na kolenách bábätko zabalené do vankúša. Kým Kristína začne rozprávať, batôžok vedľa mňa sa pohne. Zistím, že je v ňom dieťa. Deti sú všade. Deti a muchy. (...)

(3) *Emócia vyvolaná rozhovorom /interakcia, prerušenie rozhovoru/*

Kristína ma rozplakala spievaním pesničky o Panne Márii. Sedím, počúvam, nahrávam a hanbím sa. Kristínine nevesty sa chopili „batôžkov“. Jedna jej vezme

42 Z tohto uhla pohľadu ide takmer o „doslovný prepis“.

43 Krátenia textu sú vyznačené ako (...).

44 Kódy sú kurzívne umiestnené za poradové čísla pred samotné zápisky. Prípadné kontextuálne a situačné poznámky sú za príslušnými kódmi v /zátvorke s lomkami/.

bábätko z náručia a dojčí. Bábätko ťahá z prsníka, ona z cigarety. Cigaretu koluje. Prichádzajú zvedavci. Sedia, povarujú bábätká, vypočujú časť príbehu, odídu. Jedna z neviest uprene sleduje, keď sa rozplačem. Preruším nahrávanie. Kristína kľací na zemi, dokončí rómsku pieseň o Kristovi. Spolu plačeme.

(4) *Emócia vyvolaná obrazovou dokumentáciou /interakcia s výsledkom ďalšej aktuálnej externej konfirmácie zjavenia/*

Fotím Kristínu aj hlinenú stenu, kde sa jej zjavila Panna Mária (obr. 1), aj tú naproti, kde videli kríž. Keď v úplnej tme s bleskom odфотографujem túto stenu, na zábere na displeji matne vystúpia obrysy kríža. Fotoaparát koluje, na displeji vidno niečo ako kríž, Kristína dojatá plače.

(5) *Tematická rešerš a situačný kontext záznamu rozhovoru, zmena témy rozhovoru /interakcia a intervencia vo vedľajšej línii/*

Nevesta ma ťahá na bok, že mi potom niečo povie. – Potom, hovorím. Kristína rozpráva, o miestnej potope,⁴⁵ o zjavení Panny Márie, o púťach, o spievaní. Prichádza aj jej muž a zapája sa do rozhovoru o tradičných zvykoch. Uvedomujem si, že Kristína funguje ako filter, ktorý neprepúšťa mnohé, pre mňa etnograficky zaujímavé informácie. Nevesta ma znovu ťahá na bok a vysvetľuje, že má dieťa v nemocnici, a že ak tam dnes nedonesú peniaze na detskú výživu a plienky, dieťa dajú do domova. Siahnem do tašky a vyberiem všetky peniaze, čo mám. Viac ozaj nemám. Sľúbim neveste, že ju zaveziem do nemocnice. Musíme ísť. Je piatok, primár tam nebude večne.

Kristína nás vypravádza k autu, pričom nás vedie ku krížu powyše svojho domu a potom do domu svojej sestry, ktorá má, podobne ako Kristína, tiež malú nástennú kaplnku.

V nemocnici nevesta odo mňa pýta ďalšie peniaze. Keď zistíme, že dieťa tu nie je (že ho už „dali do domova“) a že ja žiadne ďalšie peniaze nemám, vraciame sa späť. Nevesta vchádza do domu. Nikto sa jej na nič nepýta. Z jej očí vyčítajú, že ďalšie peniaze nedostala. Sklopia oči a každý ide po svojom.

(6) *Dejové post scriptum /situačný kontext po skončení rozhovoru/*

Kristíne sa na krku vedľa bielych pátričiek, kolíše medailónik Panny Márie Guadalupskej, čo som jej ráno darovala. Kristína varí obed pre všetkých. Umyté zemiakové šupky z predchádzajúceho dňa a pol balenia cestovín. Mieša túto neuveriteľnú zmes na starých hrdzavých kachliach a cez pery nenútene precedí otázku – Pošlem Vám po rožky a salámu, veď ste od rána nejedli?!

(Vyšlo Slnko. Boh je ďaleko a vysoko. Ale teraz, je pre mňa Boh Kristína.)

Keď sa o pár hodín vraciam z výskumu po osade, zastavím sa rozlúčiť s Kristínou. Sedí na prahu polorozpadnutého otcovho domu, ktorý susedí s jej

45 Počas mojich výskumov v rokoch 2006 respondenti spomínali miestne rozsiahle záplavy z roku 1998 vo viacerých obciach: Jarovnice, Terňa, Svinia, Hermanovce, Uzovské Pekľany, Rokycany. Záplavy si vyžiadali ľudské obete v Jarovniciach a Hermanovciach (podľa poznámky z terénneho denníka z r. 2006).

domom. Otcov duch ako *mulo*⁴⁶ ho podpálil, lebo mu dali do rakvy cigarety aj so zápalkami. Odvtedy už dávajú len cigarety.

Kristína čupí na obhorenom prahu. Jej najmladší, asi 5-ročný syn pílí pílkou veľkú hradu. Kristína mávne rukou k zhorenisku a ukáže mi, kde bude mať novú „kapličku“. Vysvetlí mi, kde v Prešove je obchod, čo jej v ňom mám kúpiť – novú sošku Panny Márie. Na ceste pred domom dostávam požehnanie, aj pre svojho syna. A mám zavolať a poslať balík so šatami pre deti.

(7) Celková reflexívna emócia

Veľmi silný deň. Veľmi silná žena. Nevýslovná bieda. Zatiaľ najväčšia, čo som videla. Ľudia klamú a kradnú, a napriek tomu z nich ide obrovské človečenstvo. Vidím aj Kristínu na očiach, kedy klame, a viem, že klamať musí, obdivujem jej silu, je to jej jediná aktívna cesta, ako niečo urobiť, vyprosiť niečo pre seba a svoje deti, obklopená blatom a muchami a deťmi svojich detí. S bielymi pátričkami na krku stojí na prahu svojho „domu“ a vie, že sa môže spoliehať len na silu svojich očí, ktorá mladú gadžovku s mäkkým srdcom privedie späť a prinúti ju splniť všetky jej prosby.⁴⁷

3.3 Prepis rozhovoru o zjavení so zachovaním originálneho poradia viet

3.3.1 Situačný kontext (na základe spomienok výskumníčky)

Rozhovor s Kristínou sa konal v jej chatrčke a trval približne tri hodiny, s dlhším prerušením z dôvodu odchodu do nemocnice s jej nevestou. Kristína hovorila veľmi slušne spisovnou slovenčinou⁴⁸ (nie šarišským dialektom slovenčiny), hoci mala silný šarišský prízvuk a nie všetky slová mali korektný gramatický tvar. V jej výpovedi sa ojedinele vyskytujú slová miestnej nárečovej „šarištiny“.⁴⁹ Pri rozhovore boli prítomní rôzni členovia domácnosti, dve nevesty, Kristínin dospelý syn, Kristínin manžel, starší muž (zrejme otec jej manžela alebo niekto z neviest), dve deti vo veku 3 až 5 rokov, dve bábätká a niekoľko detí od 5

46 *Mulo* – častý motív revenanta, vracajúceho sa ducha mŕtveho, ktorý môže fyzicky pôsobiť v tomto svete (viď napr. Mann 1988, 1993). Počas predmetného výskumu v rómskych lokalitách *mulo*via mohli spôsobovať živým pozostalým špeciálne modriny (odtlačky prstov na tele, hned žlté a zelené), ich prítomnosť sa mohla prejavovať chladom a sedením na posteli v noci. Niektorí *mulo*via navštevovali svoje pozostalé manželky vo fyzickom tele a mali s nimi ďalšie deti (z celkového korpusu dát 2006–2007, lokalita Dreveník 2006).

47 Ak sa mám v diachrónej a analytickej perspektíve vyjadriť ku svojmu zápisu v terénnom zápisníku, konštatujem svoje veľké emočné zainteresovanie a tiež intenzívne prežívanie diskomfortu plynúceho z výraznej sociálnej asymetrie, ktorý sa prejavil aj intenzívnou a spontánnou potrebou aktívneho aktérstva na zabezpečenie aspoň minimálnej reciprocitu a pomoci, ktorá by túto asymetriu nejakým spôsobom (aspoň dočasne a situačne) balansovala.

48 Keďže neovládám rómčinu v dostatočnej miere, rozprávali sme sa v slovenčine.

49 Tieto dialektové slová ponechávam v origináli vyznačené symbolmi < >, pričom v hranatej zátvorke za slovom je uvedený jeho spisovný slovenský ekvivalent; nespisovné slová ponechávam bez „prekladu“, lebo sa domnievam, že sú slovenskému aj českému čitateľovi zrozumiteľné. Vzhľadom na to, že Kristínina výpoveď je takmer úplne spisovná, na prepis som nepoužila dialektologický transkript.

do 10 rokov. Zloženie poslucháčskej skupiny sa menilo, niektorí prichádzali, iní odchádzali, ale Kristíne nikto do rozhovoru neskákal a nepreberal rečnícku iniciatívu, ani nekomentoval jej výpoveď. Ku koncu rozhovoru sa aktívne zapájal aj jej manžel, pričom Kristína jeho výpovede miestami intenzívne korigovala. Členovia domácnosti, ktorí sa nezapájali do rozhovoru, sa medzi sebou rozprávali v rómčine.

Keď som Kristínu oboznámila s témou svojho výskumu a vypýtala si súhlas na nahrávanie a fotografovanie, Kristína spontánne pristúpila k stene vo svojom príbytku, kde bola z hliny ručne vymodelovaná menšia nástenná kaplnka so soškou Panny Márie ozdobená umelými kvetmi (obr. 2), a začala rozprávať o svojom zjavení.

Prvá časť rozhovoru nebola z mojej strany riadená. V tomto smere išlo o voľnú formu výpovede, do ktorej som sa snažila zasahovať iba v minimálnej miere v podobe občasných doplňujúcich či spresňujúcich otázok. Kristína sama volila významovo nosné motívy svojej výpovede, zaraďovala aj podporné či vysvetľujúce komentáre a podtémy; na niektorých miestach sa opätovne vracala k niektorým, pre ňu dôležitým bodom výpovede. V tomto smere bolo moje výskumnícke aktérstvo minimalizované na poslucháča s diktafónom a fotoaparátom. Na konci tejto časti Kristíninho monológu však došlo k silnej vzájomnej emočnej interakcii, ktorá celkom určite významnou mierou ovplyvnila druhú časť rozhovoru.

Druhá časť rozhovoru mala charakter riadeného interview, kde som využila možnosť podrobnejšie sa opýtať na kontext alebo nejasné pasáže z predchádzajúcej časti. Moje aktérstvo nadobudlo takpovediac „dialogický charakter“ a zintenzívnili sa aj moje aktívne vstupy v podobe interakcií.

V originálnej transkripcii audionahrávky som očíslovala a okódovala jednotlivé odseky výpovede v sekvenčnom poradí (1., 2. atď.) a v rámci nich som ďalej každú vetu v odseku očíslovala (1.1., 1.2. atď.). Pre limitovanú dĺžku tohto príspevku uvádzam v pôvodnom znení len prvú, voľnú, časť rozprávania, ktorú som len minimálne krátila (z dôvodu zachovania anonymity rozprávačky a lokality). Druhú časť rozhovoru uvádzam s výraznejšími kráteniami, so zachovaním tematických odsekov a všetkých mojich otázok. Vynechané vety, označené príslušným poradovým číslom odseku a vety, sú uvedené tromi bodkami v zátvorke: napr. (...1.2...). Čitateľ si tak môže urobiť vernú predstavu o chronologickom a logickom slede originálnej výpovede a mať konkrétnu predstavu o krátených častiach v rámci jednotlivých odsekov. Ku kráteniam som pristupovala iba v nevyhnutných prípadoch a vo významovo nepodstatných častiach odsekov či viet. Okrem číslovaných tematických kódov sú príslušné pasáže v prepise interview uvádzané aj s vyznačením miery aktérstva (reakcie, postoje) a prípadnými situačnými poznámkami. Druhá časť prepisu rozhovoru obsahuje aj párovacie prelinky týkajúce sa môjho aktérstva na korešpondujúce zápisky z môjho terénneho denníka.

Prvá časť rozhovoru v sekvencnom slede s kódmi naratívnych častí: ⁵⁰

(1) *Videnie = „zjavenie“*

1.1 Tak, tú Pannu Máriu tu na tejto stene som mala. 1.2 (A) A ako sa to stalo? 1.3 Tak, že som prvé mala, také videnie, že tam [na stene] bolo... (...) [silueta ženy plasticky vystupovala z omietky steny].

(2) *Emócia (neporozumenie) – interné neprijatie (odmietnutie rodinou)*

2.1 Tak som nevedela, že kto je tam. 2.2 Manžel to <zrucil> [fyzicky odstránil] dolu.

(3) *Privátne prijatie zjavenia (bez racionálneho porozumenia) + reakcia (namalovanie steny)*

3.1 No mne to srdce takto hovorilo, žeby som tam inú dala, a žeby som tam <obílela> [bielou farbou namaľovala stenu]. 3.2 No a ja som to skúsila oblíti a som si opravila naspäť to.

(4) *Privolanie externej authority,⁵¹ externá konfirmácia a externá interpretácia – návrat zjavenia + etnický kód*

4.1 A som zavolať tu Bielych,⁵² že čo to mám v chyži. 4.2 Ta ona „Biela“ hovorila, že [je to] Panna Mária, že či vieme o tom, že čo to je. 4.3 Tak mi hovorila [vysvetľila].

(5) *Sprievodné zjavenia + etnický kód*

/K. ukazuje na iné miesto v chyži/. 5.1 Tu som mala ako Ježiša. 5.2 Jedna Biela to videla, ja [som to] nevidela. 5.3 Kríž tam bol a <pátričky> [ruženec].

(6) *Externá konfirmácia – viera + reakcia (modlenie) + etnický kód*

6.1 Tak tu sa chodili Biele sa modliť.

(7) *Sľub = záväzok + reakcia (K. postavila kaplnku)*

7.1 Ja som sľúbila, že tu <položím> [postavím] si kaplnku. 7.2 Lebo som mala zjavenie.

(8) *Zmiznutie zjavenia – emócia (ľútosť)*

8.1 No tak som mala tri mesiace a potom mi to zmizlo. 8.2 Tak som moc za <Ňú> [Ona, Panna Mária] plakala, moc som za <Ňú> plakala.

(9) *Privolanie externých autorít – externá interpretácia zjavenia – poslanie ako dôsledok zjavenia – viera – emócia (sebapovrzdovanie) + etnický kód + reakcia (modlenie)*

9.1 No tak som farárovi to hovorila, že čo som mala, aj tá teta [kostolníčka], čo tu chodela... 9.2 Ona hovorila, že Rómovia, že by mali pokarhanie, že by som

⁵⁰ V prepisoch budem Kristínu niekedy uvádzať ako K. Autorské otázky sú značené poradovým číslom odseku a vety a uvedené písmenom (A). Nevyhnutné vysvetľujúce autorské vsuvky budú uvedené v [hranatých zátvorkách] priamo vo výpovediach; situačné autorské poznámky vyčleňujem z textu /v zátvorke s lomkami/.

⁵¹ V zmysle z externého prostredia vzhľadom na rómsku komunitu.

⁵² Kristína o majoritnej, nerómskej populácii hovorila vždy ako o „Bielych“, t. j. používala „rasový“ diskurz a bipolárnu klasifikáciu ľudí na etnickom/rasovom princípe, preto v texte pri prepise používam veľké „B“.

ich učila modliť. 9.3 Oni sa nechcú ku Bohovi obrátiť. 9.4 No tak ja sa modlím, aj verím v Pána Boha, Pannu Máriu, že verím...

(10) *Reakcia* (hľadanie príčiny zjavenia)

10.1 A to stalo sa to po povodni. (...10.2...) 10.3 Po povodňach; 5 lebo 6 mesiace potom som to tu [na stene] mala...

(11) *Postupnosť zjavovania – interná autorita, interná confirmácia a interná interpretácia – sprievodné znamenia*

11.1 A potom som si tak myslela, som videla, čítať neviem, písať, tak som si písmeno napísala.

11.2 Potom [na stene] bolo napísané: „Magdaléna, Marija, Adam, Ježiš, Marija“ tam bolo, „Alžbeta, Peter“... 11.3 No a ja som čítať nevedela, dala som kamarátke to čítať, že čo tam je to napísané...

(12) *Dôsledok zjavenia* (veštecké schopnosti) – *viera*

12.1 A jedna kamarátka... mi hovorila, že či že či jej viem dačo <vyhádnut> [predpovedať] ...ako veštkyňa. 12.2 Ja nie som veštkyňa(!) 12.3 No tak som jej hovorila pravdu, že má frajera a ju <ošaluje> [klame], že on má druhú a <dárky> mu kupuje. 12.4. (A) A vy ste jej to podľa čoho vedeli povedať? 12.5 Tak čo mi srdce hovorilo... ja neviem, či to srdce tak už mi takto Boh dáva, ale ja neviem, že čo... 12.6 (A) Pred tým ste to mali? 12.7 Pred tým som to nemala. 12.8 Jak som mala toto zjavenie.

(13) *Dôsledok zjavenia* (zastavenie povodne) – *viera*

13.1 Aj keď <pršelo> [narážka na povodeň], Rómovia utekali s deťmi, a ja som utekala, a ja som sa začala modliť a s Pánom Bohom som sa vyprávala na nebi. 13.2 (A) Ako? 13.3 Že som ho nevidela, len som sa vyprávala s nebom. 13.4 Som plakala, že dosť bolo obety, že viacej žeby nezobralo tých chatrčok, že tote deti sú nevinné. 13.5 Tak to prestalo! [pršať]. 13.6 Že ma vypočul s prosbami [Boh]. 13.7 (A) Počuli ste aj Vy nejaký hlas z neba, alebo len Vy ste sa modlili? 13.8 Nie. Ja som sa, ja som cítila to, že Boh mi dopomáha. 13.9 Aj Panna Marija.

(14) *Dôsledok zjavenia* (zázračné uzdravenie)

14.1 Ja som bola v nemocnici, mala som zápal pľúc. 14.2 Oni hovorili, že mám asi tuberkulózu. 14.3 Ja som si myslela, že tiež to je pravda, lebo primár mi to hovoril. 14.4 No, dva dni som tam bola na pľúcny, a to mi zmizlo. (...14.5...) 14.6 Tuberkulóza tam nebola, že som mala trochu zápal pľúc... som poslala na <rengel> [röntgen], vôbec tam nebolo nič.

(15) *Interné neprijatie zjavenia* (komunitou Rómov) – *viera* – *emócia* (sebapovrdzovanie)

15.1 To už Boh dáva silu vo mne a Panna Marija. 15.2 Ja som si tak myslela, že nemožem <cigániť> [klamať], keď príde dolu, ma bude súdiť, že jak ho posudujem, abo Pannu Mariju, že môže ma potrestať! 15.3 Musím pravdu hovoriť! 15.4 Dakto sa smeje. 15.5 Hovorím, môžete sa smiať, ja nechcem so Satanom, ja chcem s Pánom Bohom a s Pannu Márijou žiť. (...15.6...) 15.7 A ja modlím

ku Panne Mariji. 15.8 (A) No a v osade je to ako? Prečo sa Vám smejú? Oni v čo veria? 15.9 No tak oni, si myslia, že to, vymýšľam si to, keď poviem pravdu... (...15.10–14...) 15.15 Ja hovorím, môžete sa smiať, robte smíchy, ale ja Pannu Mariu verím aj Pána Ježiša, môžete hovoriť čo chcete...

Po úvodnej spontánnej časti rozprávání o zjavení nasledovala druhá časť rozhovoru – riadené interview. Pri číslovaní kódov druhej časti rozhovoru preto nadväzujem na číslovanie prvej časti prepisu.

Druhá časť rozhovoru v sekvenčnom slede s kódmi naratívnych častí.⁵³

(16) Modlenie k Panne Márii a Ježišovi + etnický kód

(...16.1–3...) 16.4 Áno, po rómsky sa modlím s prosbami, aj po Vaším sa modlím. Otčenáš, Zdravas...

(17) Dôsledky zjavenia (zintenzívnenie osobnej viery)

17.1 Tak pred tým som vedela, že Boh existuje, ale tak som nešla za ním, nešla som. 17.2 Až jak bola tá povodňa, tak som mala toto zjavenie, tak potom (...17.3, 17.4...).

(18) Povodeň

18.1 (A) V deväťdesiatomôsmom bola povodeň... 18.2 ...vtedy už som išla za Panou Marijou, za Pánom Ježišom.

(19) Sľub – záväzok (kaplnka a „obrátenie“)

19.1 Už som si sľúbila, že tu dám kaplnku, odvtedy tu mám ju, tú kaplnku. 19.2 Že musím sa snažiť a obrátiť sa ku Ježišovi...

(20) Sprievodná vízia: vízia Panny Márie v spánku

20.1 Dva razy som mala, v spánku, že ma Panna Marija zobudela: – Pod', čaká Ťa Panna Marija!

(21) Emócia (strach) + etnický kód

21.1 A ja som rómsky hovorila, že: – Ja sa bojím! 21.2 – *Me man darav, kaj man vičines!* („Ja sa bojím, kam ma voláš?“)⁵⁴ 21.3 A ona mi hovorila, po Vaším: – Neboj sa, pod'! 21.4 (A) Aj ste ju videli? 21.5 No v spánku som ju videla! (...21.6–9...).

(22) Druhá vízia, externá autorita a povolanie na evanjelizáciu Rómov („nepravá viera“) + etnický kód

22.1 A potom druhý raz sa mi to snívало,... 21.2 [Dcéra]...tete, čo je v Pekľanoch [nerómska katechétk], hovorila, že čo to má znamenať (?) 22.3 Tak

53 Nevyhnutné vysvetľujúce autorské vsuvky sú opäť uvedené v [hranatých zátvorkách] priamo vo výpovediach; situačné autorské poznámky vyčleňujem z textu /v zátvorke s lomkami/; prerušenie nahrávania značím ako //pauza//, pričom pripájam situačný komentár a odkaz na korešpondujúcu pasáž s podrobnejším opisom v terénnom denníku; vynechanie súboru následných viet je značené ako napr. (...16.1–3...).

54 Za konzultáciu a správny prepis rómciny ďakujem Viktorovi Elšíkovi z FF UK v Prahe, Katedra všeobecnej lingvistiky.

ona [teta] hovorila, že, aby som Rómov naučila modliť. 22.4 Že ona mňa zobudila preto, žeby som Rómov obrátila. 22.5 Ale tu Rómovia nechcú veriť. 22.6 Oni veria, ale ja neviem, že jak to veria.

(23) *Vyvolenosť a „pravá viera“*

23.1 Ja v skutočnosti to verím. 23.2 Oni akurát, čo idú krstiť, tak sa modlia, jak idú do krstu. 23.4 A ja sa modlím aj tak. 23.5 Ja ten ruženec už mám na ruke. (... 23.6...).

(24) *Zintenzívnenie náboženského prežívania: púte*

24.1 Ja som bola v Gaboltove,⁵⁵ tam, kde sa Panna Marija zjavila... (...24.2–6...) 24.7 V Litmanovej⁵⁶ som bola. 24.8 V Gaboltove som bola. 24.9 V Košicích som bola. 24.10 S Rómami som putovala, jarovnickýma. 24.11 Často som chodila za Ježišom.

(25) *Opis výzoru Panny Márie + etnický kód*

25.1 (A) Keď ste videli tú Pannu Máriu, ako vyzerala? Opíšete mi ju? 25.2 No tak, ona vyzerá ako Japonka. 25.3 (A) Japonka? To je ako? 25.4 To nevyzerá tak, jak na obrázky, [čo] sú. Ona má takú tvár, jak teraz Vy máte. Neni až biela, ako Rómkka trochu vychádza. Krásna je, čierne vlasy má, [rozdelené] na obidva strany, a mala vlasy takto zaviazané /K. ukáže vypnuté vlasy/. 25.5 (A) Drdol má? 25.6 Áno. 25.7 Takto mala zaviazané vlasy. 25.8 Rovné má vlasy. 25.9 A Ježiš, Ježiš má čierne vlasy, krátku má briadku, trochu je zarostnutý, ale krásne vyzerá /K. má na tvári úsmev a preduchovnený, spokojný výraz/. 25.10 Úzky nos má, krásne vyzerá... 25.11 (A) A pleť má akú? Farbu? 25.12 Pleť má, takú, nemá takú až bielu jak je na obraze, to nemá takú pleť, to je už falešné, ani Panna Marija takú nemá tvár... (...25.13–16...) 25.17 Keď ste videli taký obrázok,... 25.18 Čo stojí na guli. 25.19 Takto ona vyzerá. 25.20 Aj vlasy má tak, aj oči má tak. 25.21 Ale čo sú podobné, napríklad tie fotky čo mám, tak ona takto nevyzerá. (...25.22–24...) 25.25 (A) A je stará alebo mladá? 25.26 Mladá. 25.27 (A) A prečo Japonka? Má nejaké také úzke oči, alebo prečo ste hovorili, že ako Japonka? 25.28 Tvár

55 Obec Gaboltov leží v severovýchodnej časti Slovenska 15 km severozápadne od Bardejova v údolí potoka Kamenec pod vrchom zvaným Busov, blízko hraníc s Poľskom. Je najvýznamnejším pútnickým miestom Košickej arcidiecézy. Ako pútnické miesto sa spomína už v roku 1706 v súvislosti s obrazom Panny Márie Škapuliarskej. Púte sa v súčasnosti konajú vždy v nasledujúcu sobotu a nedeľu po sviatku Panny Márie Karmelskej, teda po 16. júli (viac info na <http://www.putnickemiasta.sk/putnicke-miesta-na-slovensku/kosicka-arcidieceza/gaboltov/>). Gaboltov je známy aj tzv. rómskymi púťami, v roku 2019 sa konal už 27. ročník (viac info na <http://www.farnostpusovce.sk/aktuality/put-gaboltov-2019>). Obe lokality navštívené 10. augusta 2019).

56 Na hore Zvir, vzdalenej približne 3,5 km od obce Litmanová, v okrese Stará Ľubovňa, v nadmorskej výške 820 m, v izbe dreveného zrubu, ktorý patril rodine Vasilu Korčáka, sa od 5. 8. 1990 do 8. 8. 1995 zjavovala Panna Mária (citované z <http://horazvir.malcobcan.sk/>, navštívené 10. augusta 2019). Hlavná púť na horu Zvir sa koná každoročne v predvečer prvého zjavenia (3.–4. augusta). Litmanová sa spája aj so známym „slnecným zázrakom“, ktorý popisujú viacerí pútnici (úkaz rotujúceho slnka, objavenie sa viacerých slnc, či iné zmeny na slnku). Zjavenia skúma osobitá komisia prešovského gréckokatolíckeho arcibiskupstva, ktorá zatiaľ nepotvrdila ich pravosť.

má... ako mám to vysvetliť... 25.29 Okrúhla je tvár, krásne oči má, obočie má, nos má krásny, pery má krásne, plet' nemá bielu, tak, ako Rómka. 25.30 Nie je Biela. 25.31 (A) A Ježiš? 25.32 Je...tmavší... Alebo, napríklad, (...) že mal modré oči, to neni pravda. (...25.33, 34). 25.35 (A) A rozprávala sa s Vami niekedy po rómsky? 25.36 Nie. 25.37 Toto nemôžem cigániť. 25.38 Takto nevyzerá... 25.39 Korunu mala... dookrúhla. 25.40 Závoj mala taký, biely. 25.41 Kolo tvári. 25.42 Plášť mala. 25.43 (A) Akej farby? 25.44 Neviem. 25.45 Tak mala niečo ako čipku, zviazané v ruke. 25.46 (A) A bola obutá? 25.47 Nie, len do polovici [tela] som ju videla.

(26) Interné odmietnutie (reakcie komunity) + etnický kód

26.1 Aj oni videli, Romóvia! 26.2 (A) Tu, na tejto Vašej stene? 26.3 Áno, oni mi nechceli veriť... 26.4 Že ja som <podobovala> [namaľovala] Pannu Maríju. 26.5 Neviem maľovať, ani nič. (...26.6–13...) 26.14 Tak to vyzeralo, ona [Panna Mária] to bola, preto mám aj tak to tu [kaplnku a sošku Panny Márie], ona takto vyzerala. 26.15 Vlasy jej to išlo. 26.16 Ten jej plášť držala, a ruku mala tu [dvihnutú]. 26.17 ...tak doteraz je tu taká... 26.18 (A) Vidím, taká... vidím... 26.19 (A) A tam ste potom mali aj tie ďalšie zjavenia, čo ste hovorili(?), tie... písmená...? 26.20 Tak čísla som videla, napríklad som videla tu, hej? /K. ukazuje iné miesto na stene/. 26.21 Ja čítať neviem, písať. (...26.22–23...) 26.24 A tu prišla Biela, ona tu videla kríž /K. ukazuje iné miesto na stene/. 26.25 Tu je kríž, aha, vyblednuto, no môžete tu prísť, aha, tu sú ruky... 26.26 Smiechy zo mňa robili, že si vymýšľam a také veci... //pauza// /fotografujem stenu, konfirmačná interakcia, vid' tematická pasáž (4) terénneho denníka/.

(27) Externá náboženská autorita – externá konfirmácia

27.1 (A) Povedali ste to farárovi? (...27.2–3...) 27.4 On tu chodí, on mi to verí. (...27.5...)

(28) Asociácia s vodou/ prameňom

28.1 Tak, že prameň, keď sa dačo stane, že tu je prameň. 28.2 Že dáka voda, stadeto pôjde. 28.3 (A) Že je tam voda? 28.4 No, že ona [Panna Mária] si nechala, dačo zo seba, plášť. 28.5 (A) Nerozumiem. To Vám farár povedal? 28.6 Áno. 28.7 (A) Že pôjde odtiaľ voda, z tej steny? 28.8 Áno. 28.9 Keď sa dačo stane, tak že z tej steny pôjde voda... 28.9 (A) A tečie Vám niekedy voda z tej steny? 28.10 Teraz nie. (...28.11–12...) 28.13 (A) Takže to ešte len bude? 28.14 Hej. 28.15 Že keby sa dačo stalo, no tak, že tu pôjde voda..., že prameň tu je. 28.16 Aj tu kapličku, čo som dala posvätiť, aj Pannu Maríju (...).

(29) Intenzita náboženského praktizovania + etnický kód

29.1 (A) No a tu chodíte do kostola? 29.2 Tak teraz nechodím, lebo máme tu malé deti, ... 29.3 A tých detí, ja mám tu viac, dvanásť. 29.4 ... dávam pozor na nich a sa modlím až večer. 29.5 (A) A ostatní Rómovia... chodia do kostola? 29.6 Pustia do kostola [majorita], ...ale nechodia Rómovia. (...29.7...).

(30) Miestna náboženská autorita

30.1 (A) Farár je tu aký? 30.2 Dobrý (...30.3–6...) 30.7 (A) Že keď sa poprosí, tak pokrstí aj pochová... 30.8 Áno. 30.9 Aj tu ide na náuky, sedne si tu... ja som mu vysvetlila, že čo som videla, nechcem vyprávať za iných Rómov, že čo.... (...30.10–11...).

(31) Externá konfirmácia zjavenia – kontakt s inou osobou, ktorá tiež mala zjavenie

31.1 A tota čo som bola v Litmanovej, Iveta,⁵⁷ sa teraz volá Maríja. 31.2 Dala si zmeniť [meno na] Maríja. 31.3 Ona sa s Pannou Maríjou vyprávala. 31.4 Jak sa jej to zjavelo. 31.5 A týž jej nechcel nikto veriť. 31.6 (A) Tu je v dedine... tá Iveta? 31.7 Tam v Litmanovej.

(32) Záväzok plynúci zo zjavenia (kaplnka/ kostol)

32.1 Čo si dala tam v tým lese, čo dala robiť kostol. 32.2 Jej Panna Maríja hovorila, žeby dala tu kaplnku tam robiť a kostol.

(33) Voda/Prameň

33.1 Tam začína [prameň v Litmanovej], voda sa zastaví, jak sa vymodlia, tak chodia Biele, postihnuté tam chodia, jak je tam kríž, tak ani neni počuť [prameň]. 33.2 Ona [Iveta] je teraz mníška.

(34) Externá konfirmácia pravosti zjavenia a sprievodné zjavenia iným osobám – emócia (dojatie)+etnický kód

34.1 (A) Ale to je Rómka či Nerómka? 34.2 Biela. Biela je to. 34.3 Ona s <Ňú> [Pannou Máriou] sa vyprávala. 34.4 ...ona ju volá „Mama“, [tá] Iveta. 34.5 No a ona [Iveta]..., jak som jej hovorila, že čo som videla..., mne takto chytila [za ruku]: – Máte milosrdenstvo od Pána Boha! 34.6 Ja som začala plakať, že mala som to pravdu. 34.7 A mojej sestry [dcére] ... otvorilo sa nebo, a [Ježiš] mňa ukázal a sa opýtal – Poznáš totú? 34.8 A ona hovorila, hej, že to teta. 34.9 – A prečo jej nechcete veriť? (...34.10–13...) Tak ona od strachu, päť hodín bolo, u sestry zaklopkala na dvere: – Kristína čo videla, Boh sa so mnou vyprával, ...že ona má vo všetkom pravdu! 34.12 Tak sestra prišla sem do kostola, a farárovi som to musela povedať, pravdu čo som videla, ...a tak som prisahala, ...že som to videla. (...34.13–17...).

(35) Vystupovanie v Detve na folklórom festivale

(...35.1–7...) /K. spieva v rómčine, potom v slovenčine, drží ľavú ruku na ruženci, čo má na krku, zdvihne pravú ruku a spieva/ //pauza// /silná emócia dojatia u rozprávačky aj výskumníčky, k aktérstvu vid' pasáž z terénneho denníka (3)/.⁵⁸

⁵⁷ Panna Mária sa v Litmanovej zjavovala 11-ročnej Ivete Korčákovej a 12-ročnej Kataríne Česelkovej.

Prvé zjavenie sa podľa rozprávania detí uskutočnilo poobede 5. augusta 1990, keď sa hrali na blízkej hore Zvir. Zjavenia pokračovali do roku 1995. Na piate výročie údajného prvého zjavenia Panny Márie v Litmanovej, 6. augusta 1995, prišlo na horu Zvir v Litmanovej vyše 100 tisíc pútnikov. Miesto sa spája s rozličnými zázračnými uzdraveniami a „slnecnými zázrakmi“. Gréckokatolícka cirkev vyhlásila horu Zvir za oficiálne pútnické miesto. Cirkevné skúmanie udalostí z rokov 1990–1995 však ešte nebolo ukončené (citované z <http://horazvir.malcobcan.sk/>, navštívené 10. augusta 2019).

⁵⁸ Na tomto mieste sa môj zápis v terénnom denníku chronologicky rozchádza s prepisom rozhovoru.

(36) *Vývolenosť od Boha, chudoba – emócia + interakcia*

36.1 Som dostávala penáže. (...36.2...) 36.2 A ja s týma deťmi, desiatimi, ja [som] plakala. 36.3 Jedny cestoviny som všetkým dala zjesť, ja som bola hladná. 36.4 A potom sa to mi stalo. 36.5 Že ma tu vybral Boh. 36.6 Keď niekto ide, Nemci tu prišli, ja som nepýtala. (...36.7...) 36.8 Sa mi ponúkali, že by som si zobrala, tie peniaze, lebo oni v Pannu Máriu veria. (...36.9–16...) //pauza// /znovu spolu plačeme, rodine podarujem všetku finančnú hotovosť, čo mám so sebou, a K. darujem svoj strieborný príviesok Panny Márie Guadalupskej, vid' tematická pasáž z terénneho denníka (5)/.

(37) *Zjavenie Panny Márie na obrazovke TV*

37.1 A ja som im [susedom] hovorila po cigánsky: – Daj mne <gruli> [zemiaky], ja Ti dám múku! 37.2 On mi to odpovedal, že mi nedá. 37.3 Na tak, jak keby Boh mi hovoril: – Pozri sa na televízor! /Iný ženský hlas potvrdzuje výpoveď K./ 37.4 Vychádzala z obrazovky! [Panna Mária] /K. pokračuje/: 37.5 A neišol mi toten televízor. 37.6 No vyšla [objavila sa] na obrazovke [Panna Mária]...

/Keďže v daný moment neporozumiem, že mi referujú o ďalšom zjavení Panny Márie, na televíznej obrazovke, bohužiaľ, zmením tému rozhovoru otázkou na miestne zvyky, k zjaveniu sa už nevrátime/. Situačné postscriptum dokresľuje terénny denník (viď tematické časti 5, 6 a 7).

4. Hĺbková kvalitatívna analýza naratívu o zjavení (založená na terénnom denníku, výskumníckych spomienkach a oboch častiach prepisu rozhovoru)

Po uvedení kódovaných prepisov oboch častí rozhovoru v sekvenčnom poradí môžeme pristúpiť k hĺbkovej kvalitatívnej analýze celého korpusu dát. Za dôležitý situačný moment považujem fakt, že Kristína začala rozprávať o svojom zjavení spontánne, sama od seba, napriek tomu, že išlo o udalosť vzdialenú v čase približne osem rokov. Z hľadiska formálnej štruktúry rozprávanie nesledovalo chronologický sled jednotlivých udalostí, ale začínalo sa priamo významovo najdôležitejším bodom, resp. samotným najdôležitejším zjavením Panny Márie, pričom pre skoršie či neskoršie úkazy spojené so zjavením, či neskoršie sprievodné zjavenia používala Kristína v rozprávaní minulý čas.

Kristína vnímala zjavenie jednoznačne ako niečo veľmi *individuálne a privátne*, obostreté tajomstvom, ktorému *sama nie celkom rozumela* (a rozumie) a ktoré bolo pre ňu zdrojom veľmi *ambivalentných pocitov* strachu, bázne, osobného nepokoja i veľkého osobného uspokojenia, radosti, pocitu vývolenosti a náboženského naplnenia.

Okrem termínu „zjavenie“ Kristína častejšie používala výraz „videnie“, pričom oddeľovala samotné zjavenie Panny Márie (pre ktoré používala osobné zámeno „to“) od samotnej osoby Panny Márie (pre ktorú používala osobné

zámeno „Ona“). Prísne chronologicky sa „zjavovanie“ začalo po povodni v roku 1998, ktorá v Jarovniciach spôsobila veľké škody a straty na ľudských životoch, a to objavovaním sa rôznych znakov, symbolov, čísiel a písmen na rôznych častiach steny v Kristíniom príbytku. Kristína viackrát zdôraznila, že najskôr nevedela, „o čo ide“, a zjavenie ju najskôr svojím spôsobom vylákalo, pričom ju aj celú rodinu dostalo do *emočného stresu*, takže manžel úplne prvé „zjavenie“ Panny Márie na stene zničil. Okrem Panny Márie sa jej na inej stene zjavila aj podoba kríža a ruženec. Na tomto mieste neskôr Kristína vlastnými rukami vyrobila domácu kaplnku.

V jej rozprávaní nejde o jednorazové zjavenie; zjavenie je skôr *proces zjavovania či vyjavovania*, je to séria objavujúcich a miznúcich úkazov rôznej povahy, ktoré však majú hmatateľnú podobu, viditeľnú aj pre iných očitých svedkov, čím – podľa Kristíny – jednoznačne dokazujú živú prítomnosť Panny Márie, Ježiša ako Božskej osoby priamo *in situ*, na rôznych miestach jej príbytku. Dve osobné vízie Panny Márie však Kristína zaznamenala aj v sne. Zjavenie Panny Márie na obrazovke videli a dosvedčovali aj iní očití svedkovia.

Jednotlivé úkazy Kristína vnímala aj ako *symbolické posolstvá*, ktorým sa snažila porozumieť. Keďže to nie vždy zvládla vlastnými silami, k interpretácii aj k potvrdeniu pravosti zjavení vždy najskôr prizvala osoby z interného prostredia (švagriná, manžel, priateľka), ale aj nenáboženské a náboženské authority z majoritného prostredia (kostolníčka, katechéta, miestny farár a iné). Miesto zjavenia Panny Márie na omietke steny v príbytku, aj vlastnoručne vymodelovanú kaplnku so soškou Panny Márie na tejto stene si nechala vysvätiť.

Za príznakové považujem, že Kristína vo výpovedi pomerne často používala etnický kód, v tomto zmysle všetkých „Bielych“ (Nerómov) považovala za hierarchicky konfirmačne nadradenú autoritu vzhľadom na osoby z jej „interného“ (rómskeho) prostredia. Zaujímavým momentom rozprávania s etnickým príznakom bolo miesto, kde Kristína hovorí, že Panna Mária sa s ňou rozpráva po slovensky, ale Kristína je odpovedá v rómčine. Podobne sa Kristína modlí „predpísané modlitby“ Otčenáš a Zdravas v slovenčine,⁵⁹ ale osobné prosby a poďakovania Bohu adresuje v rómčine.

59 Na moje požiadanie sa však Kristína dokázala obe modlitby pomodliť plynule v rómčine.

Jedným z posolstiev zjavenia, ktoré jej pretlmočnili „Bieli“, pričom ona si túto interpretáciu osvojila, bola výzva na osobnú evanjelizáciu miestnych Rómov („naučiť miestnych Rómov modliť sa“). Z jej výpovede cítiť určité *sklamanie*, jednak zo spôsobu náboženského prežívania miestnych Rómov a jednak z *neprijatia* „Jej zjavenia“ („sa mi smejú“). Kristína na viacerých miestach výpovede na znak *konfirmácie pravosti* „svojho zjavenia“ zdôraznila fakt, že jej zjaveniu uverili viacerí „Bieli“ („chodili sa sem modliť“). Ďalším konfirmačným prvkom v jej výpovedi boli sprievodné zjavenia, v ktorých Boh komunikoval s členmi jej rodiny, pričom potvrdil pravosť jej osobného zjavenia Panny Márie. Významnú úľavu jej prinieslo aj stretnutie s inou vizionárkou [Iveta z Litmanovej], ktorá (podľa Kristíny) potvrdila pravosť jej zjavenia.

Mimoriadne zaujímavý je Kristínin podrobný a etnicky zafarbený opis výzoru Panny Márie a Ježiša. Odlišnosťou opisu od bežne dostupných vyobrazení Krista i Márie Kristína tiež nepriamo zvýznamňuje a verifikuje svoju osobnú výpoveď. Z Kristíninho rozprávania je tiež možné nepriamo usudzovať, že zjavenie jej osobne prinieslo aj určité *výnimočné schopnosti* („veštenia“ iným osobám) a Kristína mu pripisuje tiež svoje *zázračné uzdravenie* z ťažkého zápalu pľúc. Vďaka zjaveniu Kristína tiež dokázala zastaviť privalový dážď, ktorý hrozil, že prinesie ďalšiu záplavu. Jedným z hlavných dôsledkov zjavení tiež bolo zintenzívnenie osobnej viery a účasti na cirkevných podujatiach (účasť na púťach) a v neposlednom rade i zintenzívnenie pozitívnych kontaktov s majoritou.

4.1 Primárna a sekundárna analýza ako forma diskusie

Ako ukázali induktívne koncipované kódy v prvom cykle kódovania, Kristínina výpoveď o zjavení je pretkaná primárne *emóciami* (strach, zmätok, radosť, dojatie, bázeň, vyvolenosť...), odkazmi na *hodnotový systém* (viera, veštenie, zázraky) a *postoje* (konfirmácia zjavenia alebo jeho negovanie, privolávanie autorít, latentný konflikt s miestnymi Rómami). Pri tomto type výpovede (emotívna, hĺbková a podrobná výpoveď o osobnom zjavení) sa ukazuje ako efektívne použiť už v prvom cykle kódovania *afektívne metódy*, ktoré sú priamo zamerané na vystihnutie emócií, hodnotového systému a postojev.

Frekvenciu zastúpenia jednotlivých kódov v prvej časti výpovede s ohľadom na emočné a hodnotové kódy (Saldaña 2016) sumarizuje Tabuľka 1:

Tabuľka 1

<i>Kód</i>	<i>Frekvencia</i>
(ZJAVENIA)	(7)
- hlavné zjavenie (2x zjavenie, 1x zmiznutie)	3
- sprievodné zjavenia (Ježiš, kríž, ruženec, písmená)	4
(EMÓCIE)	(5)
- neporozumenie	1
- strach	1
- sebapotvrdzovanie	2
- plač	1
(HODNOTOVÝ SYSTÉM)	(7)
- veštenie	1
- viera	4
- zastavenie povodne	1
- zázračné uzdravenie	1
(POSTOJE)	(10)
- odmietnutie (interné)	3
- prijatie/konfirmácia (interná)	2
- prijatie/konfirmácia (externá)	5

Z uvedenej prvostupňovej analýzy vyplýva, že kľúčovým momentom Kristíninej spontánnej výpovede o zjavení nebolo ani tak zjavenie samotné (7x) ako skôr snaha o uznanie pravosti „Jej zjavenia“ (10x). Ďalším kľúčovým momentom bol veľmi silno zastúpený etnický kód, pričom sa Kristína viac cítila byť prijatá „externými“ autoritami („Bieli“) ako internými členmi komunity (miestni Rómovia).⁶⁰ Ďalším tematicky častejšie zastúpeným motívom boli dôsledky zjavenia na Kristínin hodnotový a svetonázorový systém (7x). Z emócií rezonovali skôr negatívne

60 Autorka zdrojové dáta z tohto rozhovoru použila aj na interpretačnú analýzu v širšom kontexte mariánskych zjavení v postkomunistickú Európe (Zachar Podolinská 2019a). V tomto kontexte autorka Kristínin príbeh interpretovala ako exemplárnu ilustráciu najčastejšieho osudu „privátnych zjavení“, ktoré neuspjú na ceste *z periférie do centra*, teda neprekročia primárny kruh najbližšej rodiny či komunity a nedosiahnu kolektívne uznanie. Príbeh Kristíny ako sociálne vylúčenej vizionárky rómskeho pôvodu je príznakový nielen snahou o internú a externú konfirmáciu zjavenia, ale aj vyššou frekvenciou používania etnického kódu, čo naznačuje nielen intenzívnu snahu informátorky o uznanie pravosti jej zjavenia širším okolím, ale aj o dosiahnutie (aspoň) *marginálnej centrality a symetrie v zmysle etnickej identity* (viac v Zachar Podolinská 2019b).

(strach, neporozumenie, plač), pričom, prekvapivo, mali najmenší počet výskytu (5x). Ak by sme však okrem emočných, postojových a hodnotových tematických skupín kódov vzali do úvahy aj kódy zamerané na nejakú formu reakcie či aktérstva a následne do nej zaradili jednotlivé parciálne kódy – obielenie steny, modlenie sa (3x), postavenie kaplnky, zloženie sľubu, privolanie externej autority (3x), privolanie internej autority (2x), externá interpretácia (3x), interná interpretácia (2x), hľadanie príčin zjavenia, svedčenie medzi Rómami, atď. – vznikla by nám ďalšia veľmi početná tematická skupina (17x). Tento výsledok by naznačoval výraznejšie zvýšenie „reaktívnosti“ osoby so zjavením aj jej bezprostredného i širšieho okolia ako priamy dôsledok zjavenia. Táto tematická skupina kódov je však najviac arbitrárna, čo je pri váhovaní výsledkov počtu výskytov kódov v tejto skupine potrebné mať na pamäti.

S ohľadom na metodologické výzvy, s ktorými sa pri kvalitatívnych výskumoch i následných kvalitatívnych analýzach stretávame, som považovala za potrebné i metodologicky prínosné pred samotnou analýzou a interpretáciou čo najtransparentnejším spôsobom priblížiť nielen svoj zdrojový materiál, ale i čiastkové spôsoby uvažovania; týka sa to najmä priblíženia spôsobu tvorby kódov, sekvenčného poradia odsekov a viet, vyznačovanie krátenia a približovanie situačného kontextu vrátane sprievodných prerušení rozhovoru. S prihliadnutím na vyššie uvedené by som sa na tomto mieste predsa len pokúsila o náčrt možnej generalizácie v podobe veľmi jednoduchej druhostupňovej analýzy,⁶¹ ktorá zoradí induktívne tvorené kódy oboch častí do rámcovej tematickej štruktúry.

Rad kódov z oboch častí rozhovoru (spontánne rozprávanie o zjavení) v originálnom sekvenčnom slede: (1) videnie = zjavenie, (2) emócia (neporozumenie) – interné neprijatie (odmietnutie rodinou), (3) privátne prijatie zjavenia (bez racionálneho porozumenia) + reakcia, (4) privolanie externej autority,⁶² externá konfirmácia a externá interpretácia – etnický kód – návrat zjavenia, (5) sprievodné zjavenia + etnický kód, (6) externá konfirmácia – viera + reakcia + etnický kód, (7) sľub = záväzok + reakcia, (8) zmiznutie zjavenia – emócia (ľútosť), (9) externá autorita – externá interpretácia poslanca ako dôsledok zjavenia – viera + etnický kód – emócia (sebaoptvrdzovanie) + reakcia, (10) reakcia (hľadanie príčiny zjavenia), (11) postupnosť zjavovania – interná autorita, interná konfirmácia a interná interpretácia – sprievodné znamenia, (12) dôsledok zjavenia (vešdecké schopnosti), (13) dôsledok zjavenia (zastavenie povodne), (14) dôsledok zjavenia (zázračné uzdravenie), (15) interné neprijatie zjavenia (komunita miestnych Rómov) + emócia (sebaoptvrdzovanie), (16) modlenie k Panne Márii a Ježišovi + etnický kód,

61 V tomto bode by sa dali robiť druhostupňové analýzy viacerého druhu (napr. na základe frekvencie výskytu, alebo emočného či postojového naladenia, sekvenčná analýza asocializačného radenia tematických prvkov, atď.).

62 V zmysle z externého prostredia vzhľadom na rómsku komunitu.

(17) dôsledky zjavenia (zintenzívnenie osobnej viery), (18) povodeň ako zjavenie, (19) sľub = záväzok (kaplnka a „obrátenie“), (20) sprievodná vízia: vízia Panny Márie v spánku, (21) emócia (strach) + etnický kód, (22) druhá vízia, externá autorita a povolanie na evanjelizáciu Rómov („nepravá viera“) + etnický kód, (23) vyvolenosť a „pravá viera“, (24) zintenzívnenie náboženského prežívania: púte, (25) opis výzoru Panny Márie + etnický kód, (26) odmietavé reakcie komunity + etnický kód, (27) externá náboženská autorita – externá konfirmácia, (28) asociácia s vodou/prameňom, (29) intenzita náboženského praktizovania + etnický kód, (30) miestna náboženská autorita, (31) externá konfirmácia zjavenia – kontakt s inou osobou, ktorá tiež mala zjavenie, (32) záväzok (kaplnka), (33) voda/prameň, (34) externá konfirmácia pravosti zjavenia a sprievodné zjavenia iným osobám – etnický kód – emócia (dojatie), (35) vystupovanie v Detve na folklórom festivale, (36) vyvolenosť od Boha, chudoba – emócia + interakcia, (37) zjavenie Panny Márie na televíznej obrazovke.

Ak okrem v prvom cykle kódovania vytvorených kódov zohľadníme aj situačný kontext, ako aj zápisky výskumníčky v terénnom denníku (minulosť) a spomienkové zážitky a pocity výskumníčky (súčasnosť), môžeme sa v rámci sekundárnej analýzy pokúsiť o vytvorenie tematickej štruktúry zoradenej v (kauzálné) logickom a chronologickom poradí:

1. Vznik a priebeh zjavenia:

- 1.1 nevšedný úkaz a jeho interpretácia v náboženskom kóde = zjavenie,
- 1.2 zjavenie ako nestabilný proces (sprievodné zjavenia a znamenia, miznutie a opätovné zjavovanie),
- 1.3 opis zjavenia na základe etnického kódu (ako súčasť konfirmácie pravosti): detailný opis „skutočného“ výzoru;

2. Postoj k zjaveniu: prijímanie/odmietanie/indiferentnosť:

- 2.1 prijímanie zjavenia ako procesu,
- 2.2 rôzne úrovne prijímania zjavenia: individuálna, rodinná, interná komunita, širšie prostredie,
- 2.3 motív odmietania uznania pravosti (na rôznych úrovniach),
- 2.4 potreba konfirmácie pravosti zjavenia: interné (rodina, komunita) a externé autority (kňaz, starosta, médiá, majorita), pričom sa využíva aj etnické kódovanie („Bieli“ verzus „Rómovia“);

3. Emócie:

- 3.1 zjavenie ako zdroj silných ambivalentných emócií (radosť, strach, vyvolenie, vylúčenie, dojatie atď.);

4. Príčina zjavenia:

- 4.1 Hľadanie (logických) príčin zjavenia (privátne, rodinné, komunitné...);

5. Snaha porozumieť posolstvu zjavenia;

6. Zjavenie ako záväzok (sľub):

- 6.1 svedčenie o zjavení, záväzok o urobení kaplnky, záväzok o evanjelizácii Rómov;

7. *Dôsledky zjavenia (nepriama confirmácia):*

- 7.1 ďalšie zjavenia, zázračné úkazy, zázračné schopnosti, zázračné uzdravenie, zmena správania, zintenzívnenie náboženského prežívania,
7.2 asociácia s vodou (prameňom), ktorý (podľa K.) vytryskne pri ďalšom zjavení spod sošky Panny Márie.⁶³

Z môjho uhla pohľadu je pozoruhodné, že tento náčrt nosných tém analyzovanej výpovede o zjavení do istej miery korešponduje s rámcovo načrtnutými nosnými témami z tematickej rešerše mediálnych správ o zjavení – viď tematické prvky (a) až (j), ktoré sú všetky neskoršieho dáta ako Kristínina výpoveď. Z nich ako spoločné najsilnejšie rezonujú motívy: interpretácia nezvyčajných udalostí náboženským kódom, ambivalentné pocity, interné prijatie, vyhľadávanie externých a interných autorít na confirmáciu zjavenia, hľadanie príčiny zjavenia, hľadanie posolstva zjavenia, vyplynutie záväzku a sprievodné zjavenia.

Domnievam sa, že tento pracovný náčrt môže v budúcnosti poslúžiť na prípadnú tematickú alebo interpretačno-fenomenologickú analýzu väčšieho korpusu kvalitatívnych výpovedí o zjaveniach (v rómskom i nerómskom) prostredí. V takom prípade by bolo nepochybne veľmi zaujímavé sledovať používanie etnického kódovania v závislosti od etnicity rozprávača. Tu stručne predostreté náčrty primárnej a sekundárnej analýzy sú, ako som autoreflexívne upozornila v úvode príspevku, autorsky subjektívne a osobne si plne uvedomujem ich arbitrárnosť.⁶⁴ Preto ich uverejňujem v časti, kde zvyčajne býva diskusia. Širšie platné témy i závery je možné koncipovať len komparovaním väčšieho počtu interview, čo nie je náš prípad.

5. Závery

Počas svojich výskumov v rokoch 2006, 2007, 2010 a 2011 som sa stretla s viacerými privátnymi zjaveniami Panny Márie medzi Rómami v regióne východného Slovenska. V tomto smere si dovoľm konštatovať, že každé zjavenie, resp. rozprávanie o zjavení, je osobitým príbehom, v ktorom sa niekedy celkom nevyzná ani jeho rozprávač/-ka.⁶⁵ Niekedy sa dokonca zdá, akoby sa „zjavenie

63 Zaradenie vodného prvku (vytrysknutie prameňa) do podtému je diskutabilné. Počas riadeného interview sa mi nepodarilo celkom pochopiť, ako presne je voda asociovaná s Kristíniým zjavením Panny Márie. Na základe jej rozprávania o prameni v Litmanovej, kde bola na púti a často opisovala miestny prameň ako očisťujúci až zázračný („oni sa pri ňom modlia, voda zastane a potom už ide a odnáša všetky ich hriechy“), je možné, že Kristína má všeobecnejšiu asociáciu prameňa/vody so zjavením Panny Márie a preto očakáva objavenie prameňa/vody aj pri soške Panny Márie vo svojom príbytku.

64 Ako uvádzajú Herzog, Handke a Hitters, kvalitatívna analýza si vyžaduje relatívne veľkú mieru individuálneho posudzovania a subjektívneho rozhodovania, preto je veľmi dôležité, aby sme transparentne a jasne vysvetľovali všetky metodologické kroky a postupy, ktoré pri analýze aj interpretácii ako autori robíme (2019: 5).

65 V zmysle chronológie, logickej príčiny či kauzálnej následnosti atď.

vždy nanovo zjavovalo“ prostredníctvom aktuálneho rozprávania o ňom. Samotné rozprávanie o zjavení generuje v rozprávačovi istú náladu a emóciu, ktorú je možné pozorovať nielen z intonácie reči, ale i postoja tela či zmien črt tváre (pokľaknutie, prežehnanie, zopnutie rúk do modlitebného gesta, očný kontakt s miestom zjavenia, plač alebo naopak rozjasnenie a preduchovnenie črt tváre). Veľmi často som sa stretla aj s pocitmi strachu a bremena, ktoré zjavenie dotknutým osobám a ich rodinám prinieslo.

Zjavenie tak nie je jednorazový akt; skôr ide o multidimenzionálny jav pretkaný emóciami, schopný nanovo vyvolávať v očitých svedkoch, ale aj v poslucháčoch, silné emócie spájané s náboženskými prejavmi.

Pre mňa ako autorku bolo stretnutie sa s ľuďmi, ktorí rozprávali o svojich osobných zjaveniach priamo na mieste týchto zjavení, veľkou emočnou výzvou.⁶⁶ V prípade tohto stretnutia som sa na mnohých miestach stala aktívnou aktérkou nielen v zmysle dialogického vstupu, ale i svojím konaním súvisiacim s emočným pohnutím či s potrebou balansovať sociálne a postojové asymetrie.

S nie menšou výzvou som sa borila pri rozhodnutí, ako o svojom výskume tohto zjavenia písať. Napokon som sa rozhodla sprostredkovať čitateľovi čo najplastickejšie opisy z jednotlivých úrovní zachytenia situácie bez toho, aby som sa ich pokúšala (príliš) autorsky jednotiť do jednoliateho a logikou výskumníka preusporiadaného zmysluplného obrazu. Okrem samotnej kvalitatívnej analýzy tak bolo mojím cieľom sprístupniť čo najviac zdrojových dát a zachytiť (nechať počuť) čo najviac hlasov, vrátane priblíženia výskumníckeho a situačného kontextu a aktérskych intervencií, a následne čo najtransparentnejšie ukázať kroky a postupy, ktoré som používala pri analýze a interpretácii.⁶⁷

Domnievam sa, že som tak ponechala dostatok priestoru čitateľovi, aby „viacerými očami“ uvidel skúmanú situáciu, aby si vypočul viaceré paralelné hlasy a mohol tak kontrolovať jednotlivé kroky analýzy a porozumieť, ako som dospela k svojim rámcovým zovšeobecneniam. Verím, že čitateľ má dostatok podkladov na to, aby autorsky dovŕšil tvorbu tohto textu jeho prečítaním, premyslením a precítením a stal sa tak producentom vlastného etnografického poznatku.

66 V tomto smere veľmi pekne ďakujem Kristíne aj všetkým, ktorí sa mi úprimne zdôverili so svojimi náboženskými aj inými zážitkami. Moje poďakovanie tiež patrí prof. Elene Marushiakovej zo St. Andrews University v Škótsku za prečítanie rukopisu a cenné pripomienky, ktoré mi obratom poskytla k rukopisu tejto štúdie.

67 Ďakujem dvom anonymným recenzentom za dôkladné prečítanie rukopisu štúdie a mimoriadne cenné komentáre a rady, ktoré mi pomohli dokončiť rukopis do publikovanej podoby.

Literatúra

- Bachtin, M. M. 1988. *Estetika slovesnej tvorby*. Bratislava: Tatran.
- Begold, J., Thomas, S. 2012. Participatory Methods: A Methodological Approach. *Forum: Qualitative Social Research* 13 (1): art. 30.
- Boyatzis, R. E. 1998. *Transforming qualitative information. Thematic analysis and code development*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Braun, V., Clarke, V. 2006. Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology* 3 (2): 77–101.
- 2013. *Successful Qualitative Research: A practical Guide for Beginners*. London: Sage.
- 2016. (Mis)conceptualising themes, thematic analysis, and other problems with Fugard and Potts' sample-size tool for thematic analysis. *International Journal of Social Research Methodology* 19 (6): 739–743.
- Clarke, V., Braun, V. 2013. Teaching thematic analysis: Overcoming challenges and developing strategies for effective learning. *The Psychologist* 26 (2): 120–123.
- 2014. Thematic analysis. In: Teo, T. (ed.). *Encyclopedia of critical psychology*. New York, NY: Springer Science + Business Media, 1947–1952.
- Clifford, J. 1983. On Ethnographic Authority. *Representations* 1 (2): 118–146.
- Dwyer, K. 1982. *Moroccan Dialogues*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Erdiaw-Kwasie, M. O., Acheampong, M. Y. 2018. Empowerment and community salience in multi-party collaboration: empirical lessons for development planning. *Development in Practice* 28 (7): 932–942.
- Herzog, Ch., Handke, Ch., Hitters, E. 2019, v tlači. Analyzing Talk and Text II. Thematic Analysis. In: Van den Bulck, H., Puppis, M., Donders, K., Van Audenhove, L. (eds.). *The Palgrave Handbook of Methods for Media Policy Research*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Hollway, W., Jefferson, T. 2000. *Doing qualitative research differently*. London: Sage.
- Joffe, H., Yardley, L. 2004. Content and thematic analysis. In: *Research methods for clinical and health psychology*. London: SAGE publishing, 56–68.
- Johnson, R. R. 1997. Audience involved: Toward a participatory model of writing. In: *Computers and composition* 14 (3): 361–376.
- Krippendorff, K. 1980. *Content analysis an introduction to its Methodology*. London: SAGE publishing.
- Mayring, P. 2010. Qualitative Inhaltsanalyse. In: Mey, G., Mruck, K. (eds.). *Handbuch Qualitative Forschung in der Psychologie*. Wiesbaden: VS Verlag, 601–613.
- Mann, A. B. 1988. Obyčaje pri úmrtí u Cigánov-Rómov v troch spišských obciach. *Slovenský národopis* 36 (1): 192–202.

- 1993. Vartovanie pri mŕtvych u Rómov na Slovensku. In: Krekovič, E., Podolinská, T. (eds.) *Kultové a sociálne aspekty pohrebného ritu od najstarších čias po súčasnosť*. Bratislava, 81–88.
- Podolinská, T. 2007. Čokoládová Mária – „rómske kresťanstvo“ na Slovensku. *Etnologické rozpravy* 14 (1): 50–75.
- 2009. Koho Boh? O kultúrnej aproximácii kresťanstva medzi Rómami na Slovensku. In: Grešková, L. (ed.). *Pastorácia Rómov (Hľadanie rómskeho Boha)*. Bratislava: Ústav pre vzťahy štátu a cirkvi, 73–110.
- 2014. Whose Mary?: The Virgin Mary as an ethnic, cultural and religious marker among the Roma in Slovakia. In: *Gebrochene Kontinuitäten: Transnationalität in den Erinnerungskulturen Ostmitteleuropas im 20. Jahrhundert*. Köln: Böhlau Verlag, 146–165.
- Saldaña, J. 2016. *The Coding Manual for Qualitative Researchers*. London: Sage Publication.
- Schreier, M. 2014. Qualitative content analysis. In: Flick, U. (ed.). *The Sage handbook of qualitative data analysis*. London: Sage, 170–183.
- Slocun, N. 2003. Participatory Methods Toolkit. King Baudorin Foundation, viWTA, UNU/CRIS. Dostupné z: www.kbs.frb.be [cit 2019-08-08].
- Smith, J. A. (ed.). 2015. *Qualitative Psychology: A Practical Guide to Research Methods*. London: Sage.
- Smith, J. A., Osborn, M. 2007. Pain as an assault on the self: An interpretative phenomenological analysis of the psychological impact of chronic back pain. *Psychology and Health* 22: 517–534.
- Smith, J. A., Flowers, P., Larkin, M. 2009. *Interpretative phenomenological analysis: theory, method and research*. London: Sage.
- Tobin, J. J. 1988. Visual anthropology and multivocal ethnography: A dialogical approach to Japanese preschool class size. *Dialectical Anthropology* 13 (2): 173–187.
- Voropaj, T. S. 2002. Človek vo svete slova: Michail Michajlovič Bachtin (1895–1975). *Filozofia* 57 (9): 651–666.
- Zachar Podolinská, T. 2019a. Traces of the Virgin Mary in Post-Communist Europe. In: Zachar Podolinská, T. (ed.). *Traces of the Virgin Mary in Post-Communist Europe*. Bratislava: VEDA, IESA SAS, 16–55.
- 2019b. 'From Periphery to the Centre': Private Apparition of the Virgin Mary (An In-depth Qualitative Analysis of the Apparition's Narrative with Field Journal Notes). In: Zachar Podolinská, T. (ed.). *Traces of the Virgin Mary in Post-Communist Europe*. Bratislava: VEDA, IESA SAS.

Participatívny prieskum o dojčení v marginalizovaných rómskych komunitách a jeho využitie pre prax

Abstrakt

The aim of this study is to present data and information from a participatory survey that preceded the setting up of health mediation activities in marginalized Roma communities and trainings of specialized lactation consultants to support breastfeeding in these communities. In the breastfeeding survey, 1306 questionnaires from different Romani communities in Slovakia and 787 questionnaires sent via an online form from non-Roma women receiving assistance from lactation consultants were processed. The article not only analyses the results of these participatory surveys, but also describes the experiences of the Roma health mediators who were involved in data collection in their localities and presents the use of the results in practice.

Keywords:

Marginalized Roma Communities, lactation consultants, breastfeeding, health mediators, Zdravé regióny, MAMILA

1 Mgr. Tatiana Hrustič je hlavná expertka pre národný projekt Zdravé komunity 2A a súčasne riaditeľka príspevkovej organizácie Zdravé regióny, ktorej cieľom je znižovanie rozdielov v zdraví medzi majoritnou populáciou a populáciou žijúcou v marginalizovaných rómskych komunitách (v texte ďalej ako MRK). E-mail: tatiana.hrustic@zdraveregiony.eu

2 Mgr. Andrea Poloková je certifikovaná laktčná poradkyňa a členka Správnej rady o. z. MAMILA, ktorá má viac ako 15-ročnú prax profesionálneho poradenstva pri dojčení pre matky s problémami s dojčením. Školí asistentov a asistentky zdravotnej osvetu v marginalizovaných rómskych komunitách. Je autorka knihy Praktický návod na dojčenie a množstva slovenských a zahraničných štúdií na témy dojčenia a vzťahovej výchovy. E-mail: dojenie@yahoo.com

Úvod

Predkladaný text o participatívnom prieskume o dojčení v marginalizovaných rómskych komunitách (MRK) je potrebné chápať ako praktickú pomôcku pri nastavení jednej z mnohých aktivít, ktoré príspevková organizácia Ministerstva zdravotníctva SR Zdravé regióny³ realizuje za účelom zlepšenia podmienok pre zdravie v MRK pomocou 264 asistentov osvetu zdravia (ďalej len AOZ) a 24 koordinátorov asistentov osvetu zdravia (ďalej len KAOZ) v rámci svojho programu zdravotnej mediácie v rómskych komunitách.⁴ Je zjavné, že dojčenie je významným determinantom zdravia v detstve a dospelosti, o dojčení v MRK na Slovensku však neexistujú oficiálne štatistiky. Preto sme považovali za dôležité realizovať komplexný prieskum o dojčení v MRK na Slovensku a paralelne s ním aj prieskum o dojčení v majorite, konkrétne v komunite žien, ktoré dostali asistenciu s dojčením od laktčných poradkyň.

Pri prieskume sme kládli dôraz na to, aby sme mali informácie priamo od ľudí, ktorí v MRK žijú. Ako našu výhodu vnímame skutočnosť, že zamestnanci organizácie na pracovných pozíciách AOZ sú priamo obyvatelia týchto lokalít. Cieľom tejto štúdie je teda predstaviť dáta a informácie z participatívneho prieskumu, ktorý predchádzal nastaveniu aktivít zdravotnej mediácie v MRK a rozsiahlym školeniam AOZ. Tieto dáta a informácie potvrdili potrebu poskytovania pomoci pri dojčení v MRK, a tak sme získané informácie využili pri nastavení hlavných tém vzdelávacích aktivít realizovaných v rámci Národného projektu Zdravé komunity, ktorý realizuje organizácia Zdravé regióny. Cieľom následne realizovaných aktivít v roku 2018 a 2019 je zvýšenie počtu matiek z MRK, ktoré dojčia, a to pomocou výrazného zlepšenia dostupnosti poradenstva v oblasti podpory dojčenia prostredníctvom pôsobenia vyškolených laktčných poradkyň z MRK.

3 Príspevková organizácia Zdravé regióny realizuje Národný projekt Zdravé komunity 2A vďaka podpore z Európskeho sociálneho fondu a Európskeho fondu regionálneho rozvoja v rámci Operačného programu Ľudské zdroje.

4 Program zdravotnej mediácie v rómskych komunitách vznikol na základe viac ako 10-ročnej poctivej práce v teréne, ktorú podporovala a viedla nezisková organizácia. Vďaka spolupráci a participácii obyvateľov rómskych komunít na aktivitách je program jedinečný. Najdôležitejšiu zložku aktivít programu tvoria zamestnanci, ktorí sú obyvateľmi marginalizovaných rómskych komunít a tvoria viac ako 86 % zamestnancov z celkového počtu 317. Organizácia pôsobí v 271 obciach a mestách s prítomnosťou rómskych komunít vo všetkých krajoch SR. V každej lokalite sa realizuje zdravotná mediácia na komunitnej úrovni prostredníctvom asistentov osvetu zdravia a širokej funkčnej siete, do ktorej patrí 825 poskytovateľov zdravotnej starostlivosti, obecné a mestské úrady, ďalšie pomáhajúce profesie, regionálne úrady verejného zdravotníctva a mnoho ďalších. Kvalifikačné predpoklady na pozíciu asistenta osvetu zdravia (AOZ) sú postavené tak, aby sa ciele mohli vyberať ľuďa priamo z MRK. Je dôležité, aby mali uchádzači ukončenú minimálne povinnú školskú dochádzku, ovládali jazyk vylúčenéj komunity a mali trvalý alebo prechodný pobyt priamo v obci, kde majú pôsobiť. Súčasťou projektu je množstvo vzdelávacích aktivít, systematická práca v teréne a v nemocniciach a participatívna tvorba metódik terénnej zdravotnej mediácie na rôzne témy.

1. Východiská prieskumu dojčenia v marginalizovaných rómskych komunitách

Prieskum, ako aj aktivity týkajúce sa podpory dojčenia v MRK sú prvé svojho druhu na Slovensku. V medzinárodnom kontexte sa opierame o práce skúmajúce vplyv vyškolených laktačných poradkýň v krajinách tretieho sveta (Chapman et. al. 2004; Exavery et. al. 2015; Kushwaha et. al. 2014; Shakya et. al. 2017), pretože príklady z prostredia rómskych komunít v Európe (Európska komisia 2017) skôr poskytujú len opis situácie či prinášajú niektoré prípadové štúdie.

Otázkami, ktoré súvisia s podporou dojčenia v MRK sa organizácia Zdravé regióny začala zaoberať v roku 2016. Na téme podpory dojčenia začali Zdravé regióny v roku 2017 spolupracovať s občianskym združením MAMILA⁵, ktoré má bohaté, viac ako 17-ročné skúsenosti s budovaním siete profesionálnych laktačných poradkýň a ich certifikovaným vzdelávaním.

Náš cieľ, získať na začiatku realizácie aktivít kvalitné dáta a informácie, sa odvíjal aj od toho, že poznatky o dojčení v MRK na Slovensku sa doposiaľ odvíjali od všeobecných nepodložených názorov a mýtov, ktoré sa týkajú rómskej populácie. V majoritnej spoločnosti napríklad pretrváva presvedčenie, že každá rómska matka dojčí a že rómske matky dojčia svoje deti bez problémov veľmi dlhú dobu. Na základe skúseností a správ AOA sa to však jednoznačne nedá povedať – viaceré rómske matky berú dlhodobé dojčenie ako prirodzenú súčasť materstva, ktorá ho robí ešte krajším, na druhej strane sa stretli aj s tým, že matky dojčili málo a z rôznych dôvodov uprednostňovali umelú výživu.

Organizácie spoločne pripravili a zrealizovali participatívny prieskum v MRK, v ktorých pôsobia AOA, cieľom ktorého bolo nájsť odpovede na otázky týkajúce sa dojčenia. Zároveň sa však rozhodli realizovať aj paralelný prieskum v komunite matiek z majority, ktoré dostávali podporu pri dojčení od laktačných poradkýň MAMILY. Z hľadiska metodológie nešlo o kontrolnú skupinu, ale o skupinu, v ktorej už došlo k intervencii zameranej na podporu a pomoc pri dojčení. Táto vzorka bola pre nás dôležitá z hľadiska overenia efektívnosti tohto druhu intervencie a jej zaradenia do projektu Zdravé komunity. Porovnanie výsledkov oboch skupín

⁵ MAMILA je zaradená na zoznam skupín podporujúcich dojčiace ženy medzinárodnou organizáciou International Board of Lactation Consultant Examiners (IBLCE), ktorá na celosvetovej úrovni združuje laktačné poradkyne. Laktačné poradkyne MAMILY majú možnosť zložiť u IBLCE skúšky na získanie medzinárodne uznávaného titulu laktačnej poradkyne. MAMILA je tiež súčasťou medzinárodnej siete International Baby Food Action Network (IBFAN) s mandátom od Svetovej zdravotníckej organizácie (WHO) zameraným na ochranu dojčenia a elimináciu propagácie umelej výživy. MAMILA je organizácia, ktorá sa profesionálne zaoberá podporou dojčenia a vzdelávaním, pričom kurzy boli vypracované v spolupráci s kanadským pediatrom Jackom Newmanom. Laktačné poradkyne MAMILY sú odborníčky na dojčenie, sú medzi nimi lekárk, zdravotníčky, farmaceutky, psychologičky a ženy, ktoré majú rozsiahle skúsenosti s vlastným dojčením a tiež s praktickou pomocou ženám v teréne.

bolo zaujímavé z hľadiska vplyvu, ktorý intervencie zamerané na podporu dojčenia môžu priniesť. Obe organizácie sa spoločne podieľali aj na spracovaní výsledkov prieskumu, porovnaní výsledkov v rámci sledovaných skupín, ako aj pri interpretácii zistených výsledkov a ich prenose do praxe.

2. Prehľad súčasného poznania o vplyve dojčenia na zdravie

Dojčenie má rozhodujúci vplyv na zdravie dieťaťa v detstve i v dospelosti a na zdravie matky a jej ochranu pred významným počtom ochorení. Dojčenie či nedojčenie hrá kľúčovú rolu nielen zo zdravotného, ale aj sociálneho, psychologického, výchovného, finančného či ekologického hľadiska (Rollins et. al. 2016). Výživa dieťaťa dojčením v prvých niekoľkých rokoch života natrvalo pozitívne ovplyvňuje celú spoločnosť (Sankar 2015; Lancet 2016; UNICEF/WHO 2018, Grummer-Strawn a kol. 2004; Harder a kol. 2005; Chowdhury a kol. 2015; Aune a kol. 2014; Paintal, Aguayo 2016; Brown a kol. 1990). Dojčenie chráni dieťa pred infekciami, buduje jeho imunitný systém, zabezpečuje adekvátnu výživu v prvých rokoch života, ovplyvňuje dlhodobé zdravie dieťaťa a zdravie matky (Prentice, Paul 2000). Zdravie nedojčených detí je tak ohrozené napríklad podvýživou, hnačkovými ochoreniami, ochoreniami horných a dolných dýchacích ciest – zápal priedušiek či zápal pľúc, zápal stredného ucha, rozličnými vírusovými ochoreniami či chorobami bakteriálneho pôvodu, infekciami pochádzajúcimi z kontaminácie pri príprave umelého mlieka či cukrovkou (Sankar 2015).

Je teda zrejmé, že pri deťoch, ktoré žijú v podmienkach bezprostredne ohrozujúcich ich zdravie a život, môže dojčenie zohrávať dôležitú úlohu pri ovplyvňovaní ich zdravia. V prípravnej fáze prieskumu sme sa teda zamerali na získanie a spracovanie dostupných informácií o dojčenskej úmrtnosti, hospitalizáciách detí do 1 roka, chorobnosti a ďalších ukazovateľov, ktoré poukazujú najmä na zlé až kritické podmienky pre zdravie v MRK. Podľa správy Inštitútu finančnej politiky (Bojko a kol. 2018; OECD 2019) je stav zdravia Rómov z MRK v porovnaní s majoritou výrazne horší. Očakávaná dĺžka života pri narodení je v MRK pri porovnaní s ostatnou populáciou približne o 6 – 10 rokov nižšia a zároveň dojčenská úmrtnosť je takmer trojnásobne vyššia v porovnaní s majoritou (tamže: 1). Počet úmrtí do jedného roka na 1 000 živo narodených detí je 12,3 oproti 4,6 pri majoritnej populácii. Rozdiely v očakávanej dĺžke života a v dojčenskej úmrtnosti existujú aj medzi okresmi. V okrese Trebišov, dosiahla dojčenská úmrtnosť v sledovanom období takmer 30 úmrtí na 1 000 živo narodených detí (tamže: 2) a dosiahla tak úroveň Juhoafrickej republiky, Indie alebo Indonézie.⁶

⁶ Pre porovnanie pozri dáta Svetovej banky o detskej úmrtnosti: <https://data.worldbank.org/indicator/> [cit. 2019-09-26].

Z nášho pohľadu sú najzraniteľnejšou a z hľadiska budúcnosti najdôležitejšou skupinou novorodenci a dojčatá. V podmienkach MRK často bez prístupu k pitnej vode, je otázka výživy novorodencov a dojčiat jedným z rozhodujúcich faktorov dojčenskej chorobnosti. 80 % hospitalizovaných detí na východnom Slovensku do jedného roka veku sú rómske deti (Pochová, Timurová, Kovaľ 2011: 18). Poskytovanie informácií o zdraví matiek, pomoc pri dojčení a zabezpečovanie popôrodnej starostlivosti sú v mnohých štúdiách (Sinha et al. 2015; Morrow et. al. 1999; Rollins et. al. 2016; WHO, Unicef 2018; WHO 2018) označované ako kľúčové kroky na vytvorenie podmienok čo najlepšieho štartu do života.

Podľa štúdie od autorov Pochová, Timurová a Kovaľ (2011), ktorí analyzovali hospitalizácie detí na prešovskej klinike pediatrie, dochádza k nárastu hospitalizovaných detí z MRK. Najčastejšia diagnóza pri prijatí je ochorenie tráviaceho traktu – 34%, ktorému by sa dojčením dalo takmer úplne zabrániť. Druhá najčastejšia diagnóza pri prijatí sú ochorenia dýchacieho systému, až 33 %, a v tomto prípade dojčenie taktiež funguje ako prevencia. Nedojčené deti z MRK sú navyše hospitalizované opakovane (3 až 11-krát). Najviac zastúpenou skupinou pri deťoch z MRK sú deti s hypotrofiou, až 80 % a ide o nedojčené deti, ktorých hypotrofiu by bolo možné zabrániť práve dojčením. Pri purulentných otitídach je zastúpenie nedojčených detí z MRK 77 % hospitalizácií. Autori uvádzajú, že v sledovaných súboroch potvrdili, že v skupine všetkých hospitalizovaných detí sú až dve tretiny nedojčených detí (Pochová, Timurová, Kovaľ 2011: 18). A ďalej autori považujú za „alarmujúce, že existujú veľké rozdiely medzi dojčením hospitalizovaných rómskych a nerómskych detí“ (tamže). Dojčené rómske deti sú len malá skupina hospitalizovaných detí, drvivá väčšina sú nedojčené deti.

Údaje o dojčenskej úmrtnosti a celkovej chorobnosti naznačujú, že rómske deti sú dojčené v menšej miere ako nerómske. Z toho dôvodu sme sa rozhodli získať viac informácií o dojčení v MRK, a to prostredníctvom spolupráce s rozsiahlou sieťou AOZ a KAOZ v teréne.

3. Prieskum dojčenia v marginalizovaných rómskych komunitách

3.1 Opis skupín respondentiek

V roku 2018 sme uskutočnili prieskum o dojčení, ktorý zbieral dáta v dvoch skupinách. Jednou sú ženy (matky z MRK) a druhou je komunita žien, ktoré dostávajú pomoc a podporu pri dojčení od o. z. MAMILA (KMM).

Zber údajov v KMM sa uskutočnil prostredníctvom internetového prieskumu na webovej stránke o. z. MAMILA a zahŕňal 787 respondentiek, ktoré priemerne dojčili 19 mesiacov. Tieto respondentky sú vysoko motivované dojčiť a majú rozsiahle možnosti získať potrebnú pomoc a podporu, aby pokračovali v dojčení dlhodobo. V tomto zmysle ide o skupinu žien, ktorá už zažila intervenciu v podobe pomoci zo strany kvalifikovanej laktáčnej poradkyne MAMILY. Práve

preto v prieskume reprezentuje skupinu, ktorá prekonala problémy s dojčením vďaka intervencii a profesionálnej pomoci laktčných poradkýň MAMILY. Túto skupinu sme si na zber údajov zvolili okrem uvedených dôvodov aj preto, že na Slovensku chýbajú oficiálne dáta o dojčení.

3.2 Zber údajov v marginalizovaných rómskych komunitách

Zber údajov sa uskutočnil prostredníctvom AOZ. Celkovo bolo odovzdaných 1756 dotazníkov, ktoré boli vyplnené v lokalitách zapojených do projektu Zdravé komunity. Priemerný vek matiek, ktoré odpovedali na otázky, bol 24 rokov. Priemerný vek najmladšieho dieťaťa matky, ktorej sa otázky týkali, bol 4 roky.

Kľúčom k úspešnému zapojeniu AOZ a ich KAOZ do prieskumu bolo ich vyškolenie a vysvetlenie zámerov a cieľov prieskumu. V decembri 2017 sme realizovali celoslovenské koordinačné stretnutie pre 24 oblastných skupín zamerané na vyškolenie AOZ na realizáciu výskumu.

Zlogistických dôvodov sme sa rozhodli využiť práve KAOZ ako sprostredkovateľov informácií o prieskume, ako aj podrobnostiach o dotazníku, respektíve garantov správnej realizácie zberu dát v rómskych komunitách. S koordinátormi sme realizovali stretnutie zamerané na výmenu informácií o dojčení v MRK. Informovali sme ich o zámere nasmerovať časť vzdelávacích aktivít určených pre AOZ na tému dojčenie, starostlivosť o novorodenca a matku po pôrode. Vysvetlili sme im, že na základe spolupráce a zberu informácií v teréne budeme vedieť vyhodnotiť, do akej miery je táto téma potrebná a či by bolo vhodné takýto druh vzdelávania zaradiť do programu. Už na tomto stretnutí sa z uvedených príkladov z praxe ukazovalo, že podpora dojčenia v MRK chýba a že evidujeme lokality, kde sa stalo používanie náhrad za materské mlieko z rôznych dôvodov veľmi časté.

Súčasťou stretnutia bola práca s dotazníkom. Dôsledne sme so skupinou prešli každú otázku v dotazníku a overovali sme si pochopenie otázky, ako aj možnosti odpovedí. Dôraz sme kládli na to, aby koordinátori vedeli sprostredkovať všetky potrebné informácie AOZ, ktoré budú v teréne oslovovať ženy a vyplňať s nimi dotazník. Ako pozitívum sme vnímali schopnosť AOZ a väčšiny koordinátorov komunikovať v jazyku komunity. Dotazník nebol preložený do rómčiny, dáta boli väčšinou zbierané v rómčine a AOZ vyplňovali údaje do dotazníka v slovenčine.

Zo zrejmých dôvodov citlivosti témy sme pre zber údajov vybrali AOZ ženského pohlavia. Úlohou koordinátorov bolo vybrať zo svojej skupiny minimálne štyri AOZ, ktoré budú vo svojej lokalite oslovovať matky a osobne s nimi vyplniť dotazník. Zadanie pre oblastné skupiny⁷ bolo odovzdať 20 vyplnených dotazníkov

⁷ Oblastná skupina pozostáva z koordinátora a 10 až 15 asistentov osvetu zdravia ktorí pôsobia na území 10 až 15 MRK. AOZ sú obyvatelia MRK v ktorých pôsobia. 90 % koordinátorov AOZ sú Rómovia.

za lokalitu. Každý KAOZ osobne kontroloval priebeh prieskumu v teréne a postupne zbieral od AOZ vyplnené dotazníky. Výsledky dotazníkov KAOZ nahrávali do elektronickej databázy a následne originál vyplneného dotazníka zasielali do ústredia organizácie, kde sú dotazníky archivované ako podklad k prieskumu.

Výskumnú vzorku sme sa rozhodli nastaviť na základe sociálno-ekonomickej stratifikácie matiek v MRK. Vzorka respondentiek za lokalitu sa skladala z 5 žien z najnižšej vrstvy obyvateľov, 10 žien zo strednej vrstvy a 5 žien z najvyššej vrstvy – každá AOZ pozná kontext a situáciu vo svojej MRK.

Dôležitou súčasťou procesu bola aj reflexia AOZ na priebeh a realizáciu zberu dát v teréne. Zaujímalo nás, ako AOZ pracovali s dotazníkmi, či zaznamenali problémy spojené s prípadnou neochotou klientok odpovedať na otázky v dotazníku, prípadne iné komplikácie v súvislosti s otázkami a porozumením obsahu.

Väčšina AOZ zdôraznila, že sa im pracovalo s dotazníkmi o dojčení pomerne dobre. Spomínali, že klienti nemali námietky a odpovedali na otázky pomerne ochotne. Otázky boli dobre sformulované a zrozumiteľné. AOZ potvrdili, že majú v teréne a vo svojich lokalitách vybudovanú dôveru. Odpovedať na otázky sa báli mladé mamičky, ktoré boli vo veku okolo 15 rokov, ale AOZ im vysvetlila, že dotazník je anonymný. Obavy v prípade veľmi mladých žien sú spojené s obavou z možných následkov. Niekoľko AOZ povedalo, že sa im s dotazníkom pracovalo dobre, všetkým otázkam rozumeli, keďže ony samy svoje deti dojčili.

Ako problém pri zbere informácií v teréne AOZ označili obavy klientov zo zneužitia osobných údajov. Veľa respondentiek chcelo na úvod vedieť, či dotazníkom zisťujeme aj veci spojené s príjmom, materiálnymi podmienkami v domácnosti, či je potrebné rodné číslo a ďalšie osobné údaje. Keď im AOZ vysvetlili, že dotazník sa zaoberá výlučne dojčením a nezisťujú nič iné, respondentky bez problémov odpovedali. V niektorých prípadoch, keď sa dotazník vyplňal s mladými ženami, bola ako podmienka spolupráce prítomnosť starej mamy (matky dievčata). Stávalo sa, že ak respondentky, najmä mladé, otázkam nerozumeli, AOZ ich preložili a vysvetlili podstatu otázky. Podľa informácií sa AOZ lepšie pracovalo so staršími respondentkami. V niektorých prípadoch respondentky na základe svojej skúsenosti z rodiny tvrdili, že umelá výživa je pre dieťa lepšia, lebo v noci dieťa lepšie spí. Po diskusii, ktorá sa odohrávala po vyplnení dotazníka, respondentky hovorili aj o tom, že nevedeli, že dojčenie je pre dieťa dôležité z hľadiska zdravia. V prípade veľmi mladých dievčat bolo problémom s dojčením aj to, že nemohli byť doma s dieťaťom, lebo chodili do školy. Veľa AOZ potvrdilo, že celkovo nemali problém, pretože v lokalite pôsobia dlhodobo a klientky k nim majú dôveru, a tak nemajú problém hovoriť aj o súkromných veciach.

Okrem zisťovania spätnej väzby AOZ na dotazník a prípadných problémov spojených s porozumením otázok sme chceli poznať aj priebeh dotazníkového zberu. Požiadali sme niekoľko AOZ, aby nám opísali priebeh aspoň jedného zisťovania dát v teréne. Na základe opisov je možné pochopiť, aké je dôležité

poznať ľudí a mať vybudovanú dôveru, ktorú nie je jednoduché získať nasadením vedeckých pracovníkov zvonka. Aj tu sa nám potvrdzuje, že základom úspechu akýchkoľvek aktivít je zapojenie cieľovej skupiny. Je to príležitosť uvedomiť si, aká je participácia cieľovej skupiny dôležitá a čo nám prináša. Zároveň sme si uvedomili, že ľudia žijúci v MRK majú veľa negatívnych skúseností z rôznych zisťovaní, prieskumov a iných aktivít, ktoré im nič nepriniesli, nič sa nezmenilo a niekedy im viac ublížili ako pomohli. Ich dôvera je minimálna a vždy sa potrebujú informovať o tom, ako budú informácie použité a či im to neublíži. V mnohých prípadoch museli AOA respondentkám vysvetľovať, že nezbierajú žiadne osobné údaje, že dotazník je zameraný iba na dojčenie a je anonymný:

AOZ 1: *Vošla som, pozdravila som sa: „Mám na vás prosbu, mám dotazník o dojčenie, môžem s vami dotazník vyplniť?“ Mamka povedala, či sa môže pozrieť, pozrela sa a hovorí: „Ty mi čítaj a ja ti budem odpovedať.“ So ženou bolo ľahšie komunikovať. Muž bol prítomný, ten sa pýtal, načo mi to je, kvôli čomu to je a či to nepoužijem dakde. Ja som vysvetlila, že nepotrebujem meno ani podpis a otázky sú o dojčenie. Väčšinou rozprávala žena. Zvlášť muži sa báli, že tieto výsledky dakde použijem. Najväčší problém je to, že keď pýtate občianku, dátum narodenia, tak sa boja, kde to dám.*

AOZ 2: *S niektorými som nemala problém, ale oni ma natolko poznajú, že ja o nich viem všetko a oni vedia, že robím túto robotu a že sa na mňa môžu spoľahnúť. Začiatky boli ťažšie, ale teraz je to už ľahšie. A chcu si všetko prečítať a vidieť, dám im dotazník – ‚prečítaj si to, či s tým súhlasíš a keď nie, tak nie‘ – najprv sú vážni, a potom aj posrandujeme, a potom už nie je problém. Sú opatrní. Sociálne slabším treba viac vysvetliť. Jeden prípad som mala. Chlap mi hovorí: „Marína, načo to potrebuješ? A nerobíte také prieskumy, keď nás ženy týrajú? Keď nemôžem ísť ani von? Ani si podať športku, nič. Taký prieskum nemáš, že sú chlapi pod papučou?“ Ja hovorím, že hej, vybavím ti, keď chceš. Keď poznám svojich klientov a viem, ako s kým komunikovať, a oni poznajú mňa, tak sa dá urobiť pre nich veľa.*

AOZ 3: *Ja musím vedieť, ako na každého klienta ísť. Lebo keby som len čítala otázky, tak by som dostala otázky naspäť, ale ja idem na klientov inou taktikou, začnem sa ich pýtať: „Koľko máš detí? Máš malé deti? Ako ti bolo v pôrodnici?“ A debata sa rozvinie, samy sa otvoria a samy povedia.*

Ďalej sme sa zamerali na to, aby sme zistili, či respondentky porozumeli otázkam. Otázky boli formulované jednoducho, napriek tomu sme uvažovali, že by sa mohli vyskytnúť problémy s porozumením, a to napríklad v prípade, keď sme sa pýtali na výlučné dojčenie, teda dojčenie, pri ktorom bábätko nedostáva nič iné iba materské mlieko. Snažili sme sa zistiť, či asistentky boli schopné dostatočne objasniť a vysvetliť podstatu otázky. Pri otázke, ktorej cieľom bolo zistiť, ako bolo bábätko kŕmené v pôrodnici, asistentky vysvetlili, že otázku prekladali do rómčiny.

Vtedy ženy hovorili o tom, ako im dieťa v pôrodnici doniesli na dojčenie, a keď nemali mlieko, tak im dali fľašu, prípadne dávali deťom piť vodu s cukrom. Veľa žien sa sťažovalo na podmienky v pôrodniciach a prístup personálu. Pri tejto otázke sa vyskytli aj konkrétne informácie o tom, že v niektorých pôrodniciach mamičkám personál pomohol s dojčením, ukázal im, ako dieťa správne držať tak, aby pilo. Prípadne povedali, že dieťa bolo dojčené, ale nevedeli povedať, či dostávalo aj niečo iné, nakoľko dieťa stále pri sebe nemali.

3.3 Identifikované riziká a limity prieskumu

Zber informácií v teréne MRK prostredníctvom AOA predstavuje výnimočnú príležitosť dozvedieť sa viac o bežnom živote, starostiach, prioritách a vnímaní ľudí, ktorí žijú v najchudobnejších segregovaných lokalitách na Slovensku. Očakávali sme, že respondentky sa budú vedieť pri AOA viac uvoľniť a nebudú filtrovať informácie v snahe prikrášliť alebo priliepať realitu, pretože stále prítomná AOA realitu v lokalite, ako aj jej obyvateľov dôverne pozná.

Ako jeden z limitov tohto konkrétneho prieskumu vnímame to, že sme nezaškolili na dotazníkový zber priamo AOA, ale ich koordinátorov, cez ktorých sme s AOA komunikovali pri zadaní úloh. Pre nás je to cenná informácia, ktorá nám opäť potvrdila, že pri akomkoľvek prieskume v teréne treba venovať dostatok času príprave všetkých ľudí, ktorí zber informácií realizujú. A to nie len ohľadom otázok uvedených v dotazníku, ale zamerať sa treba aj na edukáciu, vysvetliť terminológiu a upozorniť na podstatné skutočnosti či kľúčové informácie, ktoré potrebujeme zistiť.

V dôsledku týchto skutočností sme museli viac ako 400 dotazníkov z celkového počtu 1756 vyradiť z hodnotenia. Do hodnotenia sme zaradili 1306 kompletne a správne vyplnených dotazníkov. Vyradené dotazníky boli vyplnené iba v niektorých otázkach, prípadne si odpovede na jednotlivé otázky dotazníka navzájom odporovali alebo údaje v nich neboli validné, napríklad sa chyby v dotazníkoch týkali zle zadaného veku najmladšieho dieťaťa. Otázka č. 2 v dotazníku bola zadaná nasledovne: Vek najmladšieho dieťaťa: (uviesť, či ide o vek v mesiacoch alebo rokoch). Stávalo sa, že sme vo vyplnených dotazníkoch nevedeli identifikovať, či ide o mesiace alebo roky. Základné zadanie dotazníka, ktoré sa týkalo všetkých otázok znelo, že otázky sa týkajú najmladšieho dieťaťa matky. V niektorých prípadoch sme dotazník nevedeli vyhodnotiť z dôvodu, že respondentka hovorila o viacerých deťoch a odpovede logicky nesedeli na profil jedného dieťaťa vo veku napríklad 1,5 roka.

Ďalším zistením je aj to, že sme dotazníkom nezískali informácie, ktoré sme pri bežnej komunikácii, v teréne či pri realizácii fókusovej skupiny počuli a týkali sa používania dokrmu alebo inej stravy dieťaťa popri dojčení. Dôvodov môže byť niekoľko. Problémy podľa nás vznikali kvôli neobjasnenej terminológii, ako

napríklad, čo znamená výlučne dojčiť. V odpovediach sme zámerne nerozpísali možnosti inej stravy, ale nechali sme respondentom možnosť na doplnenie odpovede. Prípadne respondentky nechceli odpovedať na konkrétne otázky, ktoré by mohli naznačovať, že dieťa nedokrmujú správne alebo že používajú nevhodné potraviny na dokrmovanie. V období, keď sme zber informácií v teréne realizovali, boli obyvateľom najchudobnejších oblastí SR rozdávané tzv. potravinové balíčky. V balíčkoch bolo okrem iného aj sušené sójové mlieko. Na základe podnetov z terénu v tomto období bolo zreteľné, že v mnohých lokalitách bolo sušené sójové mlieko používané vo veľkej miere ako náhrada dojčenia pre dojčatá. Prostredníctvom našej siete v teréne sme zaznamenali veľké množstvo podnetov, ktoré nám hovorili o zvýšení chorobnosti dojčiat, hnačkách, žalúdočných problémoch, bolestiach a krčoch. V dotazníkoch sa nám však túto skutočnosť zaznamenať nepodarilo.

3.4 Základné zistenia prieskumu

Na základe spracovania 1306 dotazníkov a paralelných dát získaných z rovnakého dotazníka v komunite žien, ktoré dostávajú pomoc a podporu pri dojčení od laktačných poradkýň MAMILY, sme dospeli k nasledovným zisteniam.

a. Úmysel dojčiť a dojčenie v pôrodnici

Respondentky v oboch skupinách uvádzali pred pôrodom vysokú mieru túžby dojčiť (MRK – 82,5 %; KMM – 97,97 %). Napriek tomuto percentu motivovaných respondentiek v oboch skupinách v pôrodnici výlučne (bez dokrmovania) dojčilo len 59,49 % (MRK) a 48,92 % (KMM) respondentiek. Už v pôrodniciach dojčí teda len približne polovica žien, ktoré sú pred pôrodom rozhodnuté dojčiť. Zároveň tento údaj popiera častý mýtus o tom, že ženy z MRK dojčia bez problémov a že dojčia všetky.

b. Dojčenie po príchode z pôrodnice

Prekvapivé výsledky priniesol prieskum v otázke, čo sa s dojčením deje po príchode domov z pôrodnice. Respondentky z komunity matiek, ktoré dostávali podporu pri dojčení, ktoré v pôrodnici nedojčili alebo mali s dojčením problém, po tom, čo dostali pomoc pri dojčení od laktačnej poradkyne, sa vracali k dojčeniu. Napriek tomu, že v pôrodnici dojčilo iba 48,92 %, po 6. mesiaci ich po získaní pomoci s dojčením od laktačných poradkýň MAMILY dojčilo až 97,12 %.

V MRK po 6 mesiacoch po pôrode dojčilo len 61,74 % žien. Je teda pravdepodobné, že ak by dostali podobné poradenstvo ako skupina žien KMM, tak by bolo toto percento žien z MRK, ktoré dojčia po príchode z nemocnice, výrazne vyššie.

Respondentky z KMM dostali pomoc a v druhom, treťom a štvrtom mesiaci sa vracali k dojčeniu, aj keď v pôrodnici dokrmovali alebo nedojčili. Tento vzorec

sa v MRK nedial. Naopak, prejavovala sa tendencia k postupnému ukončovaniu dojčenia, a to už od druhého či tretieho mesiaca veku.

c. Dokrmovanie

Deti vo veku 2 mesiace v MRK vo viac ako 30 % dostávali čaj alebo vodu a v 32 % dostávali umelé mlieko.

V prvých 6 mesiacoch zároveň 70,21 % respondentiek z MRK používalo fľašu v porovnaní s 20,08 % v KMM.

Problémy s dojčením uvádza v MRK 33,54 % respondentiek, v KMM 67,22 %, pričom tento rozdiel pravdepodobne súvisí s mierou povedomia o tom, čo predstavuje problém s dojčením, a s očakávaním, že ho je možné riešiť. V oboch skupinách zhodne všetky respondentky, ktoré vnímali, že majú problém s dojčením, uvádzali, že by uvítali pomoc s dojčením (MRK – 30,63 %; KMM – 66,58 %). Avšak v pôrodnici dostalo pomoc s dojčením v prípade MRK len 50,61 % a v KMM len 39,64 % respondentiek.

d. Závery, odporúčania a prax

V oboch skupinách žien sa objavuje záujem dojsť. Problémy s dojčením a dokrmovanie sa pri značnom percente žien vyskytuje už v pôrodnici. Ako sme zistili, ženám je možné efektívne pomôcť prekonať problémy s dojčením a umožniť im tak dojsť dlhodobo. Navyše o takúto pomoc majú obe skupiny záujem. V prípade žien z MRK je však podpora dojčenia priamo v lokalite nedostupná. V teréne sme neevidovali činnosť laktačných poradkýň, a to aj napriek tomu, že sú tieto služby verejne dostupné. Priestorová segregácia v kombinácii s medzigeneračnou chudobou, sociálnym vylúčením a diskrimináciou vytvárajú reálne bariéry a obmedzujú prístup k službám a informáciám.

4. Využitie výsledkov prieskumu

Na základe výstupov z prieskumu o dojčení sa Zdravé regióny v spolupráci s o. z. MAMILA rozhodli túto situáciu zmeniť a umožniť ženám z MRK dosiahnuť maximálny možný zdravotný a sociálny potenciál, ktorý dojčenie v prvých rokoch života poskytuje.

Na základe tohto výskumu a zároveň aj na základe podnetov AOA sme sa v spolupráci s o. z. MAMILA v roku 2018 rozhodli spustiť základné školenie pre všetkých 264 AOA. Vzdelávacie aktivity prebiehali v období od 23. 4. až 8. 6. 2018. Išlo o základný 24-hodinový vzdelávací blok určený pre všetkých AOA. Hlavnými témami bolo reprodukčné zdravie ženy, tehotenstvo, pôrod, popôrodná starostlivosť, starostlivosť o novorodenca, dojčenie, zavádzanie príkrmov, kontakt koža na kožu, nosenie bábätká, bezpečný spánok bábätká a ďalšie. AOA dostali aj pomôcky na realizáciu intervencií zameraných na podporu dojčenia, a to knihu Praktický návod na dojčenie a terénne karty.

Vzdelávacie aktivity, ktoré realizujeme, vnímame dlhodobo ako jeden zo základných pilierov úspechu našich aktivít. Vzdelávanie je kľúčom k motivácii, spolupatričnosti a vedie k zvýšeniu kvality poskytovaných služieb. Výberom správnych tém vzdelávania búrame bariéry v prístupe k zdravotným informáciám a službám a tiež ovplyvňujeme so zdravím súvisiace správanie. Vzdelávanie by nebolo úspešné, ak by sme nemali odborných garantov a lektorov, ktorí sú v danej téme odborníci, ich prístup k vzdelávaniu našej cieľovej skupiny je proaktívny a s veľkou dávkou otvorenosti, ochotou spolupracovať, vnímať a počúvať druhú stranu.

V rámci zisťovania informácií o vzdelávacích aktivitách a o použiteľnosti získaných zručností v praxi sme zistili, že AOZ sú na svoju prácu hrdé a veria tomu, čo robia, lebo vidia výsledky v podobe príbehov konkrétnych ľudí, ktorým pomohli. AOZ podrobne opisovali, ako prebiehala komunikácia s klientkami, ako klientky reagujú, opisovali obavy, hnev, neistotu. Ako sa snažia informácie o dojčení a starostlivosti o novorodenca podať tak, aby klientky zmenili svoj postoj k dojčeniu a v konečnom dôsledku postoj voči nim ako poradkyňiam. Opisovali tiež, ako reagovali na tému dojčenia muži, ako sa im darilo alebo nedarilo obhajovať zmysel nielen dotazníka, ale dojčenia ako takého. AOZ opisovali situácie, s ktorými sa stretávajú, a čo všetko sa im darí, ako sa snažia, ako hľadajú riešenia, aby klientovi nielen pomohli, ale aby sa k nemu vôbec dostali a klienti boli ochotní ich počúvať. Ich energia, postoj voči samotnej práci ako poslaniu prináša jeden zaujímavý fakt, a to ako sa mení situácia a postoj žien a rodín voči dojčeniu.

Prostredníctvom siete AOZ postupne menia generačné stereotypy o dojčení a prístupe k dojčeniu v MRK. Mladé ženy opisujú, ako ich stará mama a ich mama používali umelú výživu. Mladé ženy po intervencii od našich asistentiek porozumeli skutočnému významu a dôležitosti dojčenia nielen pre matku samotnú, ale aj pre dieťa, pre zdravie oboch. Informácie, ktoré sprostredkovávajú AOZ, postupne prijímajú aj staršie generácie (babky a matky mladých dievčat). Ide o veľmi významnú a dôležitú zmenu. Táto zmena by nebola možná, ak by AOZ neporozumeli skutočnému významu a dôležitosti dojčenia.

Po každej vzdelávacej aktivite vyhodnocujeme spokojnosť AOZ so vzdelávaním a pýtame sa AOZ, či sa dozvedeli niečo nové a čo pokladajú za najdôležitejšiu informáciu.

Zatiaľ najlepšie hodnotenie na vzdelávacie aktivity sme od AOZ dostali na blok vzdelávania zameraného na tému dojčenie a starostlivosť o novorodenca. Všetci frekventanti a frekventantky potvrdili, že dostali informácie a zručnosti, ktoré budú vedieť uplatniť v praxi. Množstvo z nich odpovedalo, že pre nich bolo zaujímavé úplne všetko, čo sa na školení dozvedeli. Ako veľmi pozitívny vnímame fakt, že na školení boli mimoriadne aktívni aj AOZ – muži, pre ktorých boli informácie rovnako zaujímavé ako pre asistentky. Spätná väzba na školenie sa častokrát týkala toho, že AOZ sa dozvedeli niečo nové, prípadne získali nový pohľad na realitu a dostali možnosť riešiť problém. Veľa z nich nepoznalo

význam dojčenia. Nevedeli, že sa dá žene pomôcť. Často si mysleli, že s tým, že žena hovorí, že nemá mlieko, sa nedá nič robiť. Nevedeli o polohách pri dojčení, správnom prisatí, možnostiach zvýšiť príjem materského mlieka, odstriekavaní mlieka či o pití mlieka z pohárika a ďalších skutočnostiach, ktorými môžu ženám pomôcť.

4.1 Ako vedia AOZ informácie využiť v praxi

Po realizácii vzdelávacích aktivít sme zisťovali, ako AOZ využívajú nadobudnuté informácie v praxi. Uskutočnili sme niekoľko návštev v teréne a boli sme prítomné pri realizácii aktivít zameraných na dojčenie. Zistili sme, že AOZ sa téme dojčenia venujú veľmi často. V niektorých prípadoch sa AOZ venuje téme dojčenia aj pri tehotných ženách a pripravuje ich nielen na pôrod v nemocnici, ale aj na dojčenie. Vysvetlí im význam dojčenia pre dieťa aj pre matku a podporí ich v rozhodnutí dojsť. Spolu s AOZ sme boli s klientkou, ktorá po intervencii našej AOZ začala dojsť svoje štvrté dieťa napriek tomu, že predchádzajúce tri deti nedojčila. Vieme o tom, že AOZ pri podpore preventívnych zdravotných programov v spolupráci s lekármi využívajú čas strávený v čakárni u detskej lekárky tak, že poskytujú základné poradenstvo o dojčení. Pomôžu matke upraviť polohu a prisatie bábätka, ukážu im, ako poznať, že bábätko pije mlieko, a prípadné problémy konzultujú s pediatričkou priamo v ambulancii. Nadobudnuté poznatky vedia využiť nielen teoreticky, ale aj prakticky. Niektoré AOZ podávajú poradenstvo veľmi aktívne, a to nie len formou informácií podaných ústne, ale vedia aktívne pomôcť matke upraviť polohu bábätko pri dojčení, skontrolovať, či bábätko pije, poradiť a ukázať matke, ako stláčať prsník, ukázať jej polohy pri dojčení v sede či v ľahu. AOZ nám v rámci odbornej supervízie porozprávali, čo najčastejšie robia a ako využívajú svoje znalosti. Hovorili, že najčastejšie upravujú polohu a prisatie bábätko pri dojčení. Požiadajú klientku, aby im ukázala, ako dieťa drží, vysvetľujú im, že dostatok mlieka závisí od toho, že žena bude výdatne dojsť vždy, keď o to bábätko prejaví záujem. Zaznamenávajú prvé úspechy a pozitívnu spätnú väzbu od svojich klientiek. Využívajú všetko, čo sa naučili a pri práci používajú aj pomôcky ako terénne karty a knihu Praktický návod na dojčenie, ktorá obsahuje množstvo fotografií a vysvetlení.

AOZ nám opísali, ako najčastejšie prebieha osвета na tému dojčenie:

AOZ: Ja robím osvetu takto: „Uprav polohu, takto drž, je lepšie bábätko aj brať na ruky, prečo nespí pri tebe?!“ Najviac ich povzbudzujem, aby deti dojsli, mlieko sa bude tvoriť, keď žena dojsť viac. „Ukáž ako dojsť ty, ako prikladáš malé.“ Upravila som jej polohu, nos nemôže byť zaborený, musí dýchať, upravila som prisatie, matku som informovala, kedy bábätko pije a kedy nie. Povedala mi, že je dobré, že chodím na také školenia, lebo že už štvrté dieťa má a toto nevedela.

AOZ: *Keď príde matka z pôrodnice, tak ju navštívim a pýtam sa jej, ako sa má, či je v poriadku, či niečo nepotrebuje, aký mala pôrod, ako sa má bábo, či má mlieko, či dieťa plače, ako často plače, či má výsledky z vyšetrení v poriadku. Prečítam si správu, či tam nie sú odporúčania pre matku. Keď dojčí, tak chcem vidieť, ako dojčí, či má dobrú polohu, poviem jej všetky výhody dojčenia a snažím sa ju motivovať k dojčeniu a odsávaniu mlieka, poviem, prečo je to dobré, na čo je mlieko dobré.*

AOZ: *Klienti reagujú dobre, a niekedy sa ma pýtajú, čo sme mali na školení, lebo každý je zvedavý. Tak im rozprávam, že dojčenie je lepšie ako umelé mlieko. Ja idem za nimi, už napríklad viem, kto ide rodiť, tak už im hovorím, že dojčiť je lepšie, niekedy si ich už vopred pripravím.*

Ďalšia AOZ opísala svoju prácu takto:

Ja idem za nimi, ukazujú mi, že dojčia, ja im radím. Niektoré vedia, niektoré nie, niekto zas chce dojčiť, niekto nie. Hovorí mi, že mám skúsenosti, keď som dojčila, a ja poviem, že keď ja som to zvládla, zvládnu to aj ony, napr. chodím 3–4 dni k mamičke a hovorím, že treba lepšie prisť a bábätko začne piť, a mlieko sa začne tvoriť.

Ďalší príklad osvetovej aktivity uviedla AOZ takto:

Niekedy mi dá vedieť aj sestrička, spolupracujem aj s terénnou sociálnou pracovníčkou, chodím aj ja k rodinám a pýtam sa, koľko priberá dieťa, či dieťa plače, atď., a potom im začnem radiť: „Neboj sa budeš mať mlieko, musíš dať dieťa viac k prsníku, ako vieš že nemáš mlieko?“

Pozitívnych príkladov dobrej praxe zaznamenávame veľa. Aj na základe frekvencií využívania intervencií na túto tému sme sa rozhodli, že v rámci NP Zdravé komunity v spolupráci s o. z. MAMILA vyškolíme aj certifikované laktačné poradkyne pre MRK. Ide o historicky prvé laktačné poradkyne, ktoré budú pôsobiť v prostredí MRK na Slovensku a ktoré sú Rómky žijúce a pôsobiace v týchto komunitách, pričom ich prácu navyše sprevádza pravidelná supervízia.

Každej oblastnej skupine⁸, ktorá pôsobí v teréne zdravých regiónov, sme ponúkli možnosť vyškolenia jednej AOZ certifikovaným kurzom o. z. MAMILA – laktačná poradkyňa. Naším spoločným cieľom je, aby v každej oblastnej skupine bola certifikovaná laktačná poradkyňa, ktorá bude môcť poskytovať profesionálne poradenstvo nielen vo svojej komunite, ale v rámci celej oblastnej skupiny, čiže aj v geograficky blízkych komunitách. Na základe úspešného zvládnutia

⁸ Oblastná skupina je 10 až 11 AOZ z geograficky blízkych lokalít pod vedením koordinátora

záverečných skúšok a testov v máji 2019 sa prvých šesť žien z MRK stalo prvými oficiálnymi kvalifikovanými laktačnými poradkyňami pôsobiacimi v MRK na Slovensku a ďalšie si túto kvalifikáciu postupne budú dopĺňať.

5. Záver

Tento participatívny prieskum teda ukázal, že skúmané skupiny žien majú záujem dojsť. Pri skupine žien, ktoré žijú v majorite a využívajú dostupné služby, napr. aj laktačné poradenstvo, sa potvrdil náš predpoklad, že vďaka tomuto poradenstvu dokážu prekonať problémy pri dojčení a dlhodobo dojsť. Pri skupine žien, ktoré žijú v MRK sme zistili, že množstvo riešiteľných problémov pri dojčení končí odstavením dieťaťa a prechodom na umelú výživu. Napríklad rôzne zdravotné problémy matky, ktoré nemajú vplyv na množstvo a kvalitu materského mlieka, sa často riešia prikrmovaním detí a používaním umelej výživy, v dôsledku čoho výrazne klesá počet matiek v MRK, ktoré dojsia.

Záver prieskumu nám ukázali, že má zmysel realizovať aktivity zamerané na vyškolenie laktačných poradkýň ktoré budú pôsobiť v prostredí MRK. Prvé správy od vyškolených laktačných poradkýň, ako aj z realizácie intervízie v teréne, poukazujú na to, že podpora dojčenia v MRK je žiadaná, využívaná a má zmysel. Veríme, že aj prostredníctvom týchto malých krokov a úspechov, s aktívnym zapojením a participáciou Rómov a Rómiek z marginalizovaných komunít, dokážu tieto aktivity pozitívne ovplyvniť zdravie ohrozených skupín obyvateľstva, keďže zdravie ohrozených skupín je kľúčom k zdraviu celej spoločnosti.

Literatúra

- Aune, D., Norat, T., Romundstad, P., Vatten, L. J. 2014. Breastfeeding and the maternal risk of type 2 diabetes: A systematic review and dose-response meta-analysis of cohort studies. *Nutrition, Metabolism and Cardiovascular Diseases* 24 (2): 107–115.
- Bojko, M., Hidas, S., Machlica, G., Smatana, M. 2018. *Inklúzia Rómov je potrebná aj v zdravotníctve. Pohľad na výsledkové indikátory zdravia Rómov cez administratívne dáta*. Bratislava: Inštitút finančnej politiky. Dostupné z: <https://www.finance.gov.sk/sk/financie/institut-financnej-politiky/publikacie-ifp/komentare/komentare-z-roku-2018/23-inkluzia-romov-je-potrebna-aj-zdravotnictve-december-2018.html> [cit. 2019-03-15].
- Brown, K. H., Stallings, R. Y., de Kanashiro, H. C., Lopez de Romaña, G., Black, R. E. 1990. Effects of common illnesses on infants' energy intakes from breast milk and other foods during longitudinal community-based studies in Huascar (Lima), Peru. *The American Journal of Clinical Nutrition* 52 (6): 1005–1013.
- Dewey, K. G., Brown, K. H. 2003. Update on Technical Issues Concerning Complementary Feeding of Young Children in Developing Countries and Implications for Intervention Programs. *Food Nutrition Bulletin* 24 (1): 5–28.
- Európska komisia. 2017. Health Equity Pilot Project: Case Study Romania - Protection of Breastfeeding for the Health of Infants and Young Children Especially in Vulnerable Families. Dostupné z: https://ec.europa.eu/health/sites/health/files/social_determinants/docs/hepp_case-studies_03_en.pdf [cit. 2018-10-23].
- Exavery, A., Kanté, A. M., Hingora, A., Phillips, J. F. 2015. Determinants of early initiation of breastfeeding in rural Tanzania. *International Breastfeeding Journal* 10 (1): 27.
- Grummer-Strawn, L. M., Mei, Z. 2004. Centers for Disease Control and Prevention Pediatric Nutrition Surveillance System. Does breastfeeding protect against pediatric overweight? Analysis of longitudinal data from the Centers for Disease Control and Prevention Pediatric Nutrition Surveillance System. *Pediatrics* 113 (2): e81–86. Dostupné z: <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/14754976>. [cit. 2018-07-26].
- Haider, R., Ashworth, A., Kabir, I., Huttly, S. R. A. 2000. Effect of community-based peer counsellors on exclusive breastfeeding practices in Dhaka, Bangladesh: A randomised controlled trial. *The Lancet* 356 (9242): 1643–1647.
- Harder, T., Bergmann, R., Kallischnigg, G., Plagemann, A. 2005. Duration of Breastfeeding and Risk of Overweight: A Meta-Analysis. *American Journal of Epidemiology* 162 (5): 397–403.

- Chapman, D. J., Damio, G., Young, S., Pérez-Escamilla, R. 2004. Effectiveness of breastfeeding peer counseling in a low-income, predominantly Latina population: A randomized controlled trial. *Archives of Pediatrics & Adolescent Medicine* 158 (9): 897–902.
- Chowdhury, R., Sinha, B., Sankar, M. J. et al. 2015. Breastfeeding and maternal health outcomes: a systematic review and metaanalysis. *Acta Paediatrica* 104 (S467): 96–113.
- Kushwaha, K., Sankar, J., Sankar, M. J., Gupta, A., Dadhich, J. P., Gupta, Y. P., Sharma, B. 2014. Effect of peer counselling by mother support groups on infant and young child. *PLoS One* (9): e109181.
- Morrow A.L. et al. 1999. Efficacy of home-based peer counselling to promote exclusive breastfeeding: a randomised controlled trial. *Lancet* 353 (9160): 1226–31.
- Newman, J. 1990. Breastfeeding Problems Associated with the Early Introduction of Bottles and Pacifiers. *Journal of Human Lactation* (6): 59–63.
- Newman, J. 1992. Establishing Breastfeeding: Starting off Right. *Canadian Journal of Pediatrics* (4): 55–60.
- OECD. 2018. *OECD Economic Surveys: Slovak Republic 2019*. Paris: OECD Publishing. Dostupné z: https://doi.org/10.1787/eco_surveys-svk-2019-en [cit. 2019-03-15].
- Paintal, K., Aguayo, V. M. 2016. Feeding practices for infants and young children during and after common illness. Evidence from South Asia. *Maternal and Child Nutrition* 12: 39–71.
- Pochová, D., Timurová, M., Kovaľ, J. 2011. *Vplyv dojčenia na zdravie detí*. Prešov: Klinika pediatrie.
- Prentice, A. M., Paul, A. A. 2000. Fat and energy needs of children in developing countries. *The American Journal of Clinical Nutrition* 72 (5): 1253–1265.
- Rollins N. C. et al. 2016. Why invest, and what it will take to improve breastfeeding practices? *Lancet* 387: 491–504.
- Sankar, M. J., Sinha, B., Chowdhury, R. et al. 2015. Optimal breastfeeding practices and infant and child mortality: a systematic review and meta-analysis. *Acta Paediatrica* 104 (S467): 3–13.
- Shakya, P., Kunieda, M. K., Koyama, M., Rai, S. S., Miyaguchi, M., Dhakal, S., Jimba, M. 2017. Effectiveness of community-based peer support for mothers to improve their breastfeeding practices: A systematic review and meta-analysis. *PLoS One* 12 (5): e0177434.
- Sinha B. et al. 2015. Interventions to improve breastfeeding outcomes: systematic review and meta analysis. *Acta Paediatrica* (104): 114–34.
- United Nations Children's Fund (UNICEF). 2016. *The State of the World's Children 2016 – A fair chance for every child*. New York: UNICEF. Dostupné z: https://www.unicef.org/publications/files/UNICEF_SOWC_2016.pdf [cit. 2019-03-08].

- WHO. 2003. *Global Strategy for Infant and Young Child Feeding*. Geneva: WHO. Dostupné z: http://www.who.int/nutrition/publications/gi_infant_feeding_text_eng.pdf. [cit. 2019-05-01].
- WHO. 2014. *Global targets 2025. To improve maternal, infant and young child nutrition*. Geneva: WHO, dostupné z: <http://www.who.int/nutrition/global-target-2025/en/> [cit. 2019-05-01].
- WHO. 2015. *The global strategy for women's, children's and adolescents' health (2016–2030). Survive, thrive transform*. Geneva: WHO. Dostupné z: <http://www.who.int/life-course/partners/global-strategy/globalstrategyreport2016-2030-lowres.pdf> [cit. 2019-05-12].
- WHO. 2017. *Guidance on ending the inappropriate promotion of foods for infants and young children*. Geneva: WHO. Dostupné z: http://apps.who.int/gb/ebwha/pdf_files/WHA69/A69_7Add1-en.pdf?ua=1 [cit. 2018-10-23].
- WHO. 2018. *Guideline: counselling of women to improve breastfeeding practices*. Geneva: WHO.
- WHO, UNICEF. 2018. *Protecting, promoting, and supporting breastfeeding in facilities providing maternity and newborn services: the revised Baby-friendly Hospital Initiative 2018*. Dostupné z: <https://www.who.int/nutrition/publications/infantfeeding/bfhi-implementation/en/> [cit. 2019-05-03].

Nerecenzovaná část

Asistencia pre vylúčených Rómov v slovenských nemocniciach: participatívny vývoj a zavedenie novej pracovnej pozície

Úvod

Zdravotný stav Rómov v strednej a východnej Európe je v porovnaní s národnými priemerami výrazne horší aj preto, lebo početní vylúčení Rómovia výrazne menej než ostatní ľudia benefitujú z tunajších zdravotníckych služieb. Zdravotný stav Rómov vo všeobecnosti je v regióne vo väčšine bežne meraných ukazovateľov výrazne podštandardný (Cook et al. 2013; EUC 2014; EUFRA and UNDP 2012). V súlade so súčasnými epidemiologickými teóriami o determinantoch etnických rozdielov v zdraví (Diez Roux 2012; Dressler et al. 2005) je tomu tak preto, lebo značné časti rómskych populácií v jednotlivých štátoch sú vystavené podmienkam veľmi nepriaznivým pre zdravie. Ide predovšetkým o Rómov v mnohých ohľadoch vylúčených z bežných štandardov v daných krajinách, teda o ľudí žijúcich v chudobe, v sociálne i fyzicky vylúčených enklávach s podštandardnou infraštruktúrou a obklopených diskriminujúcim inštitucionálnym prostredím, na čo sa navyše často do istej miery sami doslova nezdravo sociálne adaptujú (Belak et al. 2018; Cook et al. 2013; Janevic et al. 2012; Kolarcik et al. 2009; Masseria et al. 2010; Voko et al. 2009) (pozri aj Obrázok 1). Jedným z výrazne negatívnych inštitucionálnych vplyvov tu pritom paradoxne predstavuje aj nerovný systém zdravotnej starostlivosti. Ten je totiž voči aktuálnym možnostiam a preferenciám vylúčených Rómov nastavený tak necitlivo, že sa vo vzťahu k nim prejavuje podštandardnou dostupnosťou i kvalitou, zahŕňajúcou dokonca otvorený anticiganizmus a priamu etnickú diskrimináciu (Arora et al. 2016; Belak 2013; Belak 2019; Colombini et al. 2011; EUFRA 2018; Földes and Covaci 2012; George et al. 2018; Hanssens et al. 2016; Janevic et al. 2011; Jarcuska et al. 2013).

¹ Daniela Filakovská Bobáková pôsobí v Ústave psychológie zdravia Lekárskej fakulty Univerzity Pavla Jozefa Šáfarika v Košiciach. E-mail: daniela.filakovska@upjs.sk;

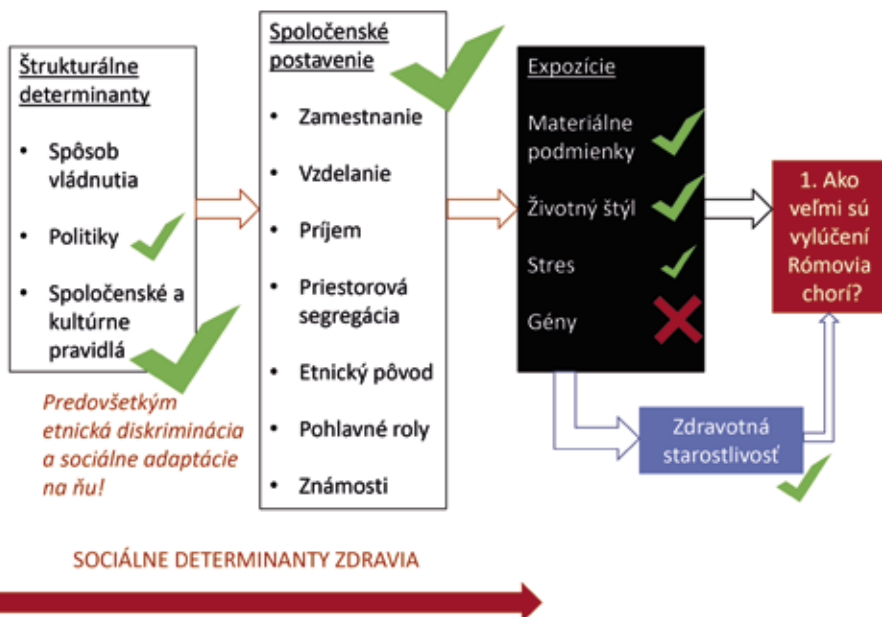
Andrej Belák pôsobí v Ústave etnológie a sociálnej antropológie Slovenskej akadémie vied.
E-mail: andrej.belak@savba.sk;

Tatiana Hrustič a Marcela Adamová pracujú v príspevkovej organizácii Ministerstva zdravotníctva SR Zdravé regióny. E-mail: tatiana.hrustic@zdraveregiony.eu a marcela.adamova@zdraveregiony.eu.

4. Prečo sa to častejšie týka práve Rómov?

3. Ktoré prvky vylúčenia to najviac podporujú?

2. Čo vylúčeným Rómom najviac ničí telá?

Sociálne determinanty horšieho zdravia Rómov na Slovensku a inde v strednej a východnej Európe. Adaptovali AB a DFB z WHO 2010 podľa rigorózných štúdií o zdraví Rómov v regióne. Fajky ilustrujú, ktoré expozície a determinanty podľa týchto štúdií najviac prispievajú k podštandardnému zdravotnému stavu Rómov v regióne.

Ak majú vylúčení Rómovia v regióne prestať byť trestaní za pôvod horším zdravotným stavom, okrem mnohého iného je teda potrebné sa prakticky zaoberať odstraňovaním prekážok, ktoré im bránia v štandardnom využívaní zdravotnej starostlivosti – a to i na strane samotného zdravotného systému. Zdravotná politika SR sa k tejto potrebe po prvý raz otvorene prihlásila len pomerne nedávno. Učinila tak konkrétne v rámci tzv. Akčných plánov Národnej Stratégie začleňovania Rómov v oblasti Zdravie (ďalej len Stratégia začleňovania) – teda v rámci základného vládneho dokumentu vytyčujúceho štátnu politiku vo vzťahu k Rómom ohľadne odstraňovania dlhodobého sociálneho vylúčenia značnej časti Rómov a jeho dôsledkov (Belak 2015b; ÚVSR 2011). Menovite ide o opatrenie č. 4: „Podpora preklenovacích programov zameraných na zlepšovanie dostupnosti bežných zdravotníckych služieb pre obyvateľov MRK“. Jednou z podaktivít tohto opatrenia je aktivita č. 4.1.3 zameraná na odstraňovanie bariér v prostredí nemocníc: „Príprava a pilotné zavedenie pracovnej pozície asistenta osvetu zdravia v nemocniciach (prioritne na gynekologicko-pôrodných a detských oddeleniach) vo vybraných okresoch s podielom obyvateľov z rómskych komunít nad 20 %“. Štát túto aktivitu realizuje práve prostredníctvom projektu „pilotné zavedenie pracovnej pozície asistenta osvetu zdravia v prostredí nemocníc (AOZN)“, ktorý za realizačný tím predstavujeme v tomto texte.

Keďže takéto zložité úlohy nezvykne byť eticky ani prakticky možné riešiť bez aktívnej spolupráce všetkých zainteresovaných strán, náš tím si pri svojom zapojení vytýčil kľasť značný dôraz práve na participáciu. Determinanty etnických rozdielov v zdraví a v zdravotnej starostlivosti vo všeobecnosti predstavujú prakticky i eticky mimoriadne komplexné systémy: zahŕňajú veľký počet vzájomne sa ovplyvňujúcich a nestálych príčin, vrátane veľkého množstva aktérov a záujmov naprieč sektormi (Bailey et al. 2017; Bambra et al. 2010; Came, Griffith 2018; Krieger 2011; WHO 2010) (pozri aj Obrázok 1). Pri snahe o intervencie v týchto oblastiach sa preto veľmi dobre osvedčujú, ba až ako nevyhnutné javia tzv. participatívne prístupy, teda prístupy spájajúce súvisiace vedomosti, zručnosti a motivácie pokiaľ možno všetkých zainteresovaných strán (Came, Griffith 2018; Minkler, Wallerstein 2011; Schulz et al. 2011; Viswanathan et al. 2004; Wallerstein and Duran 2006). Obchádzanie takejto epistemologickej a metodologickej „diplomacie“ totiž zvykne viesť k praktickému zlyhávaniu spoločných snáh, najčastejšie z dôvodu konfliktov medzi aktérmi vyplývajúcich zo zdanlivo nezlučiteľných etických pozícií (Graeber 2004; Latour 2010). Expertné odporúčanie viac a poctivejšie kolaborovať zároveň dokonale ladí s otvorenou požiadavkou samotnej Stratégie začleňovania na participatívnosť ako na zásadný prierezový prvok (Belak 2015b; ÚVSR 2011). Z týchto dôvodov sme sa ako skupina poverená realizáciou pokúsili a pokúšame projekt zavedenia AOZN koncipovať tak, aby neignoroval, ale naopak priebežne sa snažil zisťovať a zladovať predpokladané pestré perspektívy pokiaľ možno všetkých zainteresovaných aktérov.

Po stručnom upresnení inštitucionálneho zázemia projektu, vrátane nášho realizačného tímu, v texte priblížime najskôr použitý postup a výsledok participatívneho vývoja a pilotného zavádzania pracovnej pozície AOZN. Následne stručne popíšeme najpálčivejšie etické dilemy, ktorým sme počas realizácie čelili, a príslušné riešenia, ktoré sme z improvizovali. Príspevok teda ponúkame predovšetkým ako opisný príklad sústredený na otvorenie diskusie o možných výhodách, nevýhodách a riešeniach etických problémov širšej kolaborácie akademických expertov, verejno-zdravotníckych programov, poskytovateľov zdravotníckych služieb a ľudí z marginalizovaných rómskych komunít.

Inštitucionálne pozadie projektu a realizačného tímu

Aktivity zamerané na pilotné zavedenie pracovnej pozície AOZN organizačne zastrešuje a vedie príspevková organizácia Ministerstva zdravotníctva SR Zdravé regióny (ZR), ktorej základným poslaním je realizácia a rozvoj dočasných vyrovnávacích opatrení v oblasti zdravia.² Nosnou činnosťou ZR je v súčasnosti

2 V autorskom kolektíve príspevku reprezentovaná riaditeľkou Zdravých regiónov Tatianou Hrustič a manžérkou projektu AOZN Marcelou Adamovou.

realizácia Národného projektu Zdravé komunity (NP ZK), operujúceho v 262 cieľových tzv. marginalizovaných rómskych komunitách (MRK). V každej cieľovej MRK v závislosti od jej veľkosti a problémov pracuje jeden alebo viacerí tzv. asistenti, resp. asistentky osvedy zdravia (AOZ), v absolútnej väčšine Rómky a Rómovia s pôvodom a trvalým pobytom priamo v danej lokalite. Organizácia popri 245 AOZ ďalej zamestnáva 24 koordinátorov asistentov osvedy zdravia (KAOZ) – v drvivej väčšine takisto Rómov znalých MRK v regióne, ktorý pokrývajú. NP ZK sa posledné roky zameriavalo na sústavnú komunitnú zdravotnú prácu prostredníctvom AOZ (najmä osvetové, prevenčné a mediačné aktivity), no zároveň prostredníctvom AOZ a KAOZ rozvíjalo i spoluprácu s miestnymi úradmi a ďalšími aktérmi (Regionálne úrady verejného zdravotníctva, obecné úrady, terénna sociálna práca), vrátane viac ako 750 poskytovateľov zdravotnej starostlivosti. Pilotné zavedenie AOZN sa aj z tohto dôvodu pre obdobie 2017–2019 stalo súčasťou práve NP ZK 2A. Od samotnej pilotnej fázy AOZN pri tom MZ SR a ÚSVRK očakávali – samozrejme popri zlepšení situácie v participujúcich lokalitách – predovšetkým formuláciu odporúčaní pre efektívne zavedenie a prevádzkovanie AOZN plošnejšie, v kontexte celej SR.

Za účelom realizácie pilotu AOZN čo najparticipatívnejším spôsobom AOZN vedenie NP ZK zostavilo tzv. Pracovnú skupinu pre zavedenie AOZN (ďalej len Pracovná skupina). Skupina bola zložená tak, aby v nej boli zastúpení jednotlivci osobne dobre motivovaní a schopní reprezentovať, pokiaľ je to možné, všetky pomyselné zainteresované skupiny. Súčasťou jadra realizačného tímu AOZN prostredníctvom Pracovnej skupiny tak od počiatku boli a sú konkrétne: vyšší úradníci MZ SR, akademickí experti LF UPJŠ³, pracovníci mimovládnych organizácií zameraných na práva pacientov a kvalitu zdravotnej starostlivosti⁴ a v neposlednom rade Rómovia s intímnu osobnou znalosťou každodennosti a osobnými väzbami v cieľových marginalizovaných komunitách.⁵ Pracovná skupina sa pravidelne stretávala v priebehu celej realizácie a slúžila ako základný poradný, strategický, ale *de facto* čiastočne i exekučný orgán (pozri implementačný postup nižšie).

Postup a výsledok vývoja a zavedenia AOZN

Postup, ktorý sme v Pracovnej skupine konsenzuálne zvolili, možno rozdeliť do nasledovných fáz: výber vhodných nemocníc a zaistenie spolupráce s nimi; vývoj pracovnej náplne AOZN; oslovenie, výber a prijatie vhodných kandidátov na AOZN; vstupné školenia a pilotná realizácia programu AOZN.

3 V autorskom kolektíve textu zastúpení D. F. B. a A. B.

4 Mamilla, n.o.

5 V autorskom kolektíve textu zastúpení M. A.

Pokiaľ ide o rozsah výberu vhodných nemocníc, boli sme limitovaní jednak pilotným charakterom programu – rozpočet počítal s maximálne osmi AOZN – a jednak formálnymi požiadavkami ohľadne možnej pôsobnosti NP ZK 2A – prioritu museli dostať regióny s podielmi populácií žijúcich v MRK minimálne 20%. V rámci týchto „mantinelov“ Pracovná skupina predbežný výber vhodných nemocníc urobila tak, aby pokryl pokiaľ možno čo najpestrejšiu skupinu nemocníc podľa rozlíšení: štátny vs. súkromný vlastník, vidiek vs. mesto, okresná vs. koncová nemocnica a odlišné geografické regióny. Aj vďaka otvorenej podpore zainteresovaných vyšších úradníkov MZ SR⁶ sa nám pre spoluprácu prostredníctvom písomných a následných telefonických oslovení podarilo získať 5 nemocníc v 4 odlišných geografických lokalitách. Do každej z lokalít sa podarilo umiestniť dve AOZN tak, aby mohli na dennej báze vzájomne úzko spolupracovať. Pilot AOZN sa po dohodách s nemocnicami zameral výhradne na gynekologicko-pôrodnice, neonatologické a pediatrické oddelenia, nakoľko tieto boli všetkými zainteresovanými identifikované ako celkovo „najproblematickejšie“. Už úvodné informácie a oslovenia boli vedeniami nemocníc vo všeobecnosti prijaté v zásade pozitívne a všetky oslovené vedenia s účasťou v projekte AOZN napokon súhlasili.

Predbežný návrh pracovnej náplne AOZN pre nemocnice, následne pripomienkovaný a upravený v Pracovnej skupine, bol vytvorený manažérkou pilotu spoločne s pracovníkmi LF UPJŠ. Vytvorený bol na základe predošlých osobných skúseností a rešerše manažérky, súvisiacej odbornej literatúry (Belak et al. 2017b; JSI 2006; OSF 2011; OSI 2005; Verrept, Coune 2016; WHO 2013) a predošlého výskumu determinantov zdravia priamo v slovenských MRK (Belak 2015a; Belak et al. 2017a; Belak et al. 2018; Bobakova et al. 2015; Bobakova et al. 2012; Geckova et al. 2014; Jarcuska et al. 2013; Kolarcik et al. 2009; Kolarcik et al. 2010; Kolarcik et al. 2012; Kolarcik et al. 2015; Kolarcik et al. 2016; WHO 2013). Vybraní zástupcovia Pracovnej skupiny (autorky a autor článku) následne v každej z nemocníc spoločne absolvovali niekoľko kôl fókusových skupín s vedeniami nemocníc i jednotlivých oddelení. V rámci týchto fókusových skupín sme pritom postupovali od otvorených otázok zameraných na potreby nemocníc („V čom by sa vám a vašim zamestnancom na týchto oddeleniach najviac zišla kvalifikovaná asistencia? Ktoré aspekty práce s pacientmi z MRK považujete za najproblematickejšie?“) ku konkrétnejším kontrolným otázkam ohľadne vhodnosti jednotlivých možností z nášho predbežného návrhu. Týmto spôsobom sa nám podarilo zachytiť mediačné potreby vnímané

6 Súvisiace motivácie týchto úradníkov podľa ich vlastných vyjadrení zahŕňali i potrebu konštruktívne odpovedať na vtedy aktuálnu veľmi kritickú správu o kvalite poskytovania zdravotnej starostlivosti ľuďom z MRK na Slovensku: CRR (2017) *Vakeras zorales / We speak aloud. Experiences of Roma women in Slovakia with reproductive healthcare*. Center for Reproductive Rights, Geneva, p. 42. Na túto skutočnosť považujeme za potrebné upozorniť, pretože skvele ilustruje na jednej strane potenciálnu dôležitosť podobných správ a na strane druhej potrebu nadväzovať na ne vývojom konkrétnych konštruktívnych riešení problémov, na ktoré poukazujú, v súlade s aktuálnymi možnosťami štátnej správy.

ako akútne z pohľadu zamestnancov nemocníc. Na základe predovšetkým týchto zistení sme nemocniciam neskôr navrhli samotnú pilotnú pracovnú náplň AOZN zahŕňajúcu pestré množstvo intervencií naprieč odlišnými druhmi asistencie – pozri Tabuľku 1 (pre prehľad identifikovaných problémov pozri Prílohu č. 1).

Tabuľka 1 Prehľad pracovnej náplne AOZN

Druh asistencie	Druhy intervencií AOZN
1. Komunikačná mediácia – uľahčovanie komunikácie medzi personálom, pacientmi a rodinnými príslušníkmi	a) Tlmočenie; b) Pomoc personálu so získaním informácií od pacientov a rodinných príslušníkov či s porozumením týmto informáciám; c) Pomoc pacientom či rodinným príslušníkom so získaním informácií od personálu či s porozumením týmto informáciám; d) Pomoci pri upokojovaní napätých či konfliktných situácií.
2. Poradenstvo a asistencia ohľadne adekvátneho využívania zdravotníckych a sociálnych služieb	a) Objasňovanie prevádzkových a návštevnych pravidiel nemocnice a oddelenia; b) Pomoc pri orientácii a navigácii v zdravotnom systéme; c) Pomoc s administratívou pacienta (kompletizácia dokumentov a pod.); d) Poradenstvo v oblasti sociálnych služieb.
3. Osvetová práca – objasňovanie postupov a výhod dodržiavania preventívnych odporúčaní pacientom a ich rodinným príslušníkom v nasledovných tematických okruhoch	a) Preventívne prehliadky a prenatálna starostlivosť; b) Popôrodná starostlivosť ženy o seba či novorodenca; c) Objasňovanie výhod a medicínsky správnych postupov dodržiavania liečby; d) Zdravotná starostlivosť o deti; e) Podpora a pomoc pri dojčení; f) Podpora a pomoc počas pôrodu; g) Podpora a pomoc pri kontakte koža na kožu po pôrode; h) Nikotinizmus, alkoholizmus a iné abúzy; i) Zdravá výživa; j) Osobná hygiena; k) Prevencia infekčných ochorení (vrátane očkovania); l) Sexuálne a reprodukčné zdravie.
4. Pomoc s dodržiavaním preventívnych a medicínskych odporúčaní mimo zdravotníckeho zariadenia	a) Objasňovanie postupov a výhod dodržiavania liečebného režimu mimo zariadenia pacientom, prípadne v spolupráci s AOZ; b) Pomoc pacientovi a rodinným príslušníkom pri vytváraní podmienok pre dodržiavanie liečebného režimu, prípadne v spolupráci s AOZ; c) Pomoc pacientovi a rodinným príslušníkom pri vytváraní podmienok pre dodržiavanie liečebného režimu s inými aktérmi v lokalite, napr. obecným úradom, TSP (mimo AOZ).
5. Psychosociálna podpora	a) Podporné a motivačné rozhovory s pacientmi; b) Aktívne počúvanie.

Po schválení pracovných náplní AOZN vedeniami nemocníc⁷ bolo potrebné dohodnúť výberové kritériá na kandidátov pre obsadenie pozícií AOZN a spôsob, akým by malo prebiehať výberové konanie. Finálne konsenzuálne požiadavky na kandidátov zo strany nemocníc boli nasledovné: dobrá osobná znalosť MRK v danej lokalite, znalosť rómskeho jazyka, ukončené stredoškolské vzdelanie smaturitou a dobré komunikačné zručnosti. Vedenia niektorých nemocníc považovali zdravotnícke vzdelanie za veľkú výhodu, no niektoré ho nepovažovali za podstatné a tak sa nestalo vyslovene podmienkou. Všetci AOZN v každom prípade napokon absolvovali pred vlastným nástupom sériu intenzívnych zdravotníckych školení, na tvorbe ktorých sa okrem akademických expertov z Pracovnej skupiny podieľali aj budúci kolegovia AOZN z jednotlivých nemocničných oddelení. Samotné vstupné pohovory sa uskutočnili za prítomnosti vedenia nemocníc a zástupcov ZR i expertov z Pracovnej skupiny AOZN. Pracovno-právne vzťahy boli následne upravené individuálnymi zmluvami medzi ZR a nemocnicami. V každej z nemocníc bola potom poverená jedna osoba zodpovedná za pridelenie pracovných úloh pre AOZN vyplývajúcich z momentálnych potrieb zaangažovaných oddelení. Spoločne dohodnuté boli aj ďalšie detaily ohľadom reportovania, pracovného času, nosenia uniformy a podobne.

Po pol roku príprav a po absolvovaní série intenzívnych úvodných školení napokon nastúpili AOZN v mesiacoch apríl a máj 2018 na vybrané oddelenia. Okrem každodenného vykonávania a reportovania asistenčných činností AOZN v rámci pracovnej náplne sa postupne na základe spätnej väzby od samotných AOZN etablovali ako veľmi dôležitá súčasť priebehu projektu aj pravidelné individuálne supervízne a spoločné reflexívne stretnutia všetkých AOZN. Zdá sa, že predbežne vytvárajú skvelý priestor na zdieľanie skúseností a vzájomnú psychosociálnu pomoc a podporu pri hľadaní riešení zložitých situácií, ktoré nastávajú v každodennej praxi pri výkone povinností vyplývajúcich z náročnej novovytvorenej pozície. Miera úspešnosti celého pilotného projektu z hľadiska jeho hlavného zámeru – teda z hľadiska toho, do akej miery a akými spôsobmi projekt prispieva k lepšej dostupnosti a kvalite nemocničných služieb pre pacientov z MRK a ich rodiny – bude stanovená až v nadchádzajúcom období v rámci plánovanej externej evaluácie AOZN (2019–2020).

Etické dilemy a improvizované riešenia

Hlavnou etickou dilemou nášho jadra Pracovnej skupiny bola otázka, do akej miery ponechať určenie pilotnej pracovnej náplne AOZN na vedenia a personály nemocníc. Pripomeňme, že existuje množstvo dokladov o tom, že na zníženej dostupnosti a kvalite starostlivosti sa aj u nás významne podieľa práve nemocničný

⁷ Detaily pracovných náplní sa zámerne – pre účely väčšej pestrosti dát z pilotu – dotvárali s jednotlivými nemocnicami podľa ich individuálnych požiadaviek.

personál a organizačné aspekty ich zariadení. Oboje totiž bývajú často na jednej strane slabo kultúrne a štrukturálne kompetentné a na strane druhej účastné v spoločnosti všadeprítomného anticiganizmu a súvisiacej etnickej diskriminácie (Belak 2019; CRR 2017; Jarcuska et al. 2013; Kolarcik et al. 2015). Samotná dilema tu teda spočívala v tom, že prípadné rozhodnutie otvorene sa v rámci AOZN zamerať aj na oblasť antidiskriminácie – v našich fókusových skupinách samotným personálom typicky bagatelizovanú – sme riskovali negatívne vnímanie až sabotovanie celého pilotného projektu pracovníkmi a vedeniami nemocníc. Na druhej strane, systematická nečinnosť v tejto oblasti by predstavovala vyhybanie sa zrejme samotnej najprvotnejšej príčine problému, na riešenie ktorého sa projekt AOZN zameriava (Phelan and Link 2015).

Po dôkladnom zvážení sme v rámci Pracovnej skupiny spoločne dospeli k záveru, že antidiskriminačnú agendu bude *strategicky* lepšie z projektu AOZN v pilotnej fáze predsa len vylúčiť. Jednak tu bola znalosť skúseností z mediačných programov pre MRK v iných krajinách regiónu, kde sa snahy o explicitné spájanie asistenčných a advokačných funkcií do jednej pozície ukazovali ako vyslovene kontraproduktívne (vzájomne sa podkopávajúce) a vedúce k značnej frustrácii až vyhoreniu samotných AOZN (Schneeweis 2013). Ďalej tu boli presvedčivé doklady z intervenčných štúdií o tom, že už samotné zavádzanie osobnej spolupráce naprieč etnickými rozdeleniami v rámci inštitúcií starostlivosti predstavuje ďaleko najefektívnejší druh intervencie proti diskriminačným štandardom – lepšie niečo ako nič (Bailey et al. 2017; Brondolo et al. 2008; Came and Griffith 2018; Gronholm et al. 2017). Zároveň nám zostávala možnosť pokúsiť sa prípadné funkčné a zvládnuteľné antidiskriminačné intervencie do pracovnej náplne AOZN vyvinúť a zahrnúť neskôr, a to priamo na základe súvisiacich dát a skúseností z pilotu a jeho evaluácie v daných konkrétnych zariadeniach. Napokon, identifikovali sme aj možnosť presunúť celú túto kritickú úlohu zo zamestnancov AOZN a vedenia AOZN, takpovediac odsúdených na trvalú spoluprácu s vedeniami a zamestnancami z nemocníc, na expertných zástupcov Pracovnej skupiny, ktorí samotní boli a zostanú voči danej spolupráci i do budúcnosti externí. Inými slovami, túto dilemu sme sa pokúsili vyriešiť jej strategickým odsunutím do obdobia a priestoru expertného vyhodnocovania pilotu, dúfajúc, že v danom časopriestore budú osobné vzťahy medzi všetkými zainteresovanými vďaka predchádzajúcej konštruktívnej spolupráci na inom stupni, natolko plné vzájomnej osobnej dôvery a pochopenia, že bude buď už neaktuálna, alebo ju bude možné omnoho efektívnejšie otvoriť a riešiť spoločnými silami všetkých zainteresovaných.

Ďalšiu, čiastočne príbuznú etickú dilemu pre nás z dlhodobého hľadiska predstavovala už samotná výhradne asistenčná povaha pozície AOZN. Zavedenie špeciálnej pozície na znižovanie bariér v prístupe pre rodiny z MRK môže na jednej strane tieto bariéry znížiť, no na druhej strane umožňuje bežným prevádzkam „zbaviť sa“ problémov vyplývajúcich z nedostatočných vlastných kultúrnych a štrukturálnych kompetencií len prostredníctvom ich prenosu

na externých asistentov a asistentky. Inými slovami, externá pomoc nemotivuje k snahe odstraňovať nefunkčnosti z vlastných procesov. K tejto dileme sme po diskusiách v rámci Pracovnej skupiny pristúpili podobne ako k prvej: rozhodli sme sa pre rozvíjanie asistencie takým spôsobom, aby mohla postupne viesť k obohateniu bežnej starostlivosti na strane nemocníc, ideálne až na úroveň, kedy by sa špeciálna externá asistencia stala nepotrebnou. Tento smer sme sa konkrétne pokúsili nastoliť na jednej strane dôrazom na primárne edukačnú funkciu asistenčných intervencií AOZN vo vzťahu k pacientom a rodinám z MRK i k personálu nemocníc – AOZN boli a sú školené jednotlivé vlastné úspešné intervencie chápať, vykonávať a propagovať smerom k obojom pomyselným stranám predovšetkým ako príklady dobrej praxe, ako postupy, ktorých osvojenie je pre obe strany výhodné. Na druhej strane sme sa pokúsili so samotnými nemocnicami vopred dohodnúť možnosti a podporu kariérneho rastu samotných AOZN v tom zmysle, aby sa tieto eventuálne (napr. po asistovanom absolvovaní nadväzujúceho zdravotníckeho vzdelania) mohli zaradiť medzi bežný interný zdravotnícky personál oddelení, na ktorých dnes pomáhajú.⁸

Napokon, páľčivou etickou dilemou pre nás bola i otázka, či už do prípravných fáz projektu zahrnúť aj zástupcov priamo spomedzi pacientov daných oddelení z MRK a ich rodiny. Ich zapojenie mohlo teoreticky poskytnúť viac priestoru na perspektívy a preferencie ohľadne starostlivosti samotnej cieľovej populácie – a tým výrazne posilniť legitimitu už predbežného návrhu. Zároveň by to však znamenalo pre projekt rádo vo vyššiu logistickú záťaž. Po diskusiách v Pracovnej skupine sme sa napokon rozhodli pre logisticky jednoduchšiu cestu, a to najmä vzhľadom na predchádzajúcu dlhodobú intímnu skúsenosť a osobné záväzky viacerých členov skupiny – Rómov i Nerómov – ohľadne zdravia konkrétnych MRK.⁹ Toto formálne „drzé“ rozhodnutie sme sa však zároveň rozhodli vykompenzovať spoločným záväzkom požadovať poskytnutie veľkého priestoru na reflexiu práce AOZN i ďalšej starostlivosti od pacientov a rodín z MRK v rámci nadchádzajúcej externej evaluácie pilotného projektu.

8 Na pozadí takpovediac interných AOZN dilem náš autorský tím neignoroval a neignoruje ani podstatný fakt, že drvivá väčšina „problematickosti“ poskytovania starostlivosti ľuďom z MRK v nemocniciach (z pohľadu poskytovateľov i prijímateľov) sa odvíja predovšetkým od pretrvávajúceho extrémneho sociálneho vylúčenia daných Rómov, resp. od pretrvávania existencie samotných MRK (pozri aj Úvod). Týmito sociálnymi determinantmi sa však spoločne zaoberáme na inom, príslušnejšom mieste – v rámci paralelných, nosných NP ZK aktivít zameraných na prácu priamo v MRK.

9 Vychádzajúc z predchádzajúcej práce, skúseností a osobných záväzkov ohľadne MRK sme sa v rámci Pracovnej skupiny dotkli aj otázky, či a prečo by mohli byť už samotné biomedicínske chápania zdravia a ciele v rozpore s preferenciami ľudí žijúcich v MRK. Hoci v kontexte AOZN o etickú dilemu nejde (aj pacienti z MRK do nemocníc prichádzajú v drvivej väčšine dobrovoľne), podotknime, že sme sa zhodli na neexistencii dokladov o tom, že by ľudia v MRK nemali záujem o dlhší a menej bolestný život, a že teda k akýmkoľvek prípadným deklaráciám opaku bude potrebné aj v rámci AOZN pristupovať s rešpektom ale kriticky (pozri napr. Belak et. al. 2018).

Literatúra

- Arora, V. S., Kühlbrandt, C., McKee, M. 2016. An examination of unmet health needs as perceived by Roma in Central and Eastern Europe. *European Journal of Public Health* 26 (5): 737–742.
- Bailey, Z. D., Krieger, N., Agénor, M., Graves, J., Linos, N., Bassett, M. T. 2017. Structural racism and health inequities in the USA: evidence and interventions. *The Lancet* 389 (10077): 1453–1463.
- Bambra, C., Gibson, M., Sowden, A., Wright, K., Whitehead, M., Petticrew, M. 2010. Tackling the wider social determinants of health and health inequalities: evidence from systematic reviews. *Journal of Epidemiology and Community Health* 64 (4): 284–291.
- Belak, A. 2013. *Health-system limitations of Roma health in Slovakia: A qualitative study*. Bratislava: WHO Country office in Slovakia.
- Belák, A. 2015a. Medicína v segregovanej rómskej osade: Príklad z juhu stredného Slovenska. *Romano džaniben* 22 (1): 57–84.
- Belak, A. 2015b. Segregovaní Rómovia a zdravotné politiky: etické a praktické rozpory. In: Podolinská, T., Hrustič, T. (eds.). *Čierno-biele svety. Rómovia v majoritnej spoločnosti na Slovensku*. Bratislava: VEDA, Ústav etnológie SAV, 172–207.
- Belak, A., Filakovska-Bobakova, D., Geckova-Madarasova, A., van Dijk, J. P., & Reijneveld, S. A. 2019. Why don't healthcare front-liners do more for segregated Roma? Exploring unequal care in Slovakia. *Social Science & Medicine* [akceptováno k publikaci 11/2019].
- Belak, A., Geckova, A. M., van Dijk, J. P., Reijneveld, S. A. 2017a. Health-endangering everyday settings and practices in a rural segregated Roma settlement in Slovakia: A descriptive summary from an exploratory longitudinal case study. *BMC Public Health* 17 (1): 128.
- Belak A., Madarasova Geckova, A., van Dijk, J. P., Reijneveld, S. A. 2018. Why don't segregated Roma do more for their health? An explanatory framework from an ethnographic study in Slovakia. *International Journal of Public Health* 63 (9): 1123–1131.
- Belak, A., Veselska, Z. D., Geckova, A. M., van Dijk, J. P., Reijneveld, S. A. 2017b. How Well Do Health-Mediation Programs Address the Determinants of the Poor Health Status of Roma? A Longitudinal Case Study. *International Journal of Environmental Research and Public Health* 14 (12): 1569.
- Bobakova, D., Dankulincova Veselska, Z., Babinska, I., Klein, D., Madarasova Geckova, A., Cislakova, L. 2015. Differences between Roma and non-Roma in how social support from family and friends helps to overcome health care accessibility problems. *International Journal for Equity in Health* 14 (1): 37.

- Bobakova, D., Kolarcik, P., Geckova, A. M., Klein, D., Reijneveld, S. A., van Dijk, J. P. 2012. Does the influence of peers and parents on adolescents' drunkenness differ between Roma and non-Roma adolescents in Slovakia? *Ethn Health* 17 (5): 531–541.
- Brondolo, E., Gallo, L. C., Myers, H. F. 2008. Race, racism and health: disparities, mechanisms, and interventions. *Journal of Behavioral Medicine* 32 (1): 1.
- Came, H., Griffith, D. 2018. Tackling racism as a “wicked” public health problem: Enabling allies in anti-racism praxis. *Social Science & Medicine* 199: 181–188.
- Colombini, M., Rechel, B., Mayhew, S. H. 2011. Access of Roma to sexual and reproductive health services: Qualitative findings from Albania, Bulgaria and Macedonia. *Global Public Health* 7 (5): 522–534.
- Cook, B., Wayne, G. F., Valentine, A., Lessios, A., Yeh, E. 2013. Revisiting the evidence on health and health care disparities among the Roma: a systematic review 2003–2012. *International journal of public health*: 1–27.
- CRR. 2017. *Vakeras zorales / We speak aloud. Experiences of Roma women in Slovakia with reproductive healthcare*. Geneva: Center for Reproductive Rights, 42.
- Diez Roux, A. V. 2012. Conceptual approaches to the study of health disparities. *Annual review of public health* 33: 41–58.
- Dressler, W. W., Oths, K. S., Gravlee, C. C. 2005. Race and ethnicity in public health research: Models to explain health disparities. *Annual Review of Anthropology* (34): 231–252.
- EUC. 2014. *Roma Health Report. Health status of the Roma population. Data collection in the Member States of the European Union*.
- EUFR. 2018. *A persisting concern: anti-Gypsyism as a barrier to Roma inclusion*. Luxembourg: European Union Fundamental Rights Agency.
- EUFR, UNDP. 2012. *The situation of Roma in 11 EU Member States. Survey results at a glance*. Luxembourg: European Union Fundamental Rights Agency & United Nations Developmental Programme.
- Földes, M., Covaci, A. 2012. Research on Roma health and access to healthcare: state of the art and future challenges. *International Journal of Public Health* 57 (1): 37–39.
- Geckova, A. M. et al. 2014. Socioeconomic characteristics of the population living in Roma settlements and their association with health and health-related behaviour. *Central European journal of public health* (22): 57–64.
- George, S., Daniels, K., Fioratou, E. 2018. A qualitative study into the perceived barriers of accessing healthcare among a vulnerable population involved with a community centre in Romania. *International Journal for Equity in Health* 17 (1): 41.
- Graeber, D. 2004. *Fragments of an anarchist anthropology*. Chicago: Prickly Paradigm Press, University of Chicago Press.

- Gronholm, P. C., Henderson, C., Deb, T., Thornicroft, G. 2017. Interventions to reduce discrimination and stigma: the state of the art. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology* 52 (3): 249–258.
- Hanssens, L. G., Devisch, I., Lobbestael, J., Cottenie, B., Willems, S. 2016. Accessible health care for Roma: a gypsy's tale a qualitative in-depth study of access to health care for Roma in Ghent. *International journal for equity in health* 15 (1): 38.
- Janevic, T., Jankovic, J., Bradley, E. 2012. Socioeconomic position, gender, and inequalities in self-rated health between Roma and non-Roma in Serbia. *International Journal of Public Health* 57 (1): 49–55.
- Janevic, T., Sripad, P., Bradley, E., Dimitrievska, V. 2011. “There's no kind of respect here.” A qualitative study of racism and access to maternal health care among Romani women in the Balkans. *International journal for equity in health* 10 (1): 53.
- Jarcuska, P. et al. 2013. Are barriers in accessing health services in the Roma population associated with worse health status among Roma? *International journal of public health* 58 (3): 427–434.
- JSI. 2006. *Research-evaluation of the health mediators program within Roma communities in Romania*. JSI Romania.
- Kolarcik, P., Geckova, A. M., Orosova, O., van Dijk, J. P., Reijneveld, S. A. 2009. To what extent does socioeconomic status explain differences in health between Roma and non-Roma adolescents in Slovakia? *Social Science & Medicine* 68 (7): 1279–1284.
- Kolarcik, P., Geckova, A. M., Orosova, O., van Dijk, J. P., Reijneveld, S. A. 2010. Predictors of health-endangering behaviour among Roma and non-Roma adolescents in Slovakia by gender. *Journal Epidemiology and Community Health* 64 (12): 1043–8.
- Kolarcik, P., Geckova, A. M., Orosova, O., van Dijk, J. P. 2012. Social support, hopelessness and life satisfaction among Roma and non-Roma adolescents in Slovakia. *International journal of public health* 57 (6): 905–913.
- Kolarcik, P., Geckova, A. M., Reijneveld, S. A., van Dijk, J. P. 2015. The mediating effect of discrimination, social support and hopelessness on self-rated health of Roma adolescents in Slovakia. *International Journal for Equity in Health* 14 (1): 137.
- Kolarcik, P., Madarasova Geckova, A., Reijneveld, S. A., van Dijk, J. P. 2016. Delinquent and Aggressive Behavior and Social Desirability Among Roma and Non-Roma Adolescents in Slovakia: A Cross-Sectional Study. *Journal of Interpersonal Violence* 31 (4): 677–693.
- Krieger, N. 2011. *Epidemiology and the people's health: theory and context*. Oxford University Press, New York.
- Latour, B. 2010. An Attempt at a “Compositionist Manifesto”. *New Literary History* 41 (3): 471–490.

- Masseria, C., Mladovsky, P., Hernandez-Quevedo, C. 2010. The socio-economic determinants of the health status of Roma in comparison with non-Roma in Bulgaria, Hungary and Romania. *European journal of public health* 20 (5): 549–54.
- Minkler, M., Wallerstein, N. 2011. *Community-based participatory research for health: From process to outcomes*. Oxford: John Wiley & Sons.
- OSF. 2011. *Roma Health Mediators: Successes and Challenges*. New York: Open Society Foundations.
- OSI. 2005. *Mediating Romani Health: Policy and Program Opportunities*. New York: Open Society Institute Network Public Health Program New York.
- Phelan, J. C., Link, B. G. 2015. Is racism a fundamental cause of inequalities in health? *Annual Review of Sociology* 41: 311–330.
- Schneeweis, A. 2013. Empowered leaders and alone in community: Stories of Romanian Roma health mediators. *Women's Studies in Communication* 36 (2): 167–188.
- Schulz, A. J. et al. 2011. A community-based participatory planning process and multilevel intervention design: toward eliminating cardiovascular health inequities. *Health Promotion Practice* 12 (6): 900–911.
- ÚVSR. 2011. *Stratégia Slovenskej republiky pre integráciu Rómov do roku 2020*. Bratislava: Úrad vlády SR.
- Verrept, H., Coune, I. 2016. *Guide for intercultural mediation in health care*. Brussels: Federal Public Service Public Health, Food Chain Safety and Environment.
- Viswanathan, M. et al. 2004. Community-based participatory research: assessing the evidence. Evidence report/technology assessment (Summary) (99): 1–8.
- Voko, Z. et al. 2009. Does socioeconomic status fully mediate the effect of ethnicity on the health of Roma people in Hungary? *Journal of Epidemiology and community health* 63 (6): 455–460.
- Wallerstein, N. B., Duran, B. 2006. Using community-based participatory research to address health disparities. *Health promotion practice* 7 (3): 312–323.
- WHO. 2010. A conceptual framework for action on the social determinants of health. *Discussion Paper Series on Social Determinants of Health* (2). Geneva: World Health Organization.
- WHO. 2013. *Roma health mediation in Romania*. Copenhagen: World Health Organization Europe.

Príloha 1

Problematické aspekty poskytovania zdravotnej starostlivosti obyvateľom MRK z pohľadu väčšiny poskytovateľov účastniacich sa pilotu

1) Problémy s komunikáciou (potreba tlmočenia, vysvetľovania či znižovania napätia):

- a) problémy so získavaním informácií od pacientov a rodinných príslušníkov či s porozumením týmto informáciám
- b) problémy pacientov a rodinných príslušníkov so získavaním informácií od personálu či s porozumením týmto informáciám
- c) napäté situácie medzi personálom a pacientmi, resp. rodinnými príslušníkmi pacientov

2) Problémy s neadekvátnymi spôsobmi využívania zdravotníckych služieb a zariadení:

- a) zanechávanie detí v nemocnici (napr. opustenie dieťaťa po pôrode, nevyzdvihnutie dieťaťa po ukončení liečby, prípadne problémy s dohľadom rodičov)
- b) nedodržiavanie pravidiel na oddelení (napr. zákaz fajčenia, návštevne hodiny)
- c) administratívne problémy (napr. chýbajúce doklady, problém preukázať vzťah voči dieťaťu, neexistujúce adresy, poistenie novorodencov)
- problémy s poškodzovaním zariadenia

3) Nedodržiavanie preventívnych odporúčaní:

- a) absentujúce preventívne prehliadky a prenatálna starostlivosť, skriningy a pod.
- b) neadekvátna popôrodná starostlivosť ženy o seba či o novorodenca
- c) problémy pri dojčení
- d) problematická spolupráca pacientok počas pôrodu v prvej či druhej dobe pôrodnej
- e) zanedbávanie zdravotnej starostlivosti o deti
- f) nikotinizmus, alkoholizmus a iné abúzy
- g) nezdravá výživa
- h) častý výskyt infekčných ochorení
- i) sexuálne a reprodukčné zdravie

4) Problémy s nedodržiavaním liečebného režimu po prepustení zo zdravotníckeho zariadenia:

- a) problémy s navigáciou v zdravotníckom systéme
- b) nedodržiavanie domácej liečby a odporúčaní po prepustení zo zariadenia
- c) problémy s udržiavaním základných osobných hygienických štandardov

5) Problémy so zvládaním psycho-sociálnej záťaže spojenej so zdravotným stavom a pobytom v zariadení (prejavujúce sa napr. plačom, strachom, neschopnosťou komunikovať)

Na bajinav, kaj oda savoro kerdom – Svého rozhodnutí nelituji.

Životní příběhy a motivace romských aktivistů ze Slovenska

Na následujících stranách představujeme soubor čtyř textů – můžeme je nazvat rekapitulacemi, vzpomínkami, osobními výpověďmi – zástupců aktivních Romů a Romek ze Slovenska. Každý z nich působí na různých úrovních společenského života, za každým je jiný osobní příběh, ale všechny spojuje zájem o společenské dění a úsilí o pozitivní změnu v postavení romské menšiny na Slovensku.

Naším záměrem bylo nastínit prostřednictvím krátkých osobních textů stav občanského aktivismu v prostředí slovenských romských komunit. V průběhu posledních třiceti let můžeme sledovat v romském aktivistickém hnutí na Slovensku několik etap vývoje. V devadesátých letech se nově získané svobody odrazily v rychlém vzniku velkého počtu občanských sdružení aktivních na lokální i vyšších úrovních, pracujících často intuitivně, s minimálními zdroji. V první dekádě nového tisíciletí získaly díky předvstupovým a evropským zdrojům mnohé občanské iniciativy a organizace lepší profesionální i finanční zázemí a dokázaly svou činnost na několik let stabilizovat. Zhruba od přelomu prvního a druhého desetiletí 21. století však došlo k omezení dostupnosti finančních zdrojů. To mělo za následek omezení nebo ukončení činnosti vícerych organizací, případně přechod z profesionální na poloprofesionální až dobrovolnickou formu. Tím se i zmenšil jejich vliv ve společnosti a dopad jejich aktivit. Druhá polovina aktuální dekády se pak nese ve znamení úsilí mnohých aktivistů a organizací o propojování se s obdobně smýšlejícími kolegy, přinášející postupně opětovné posilování romského hlasu. Mnohé aktivity jsou stále vykonávány na dobrovolnické úrovni, avšak díky lepší koordinaci, rostoucí informovanosti a vůli se spojovat dokáží romští občanští a grassroots aktivisti na Slovensku dosahovat změny. Angažovanost občanská se prolíná i s angažovaností politickou – oba dosavadní romští poslanci slovenského parlamentu mají zázemí ve třetím sektoru, stejně jako mnozí z lokálních politiků a představitelů nastupující generace angažovaných v majoritních stranách.

Autoři následujících textů jsou od sebe věkově vzdálení, avšak svými aktivitami a zájmem o zvyšování podílu Romů na směřování společnosti jsou si velmi blízcí. O tom nakonec svědčí i to, že se spolu při svých aktivitách potkávají a vzájemně spolupracují. Obě ženské autorky jsou členky neformální sítě romských žen, všichni zastoupení autoři mají zkušenosti s politikou – minimálně na úrovni kandidatury, ale dva z nich i jako zvolení zastupitelé ve svých obcích.

Příspěvky, které budete mít na následujících stranách před sebou, představují vhled do tématu občanské participace „zdola“ a v osobních příbězích i reflexi výše nastíněného polistopadového vývoje. To, co v jiných částech tohoto čísla odborníci popisují z pohledu výzkumníků a analytiků, je pro naše autory žitou realitou. V následujících textech se můžete seznámit s jejich motivacemi a životními zkušenostmi.

Ondřej Poduška, Tomáš Hrustič

Beáta Berkyová |
Foto: rodinný archív

Beáta Berkyová pochádza z Kokavy nad Rimavicou, avšak svoju cestu k občianskemu aktivizmu započala až po presťahovaní sa do Poltára. Najskôr v rámci dobrovoľníckej činnosti, neskôr čoraz viac na profesionálnej úrovni, sa zapájala a sama iniciovala aktivity na podporu matiek, predovšetkým z miestnej rómskej komunity. Okrem svojho zamestnania v miestnom komunitnom centre sa Beáta dobrovoľnícky podieľa aj na činnosti rómskych materských centier, ktorých sieť zahŕňa sedem lokalít v Banskobystrickom kraji. Spolu so svojimi kolegyniami sa Beáta usiluje o podporu ďalších aktívnych žien v regióne – nielen v občianskom sektore, ale aj v lokálnej politike.

Ako sa zmenil môj život

Beata Berkyová

V roku 1996 som sa vydala do rodiny, kde sa rómske zvyky stavali na piedestál a žena v rodine musela byť len poslušná, bez názoru, a žiť stereotypným životom vydatej ženy. Keďže som bola vo svojom vnútri vždy rebelka, vedela som, že niečo musím robiť a vyjsť z „väzenia“. Zamerala som sa na prácu s rómskymi deťmi a mládežou, ktorú som chcela nasmerovať k lepšiemu tráveniu voľného času, keďže sa len tak bezcieľne potulovala po uliciach Poltára. Postupne sa začali formovať vzťahy medzi majoritou a minoritou, ktoré boli najskôr zo strany majority veľmi zlé, lebo rómska menšina v meste nebola vôbec akceptovaná a ani sa to nikto nesnažil zmeniť.

Počas práce s deťmi a mládežou som sa nepriamo dostávala k rodičom detí. Najmä pri organizovaní rôznych podujatí mi prichádzali dobrovoľne pomáhať matky a nezáväzne sa mi pomaly zverovali so svojimi problémami, úspechmi či neúspechmi. Bolo to zvláštne a prekvapujúce, pretože som si uvedomovala, že práca, ktorú robíme s deťmi, nie je nazmar a aj rodičia si ma začali vážiť a rešpektovať ako autoritu medzi Rómami a čakali odo mňa pomoc a poradenstvo.

Vedela som, že musím niečo urobiť pre nich i pre zmenu ich stereotypného života, pretože ani ja sama som nebola spokojná so svojím životom – aj napriek tomu, že som bola už vydatá a mala som dieťa. Bola som nezamestnaná, ale mala som sny, mala som ciele a tie som si chcela splniť.

Začala som vyhľadávať ďalších ľudí podobného zmysľania a zapájať sa do projektov iných rómskych organizácií, začala som sa učiť, ako pracovať v komunitách a motivovať ľudí, ako oslovovať samosprávy a iné inštitúcie. Moja práca začala mať zmysel.

V roku 2008 som sa počas spolupráce s ďalšími organizáciami zoznámila s pani Mariou Oláhovou – Maryšou, ktorá ma zaujala prezentáciou o svojej práci v rómskej

komunita v Detve. Jej príbeh mi ukázal, že aj nežná žena môže byť bojovníčkou za práva Rómov a môže byť prirodzenou autoritou a rovnocennou partnerkou majority. Predstavila mi projekt rómskych materských centier, ktorý jej združenie Spolu Slovensko v Detve už niekoľko rokov prevádzkovalo. Ukázalo sa, že naše prístupy sú podobné – cez prácu s deťmi Marie dokázala oslovovať ich rodiny a pomáhala im riešiť životné problémy. Teda niečo také, k čomu som ja dospela vo svojej práci doma, v Poltári. Marie mi ponúkla pomoc pri rozbehnutí aktivít materského centra v našom meste. Bola som nadšená, pretože to bolo presne to, čo som chcela.

Počas organizovania podujatí, aktivít a činnosti centra bolo samozrejme potrebné oslovovať rôzne inštitúcie, samosprávu, donorov a tu som zisťovala, že by bolo dobré zdokonaľiť sa a pracovať na pozdvíhnutí sebavedomia a zamerať sa na osobnostný rozvoj. Spolu s ostatnými ženami zapojenými do siete materských centier sme pracovali na tom, aby sme sa lepšie vedeli odprezentovať, aby sme dokázali formulovať svoje myšlienky a presadzovať potreby našich klientov pred rôznymi inštitúciami. A postupom času začali byť naše snahy úspešné a začalo sa nám dariť presadzovať naše myšlienky aj na obecných a mestských zastupiteľstvách. Maryša mi začala dôverovať a videla vo mne potenciál, povzbudzovala ma, podržala v ťažkých chvíľach, keď mi chýbala podpora zo strany rodiny. Často som pri svojej práci musela odolávať tlaku a závidi, lebo tradície a zvyky sú v rómskych rodinách silné a ja som sa svojím záujmom a svojou prácou postupne vymkla z tradičnej role rómskej ženy.

O pár rokov neskôr, v roku 2012, som začala študovať na vysokej škole odbor sociálna práca s rómskou komunitou. Vďaka skúsenostiam s prácou s rómskou komunitou a znalostiam, ktoré som nadobudla aj vďaka vysokej škole a účasti na rôznych školeniach, sa mi podarilo vyhrať konkurz na asistenta terénneho sociálneho pracovníka na mestskom úrade v Poltári. S touto pozíciou sa moje možnosti ešte zvýšili, pretože som mohla byť priamo v styku so samosprávou a lepšie presadzovať záujmy Rómov v meste. Od roku 2016 pracujem na pozícii odborného pracovníka komunitného centra.

Okrem svojej profesionálnej práce sa stále zapájam aj do činnosti siete materských centier. Postupom času som si uvedomila, že bez politickej angažovanosti nie je možné riešiť problémy dlhodobo, a preto som v roku 2018 kandidovala do mestského zastupiteľstva v Poltári. Síce neúspešne, ale v budúcnosti to chcem skúsiť opäť.

Spolu s ostatnými rómskymi ženami v mojom okolí sa snažíme byť pozitívnymi príkladmi pre iné ženy. Chceme im ukázať, že aj ženy majú svoju silu, hoci často nie je okolitým svetom pod nánosom tradícií vnímaná. A tiež to, že aj rómske ženy majú záujem meniť svet.

Spolupráca s Mariou Oláhovou a jej združením mi ukázala smer, ktorým sa môžem vo svojom živote uberať a pomáhať tak nielen sebe, ale aj iným. Pomohla mi k pozdvíhnutiu sebavedomia, k premene na plnohodnotného človeka, bez akýchkoľvek komplexov z neprijatia majority, schopného búrať predsudky a bariéry a bojovať tak za lepší život, a to na profesionálnej aj dobrovoľníckej úrovni.

Csaba Horváth |
Foto: rodinný archív

Csaba Horváth, narodený v roku 1984 v Rimavskej Sobote, patrí medzi reprezentantov nastupujúcej generácie rómskych aktivistov usilujúcich o nadstranícke (občianske) zjednotenie aktívnych Rómov na Slovensku. Od roku 2006 pôsobil vo viacerých úradoch na úrovni krajskej a miestnej samosprávy, zároveň sa angažoval v občianskom sektore v miestnych a regionálnych občianskych združeniach. V roku 2017 sa stal sekretárom novozaloženej organizácie Spoločnými silami za rozvoj Gemera, ktorá spája obce vedené rómskymi starostami a miestne občianske združenia. Od roku 2019 je koordinátorom iniciatívy Opre Roma – Rómovia za lepšie Slovensko a Európu, usilujúcej o spojenie demokraticky zvolených rómskych lídrov a občianskeho sektora s cieľom posilniť hlas Rómov v slovenskej spoločnosti.

Csaba Horváth: Občianska angažovanosť pre lepšiu budúcnosť

Rómovia na Gemeri po tridsiatich rokoch

Prešlo tridsať rokov od Nežnej revolúcie a pre moju osobu je to výnimočný rok – práve pre to, že po tridsiatich rokoch sa na Slovensku zrodila nová iniciatíva – Opre Roma – Rómovia za lepšie Slovensko a Európu.

Pamätám sa – keď som bol päťročné dieťa –, že aj v našom meste, Rimavskej Sobote, aj v našom regióne sa niečo menilo. Stovky ľudí sa schádzali na Trhovom námestí, po celom meste bolo mnoho autobusov, traktorov s návesmi, rôzne nápisy, ako: CHCEME SLOBODU, CHCEME ZMENU, VITAJ SLOBODA. Ako dieťa som nechápal, prečo to ľudia robia, prečo je to dôležité. Samozrejme, dnes mám o udalostiach, ktoré sa konali v roku 1989, úplný prehľad.

Dnes, už ako dospelý človek a rómsky aktivista, sa musím pozrieť na celú Nežnú revolúciu aj z iného pohľadu. Dosť často som v teréne, komunikujem s ľuďmi a mám dojem, že dnes 70 percent ľudí nad 50 rokov hovorí, že počas bývalého režimu bolo lepšie. Keď sa ich opýtam prečo, veď dnes majú slobodu, slobodu slova, môžu cestovať, nemôže ich nútiť nikto k ničomu a podobne, odpovedajú: „Pozri sa, Csabiká, kde žijeme, ako žijeme? Naše deti sú bez vzdelania, nepracujú, pracovných príležitostí niet. V čom je demokracia lepšia pre nás, Rómov, ako totalitný režim? Vtedy sme aspoň všetci museli pracovať a nikto o nás nehovoril, že sme parazity, aspoň verejne nie.“

Pred rokom 1989 bola rómska problematika na Slovensku spoločenské tabu. Nikdy sa o nej verejne nehovorilo. Politici sa snažili budiť dojem, že ani neexistuje. Po revolúcii nastala zmena a Rómom sa dostalo viac pozornosti. Dnes už o rómskej problematike hovoríme každodenne, ale – žiaľ – ostáva len pri debate. A práve táto

nečinnosť vzbudzuje v ľuďoch pocit, že rómsku problematiku sa nielenže nedarí riešiť, ale dokonca, že problémov je stále viac a viac.

Na juhu Slovenska typické rómske osady nie sú. Musíme verejne priznať, že tu žijúci Rómovia zápasia s celkom inými problémami ako na východe Slovenska. U nás žijúci Rómovia boli vždy súčasťou života obcí a miest. Je pravdou, že veľkú úlohu v tom zohralo susedstvo s maďarskou menšinou – Rómovia sa totiž veľmi ľahko prispôbili maďarskej komunite, rozprávajú spoločným jazykom, majú spoločnú kultúru, čo sa týka hudby a spevu, a aj kuchyňa týchto komunít sa líši len minimálne. Dôležitú rolu zohrali dve skutočnosti: vzdelávanie v maďarskom jazyku a fakt, že obydlia Rómov boli a dodnes sú súčasťou obcí, nikdy nežili na periférii. Rómovia síce žili pokope, no takzvané rómske ulice (*cigánysor*) – šereg – boli vždy súčasťou obce. Tieto fakty pomohli maďarsky hovoriacim Rómom lepšie sa integrovať do spoločnosti. Na druhej strane, táto skutočnosť prináša z hľadiska rómskej komunity veľké negatívum pri sčítaní ľudu: po maďarsky hovoriaci Rómovia sa pri tomto veľmi dôležitom akte hlásia k maďarskej národnosti. Musíme však pritom konštatovať, že k tomu prispieva aj nedostatočne vyvinutá identita, nízke sebauvedomenie, ale aj obava a strach z diskriminácie.

Po revolúcii nastali zmeny, ktoré sa týkali politického života i občianskej participácie Rómov: napr. vláda ČSFR v roku 1991 prijala svojim uznesením Zásady politiky vlády Českej a Slovenskej federatívnej republiky k rómskej menšine. Samozrejme, aj samotná Ústava Slovenskej republiky zaručila menšinám rovnosť, základné práva a slobody a podobne.

Aj na juhu Slovenska sa začala rozvíjať občianska participácia Rómov. Založili sa prvé organizácie, niektorí jedinci sa stali takzvanými rómskymi lídrami. Po páde komunizmu bola založená prvá rómska strana ROI – Rómska občianska iniciatíva –, v ktorej ako členovia pôsobili aj niektorí vtedajší rómski lídri nášho okresu. Potom, v roku 1992, vznikla Strana práce a istoty so sídlom v Rimavskej Sobote. Vo voľbách v roku 1992 získala z rómskych strán najvyššiu podporu práve ona – volilo ju 1 percento zúčastnených voličov. V ďalších rokoch politické strany v našom okrese pomaly, ale isto upadali, rozširovali sa skôr občianske združenia, ktoré pôsobili na našom území v rôznych oblastiach, ale najmä v kultúre, voľnočasových či športových aktivitách, pri organizovaní rôznych spoločenských podujatí. Zmena nastala od roku 1994, keď na Okresnom úrade v Rimavskej Sobote vznikol Referát pre riešenie rómskej otázky. Na referáte pracovali Vojtech Gyorgy a Mgr. Vojtech Kokény. Neskôr vznikol regionálny úrad Splnomocnenca vlády pre rómske komunity na čele s Mgr. Alenou Horváthovou. V komunálnych voľbách postupne uspeli kandidáti rómskeho pôvodu. Prvý rómsky starosta bol zvolený v obci Kesovce a postupne sa Rómovia postavili aj do čela ďalších obcí. Dnes je Rimavská Sobota na Slovensku okresom, kde je najväčšia koncentrácia rómskych starostov. Aj v súčasnosti v našom okrese pôsobí deväť rómskych starostov a mnoho rómskych poslancov (obce s rómskymi starostami: Kesovce,

Martinová, Barca, Cakov, Hostice, Sutor, Radnovce, Káloša, Gortva). To, že sa to podarilo práve v okrese Rimavská Sobota, má viac dôvodov: ide najmä o vplyv predchádzajúcej generácie rómskych aktivistov, ktorí obce a Rómov zapájali do verejného života. Svoju rolu zohrala aj demografia obcí. V tomto smere však musíme oceniť aj prácu organizácie NDI – Národný demokratický inštitút. Práve táto organizácia sa podieľala na úspešnom rozvoji účasti Rómov v politickom živote tým, že pre rómskych aktivistov organizovala rôzne školenia a aktivity.

V roku 2006 bolo zriadené detašované pracovisko Úradu Banskobystrického samosprávneho kraja – Referát pre rodovú rovnosť a marginalizované skupiny. Na tomto pracovisku pracovali Vojtech Gyorgy a Csaba Horváth. V histórii okresu prvýkrát práve tento úrad vybojoval do okresu Rimavská Sobota za rok 2007 – 2008 najviac finančných prostriedkov – vo výške 58 miliónov slovenských korún. V ďalších rokoch toto detašované pracovisko pokračovalo vo svojej činnosti, pričom jeho hlavnou úlohou bolo práve koordinovanie a zabezpečenie projektových činností, ako aj získavanie finančných prostriedkov. V roku 2010, po voľbách do VÚC, sa zmenilo vedenie samosprávneho kraja: dvoch zamestnancov prepustili a na ich miesto prijali Mgr. Vojtecha Kokénya, ktorý pôsobil na tomto mieste rok. Následne detašované pracovisko Banskobystrický samosprávny kraj zrušil.

Aj v našom okrese, podobne ako inde, sa lídri mnohokrát pokúšali rokovať a zjednotiť sa, no – žiaľ – neúspešne. Dôvody boli rôzne a veľkú úlohu v tom, že nikdy nedošlo k dohode, často hrala politická afilácia jednotlivých lídrov. Bolo potrebné, aby prišla nová generácia a nová éra. To sa stalo v roku 2014, keď sa do verejného života dostala mladšia generácia aktívnych Rómov. Vznikla organizácia Spoločnými silami za rozkvet Gemera, ktorá združuje rómskych starostov a rómske organizácie na území Gemera. Napriek tomu, že väčšina členov má politickú príslušnosť, alebo spolupracuje s politickou stranou, fungovanie organizácie je bezproblémové. Spoločne si stanovili ciele a spojenými silami sa snažia bojovať za hlavný cieľ – rozvoj Gemera. Gemer bol kedysi „veľmocou“ poľnohospodárstva a potravinárstva. Po Nežnej revolúcii sa, žiaľ, všetko rozpredalo a z Gemera sa stala takzvaná hladová dolina. Naším cieľom pri založení organizácie Spoločnými silami za rozkvet Gemera bolo, aby sme do regiónu priniesli čo najviac finančných prostriedkov z rôznych oblastí. Snažíme sa vybojovať, čo sa len dá v oblasti rozvoja infraštruktúry, kultúry, cestovného ruchu, životného prostredia, zamestnanosti.

Prešlo 30 rokov od Nežnej revolúcie a bolo mnoho aktivít, ktoré sa snažili zjednotiť Rómov. Rómovia sa snažili spoločne kandidovať v rôznych voľbách, vyvíjať tlak na politiku a do istej miery, najmä na regionálnej úrovni, sa to aj podarilo.

Pre mňa je dôležitým signálom práve teraz, na jar 2019, že na Slovensku vznikla nová iniciatíva OPRE ROMA – Rómovia a Rómkky za lepšie Slovensko a Európu. Tvoria ju rómski starostovia, poslanci miestnych a mestských zastupiteľstiev a aktivisti. Táto iniciatíva môže byť, a pevne verím v to, že aj bude, novou štartovacou čiarou v živote Rómov na Slovensku. Na Slovensku máme vyše 500 rómskych

poslancov a 43 rómskych starostov – a práve táto skutočnosť motivovala zakladateľov iniciatívy. Týchto lokálnych politikov zvolili občania v demokratických voľbách, dostali legitimitu na to, aby zastupovali svojich voličov v lokálnej politike. A otázka, formulovaná na základe tohto stavu, znela: Prečo by nemohli starostovia a poslanci zastupovať Rómov pod jednou strechou aj na národnej úrovni?

Využili sme možnosť blížiacich sa volieb do Európskeho parlamentu a stanovili sme si cieľ vytvoriť spoločne Manifest Rómov, v ktorom sformulujeme svoje očakávania od kandidátov na poslancov europarlamentu. Samozrejme, nezabudli sme na tretí sektor, ale ani na obyčajných Rómov. Manifest vznikol zo spoločnej práce poslancov, starostov, ako aj zástupcov tretieho sektora. Dôležitým prvkom tohto procesu bolo, že do všetkého boli zapojení aj „bežní“ Rómovia, ktorí boli prizývaní na verejné stretnutia a svojimi nápadmi vstupovali do procesu tvorby Manifestu. Iniciatíva sa stretla s pozitívnymi ohlasmi z viacerých strán a mnohí hovorili práve o tom, že sme oslovili tie skupiny, ktoré veľmi zriedka osloví verejná politika či tretí sektor, ako sú poslanci obecných zastupiteľstiev a obyčajní ľudia.

Práve preto si myslím, že táto iniciatíva môže byť na Slovensku štartovacou čiarou. Chceme dosiahnuť viac zmien v oblasti rozvoja Rómov, v oblasti medziludských vzťahov, znížiť extrémistické prejavy na Slovensku. Opre Roma je otvorená iniciatíva a dáva možnosť vstúpiť každému, kto chce pracovať v prospech Slovenska a Európy. Opre Roma si uvedomuje, že je dôležité, aby Rómovia pracovali v prospech slovenskej spoločnosti. Veď, ako sa píše aj v manifeste: „My, Rómovia sa cítime byť riadnymi členmi nielen slovenskej, ale aj európskej spoločnosti. Hlásime sa k hodnotám Európskej únie a chceme aktívne prispievať k udržaniu demokratických princípov, rozvoju občianskej spoločnosti a k potlačaniu extrémizmu, fašizmu a anticiganizmu na Slovensku a v Európe.“

Za veľkú výhodu Opre Roma pokladám, že je to neformálna iniciatíva, ktorá nie je a ani neplánuje byť oficiálne zaregistrovanou organizáciou. Práve to je sila celej iniciatívy: tí, ktorí sa pridajú – či už poslanci, starostovia, tretí sektor, aktivisti, ale i obyčajní ľudia –, majú viac dôvery voči neformálnej iniciatíve ako voči rôznym rómskym organizáciám. Pre poslancov či starostov je to forma vyjadrenia ich názoru. Opre Roma chce byť v niektorých otázkach oporou práve obciam pri dosahovaní ich cieľov.

Tridsať rokov nie je z hľadiska histórie dlhé obdobie, no, žiaľ, z môjho pohľadu Rómovia stratili po revolúcii v tejto spoločnosti najviac – či už sa pozrieme na vysokú nezamestnanosť, na vzdelávanie, na zlý sociálny systém, bývanie a podobne. Po zmene režimu nielen Rómovia neboli pripravení na zmenu systému, nebola pripravená ani samotná politika. Naraz nebolo zrejmé, ako ďalej, neboli vypracované stratégie, koncepcie zamerané na Rómov. Systém zlyhal a o tom som presvedčený. Opre Roma je jednou z iniciatív, ktoré sa usilujú o nápravu minulých chýb.

Tridsať rokov nie je dlhá doba a dúfam, že ďalšie roky prinesú pozitívne zmeny na Slovensku, ako aj v celej slovenskej spoločnosti, do ktorej patríme aj my, Rómovia.

OPRE ROMA!

Rudolf Horváth |
Foto: rodinný archív

Rudolf Horváth (nar. 1949) je dlhoročný rómsky aktivista z Markušoviec (okr. Spišská Nová Ves). Ako sám hovorí, jeho cieľom je dosiahnutie vyrovnaného prostredia pre celú komunitu v jeho obci. Teda to, aby Rómovia aj Nerómovia žili v rovnakých podmienkach a na rovnakej úrovni. Počas svojho pôsobenia na pozícii poslanca obecného zastupiteľstva dosiahol okrem iného výstavbu kanalizácie a vodovodu v osade Jareček či výstavbu sociálnych bytov nižšieho štandardu. Aj keď momentálne nie je zvoleným poslancom, stále sa aktívne angažuje v miestnej politike a občianskom živote svojej obce. Je predsedom občianskeho združenia Roma Markušovce.

Dživipen andro romano taboris

Rudolf Horváth

Vičínav man Rudolf Horváth, hin mange 68 berš a kerav romano aktivistas. Uľilom andro gav Markušovce, andro romano taboris, kaj he bešav. Dživav romňaha a hin amen šov čhave. Sar skončindom e sikľardí zakladno, oda hin sikľardí eňa beršengri (duj romane čhave amen dokerďam eňato berš andre sikľardí), avka man dochudľom pre maškarutňi bareder sikľardí andro Koterbach sar te kerel le trastenca. Sar me phiravas andre sikľardí, akor na has ajso pheňiben, kaj te šunahas pre amende o Roma, kaj vareko amen ohovarinel, kaj sam „cigáni“. Andre oja sikľardí savore džene samas pre jekh agor. Šaj phenav, kaj oda has feder sar adadžives (ada čas). Amendar, le Romane čhavendar, so manca phirnas andre sikľardí, ňiko andro jilo na šunelas, kaj vareko pal amende phendahas, kaj sam „cigáni“. Prindžaras amen but berša a has oda lačo časos, so pes na del te pobisterel.

Miro dad kerlas buťi sar običajno robotňikos, kerlas he andre baňa. E daj has khere, joj na kerlas buťi, aľe has andre famelija, so pes starinlas pal o dživipen. Has amen pharo dživipen, vaš oda amen phirahas andro veša te kerel buťa. Paš oda kidahas andal o veš o plodi sar malini, čarňici, šipki. So amen kamahas te dživel feder, pomožinahas amare dadeske he amara dake. Oda has feder, kaj džanahas amenge te rakhel drom, kaj amenge feder te avel. Andre ola berša has but džene, so na džanenas te ginel he te irinel. O phure Roma cinavenas o ľila, kaj me lenge te ginav, so pes kerel pre aja luma. Ginavas lenge o ľila a všelijake veci, so lenge kampelas kijo dživipen. Vaš oda phure Roma man fest rado dikhenas.

Miro dad, miri daj amenca savore čhavenca geľam te dživel andre Čechiko. Vičínlas pes oda foros Šternberkos. Odoj dživahas trin berš. Me andro berš 1968

Život v romské osadě

Rudolf Horváth

Jmenuji se Rudolf Horváth, je mi 68 let a pracuji jako romský aktivista. Narodil jsem se v obci Markušovce, v romské osadě, kde taky bydlím. Jsem ženatý, s manželkou máme šest dětí. Po dokončení základní školy, tedy devítiletky (tehdy jsme devátou třídu dokončili dva romští chlapci), jsem se dostal na střední odborné učiliště v Rudňanech, obor kovoobrábění. V době, kdy jsem chodil do školy, nevedly se tehdy takové řeči, že bychom slyšeli, jak nás někdo pomlouvá za to, že jsme „cigáni“. V té škole jsme všichni byli na stejné úrovni. Mohu říct, že v tomto směru to bylo tehdy lepší, než je dnes v této době. Z nás, romských dětí, které jsme chodily společně do školy, žádný nepociťoval, že by o nás někdo řekl, že jsme „cigáni“! Známe se už dlouho a vzpomínáme na to jako na dobrou dobu, na ni nelze zapomenout.

Můj otec pracoval jako obyčejný dělník, dělal i v dole. Mamka nechodila do práce, ale byla v rodině tím, kdo se staral o chod domácnosti. Bylo pro nás těžké se uživit, proto jsme chodili na brigády do lesa. Krom toho jsme si z lesa nosili plody jako maliny, borůvky, šípky. Protože jsme chtěli, aby se nám žilo lépe, pomáhali jsme svým rodičům. Důležité bylo, že jsme uměli najít cestu, jak svou situaci zlepšit. V té době bylo hodně lidí, kteří neuměli ani číst ani psát. Staří Romové si kupovali noviny, abych jim předčítal, co se děje na celém světě. Četl jsem jim dopisy a různé listiny, které se týkaly jejich osobních životů. Z toho důvodu mne staří Romové měli opravdu rádi.

Můj táta a moje mamka s námi se všemi dětmi odjeli žít do Čech. To město se jmenovalo Šternberk. Tam jsme bydleli tři roky. Já v roce 1968 dostal povolávací

chudľom karta pro slugadžipen pro duj berš. Paš o slugadža somas andro foros Karlove Vary. Paš o slugadžipen somas andre sikľardĭ sar poddustojňikos. Andre sikľardĭ has man slugadžiko hodnost'a čataris. Somas veliteľis perdal o družstvos.

Pal o slugadžipen amen – o dad, e daj he o čhave – avľam te dživel pale pre Slovačiko. Andro berš 1971 man dochudľom andre butĭ sar robotňikos pro kolajňici, so pes kerenas perdal o mašini, kaj o nipi pes te prepravinen. Ode man dochudľom andre bareder sikľardĭ, kaj chudľom le manušen, so kerenas but'a, kaj me len te diriginav. Amen paš miro džaňiben chudahas fejs lačo vakeriben, kaj lačhes keras but'a. Andr'oda časos o nekfeder manuša pes dochudenas andro brigadi, phenelas pes oleske „*brigáda socialistickej práce*“. Me man avka keravas, kaj mire dženenca amen te dosjahňinas, kaj the amen, o Roma, džanas te kerel but'a. A so me lenge phenavas, vaš oda kerďam, kaj amen kheld'am avri e eftato pandžeberšengri butĭ (*pätročnica*).

Andro berš 1972 me man dochudľom andro viboris, so odoj keravas perdal o romane čhave, kaj feder te dživen. Oja funkcia keravas buterval pal peste. Keravas andre ajse seri, kaj o manuša pes feder te ľikeren sar pal e kultura a mek kaj te chuden o suhlasis, kaj te keren peske khera. Miro drom has oja but'a, kaj man snažinavas te kerel perdal o Roma, kaj len t'avel o svetlos – elektriķa, kaj len t'avel paňi. Me keravas sa perdal oda, kaj te dochudav perdal amare Roma. Has ajse berša, kaj amenge o raja džanas oda te kerel, aľe has the ajse berša, so phenenas, kaj na. Oja osada, komunita, has andre ajso nalačo dživipen. Na has amen paňi, na has amen drom, o Roma dživenas nekbuter andro kaštune kherora, so pes vičinlas chatrča. Miro drom has ajso, kaj te kerav perdal amare Roma so nekbuter, kaj jon te džanen, sar pes majinel te dživel. Kaj jon te džanen, kaj me len lav pro lačo drom. Sar jon pes dodžande he dikhle, so me kerav perdal lende, tak phende, kaj ľikerna manca, kaj oda mek buter te kerav perdal o Roma. Andr'ola berša o phure Roma, amare dada, amare daja cinavenas le gadžendar o phuva, o thana, kaj peske te thoven feder kherora, so peske jon kerenas korkore. Andr'ola berša andro gav has tovarňa, so pes odoj kernas o cehli. A jon virabinenas ola cehli, o Roma. Kola, so has godaveder, cinde peske peskri phuv, cinde peske o cehli a avka peske thode khera. Imar feder has len dživipen.

Paľis ola Roma pes dochudle andro tovarni, andro kajse družstva, so pes ľikernas o gurunňa, o bale, odoj kernas but'a. Me mange duminav, kaj has feder imar andr'oda, kaj o Roma pes šaj chudenas andro but'a, kaj has but'a perdal o savore nĭpi.

He pre oda časos has avka: ko kamelas te kerel butĭ, tak oja butĭ the les has. A has he ajse manuša, so na kamenas te kerel but'a. Aľe ola, so na kamenas but'a te kerel, tak len o raja phandenas andre bertena. A vaš oda pes phenel „Ko kerel butĭ, tak hin les savoro, ko na kerel butĭ tak nane les šinga“.

Avle feder berša, kaj le Romen o bare raja kija lende phende, kaj o Roma hine manuša sar o narodnostno minorita. A o raja len šaj ľikernas pr'oda, kaj

rozkaz na vojnu na dva roky. Sloužil jsem ve městě Karlovy Vary. U vojáků jsem byl ve škole, nastoupil jsem jako poddůstojník. V té škole jsem dosáhl hodnosti četaře. Byl jsem velitelem družstva.

Po vojně jsme se my – rodiče i děti – vrátili zpět, abychom žili na Slovensku. V roce 1971 jsem se dostal k práci dělníka na výstavbě kolejí určených pro železniční dopravu, tedy pro vlaky, které přepravují lidi. Tam jsem se dostal na vyšší školu, kde mi přidělili skupinu pracovníků, abych je řídil. Jak si vzpomínám, dostávali jsme velmi dobré hodnocení, že odvádíme dobrou práci. V té době se nejlepší lidé dostávali na brigády, říkalo se tomu „brigáda socialistické práce“. Já se takto snažil, abychom s naší skupinou předvedli, že my, Romové, umíme ve svých profesích podat vysoké výkony. Toto jsem svým kolegům říkal, kvůli tomu jsme makali, abychom vyhráli ve vyhodnocení pracovníků během sedmé pětiletky.

V roce 1972 jsem se dostal do výboru, který se staral o zlepšení života romských dětí. V této funkci jsem byl opakovaně. Usiloval jsem o to, aby se lidé věnovali kultuře a dále aby dostali povolení postavit si domy. Usiloval jsem o zlepšení života Romů v obci například tím, že jsem navrhl, aby k nim bylo zavedeno osvětlení, elektřina, nebo aby měli zavedenu vodu. Dělal jsem vše pro to, abych těchto pokroků pro naše Romy dosáhl. Vzpomínám, že byly roky, kdy zastupitelé byli ochotní takové investice podpořit, ale přišla i období, kdy odmítali. Ta osada, celá komunita, měla horší životní podmínky. Neměli jsme vodu, neměli silnici, Romové žili nejčastěji v dřevěných kolibách, říkalo se jim chatrče. Mým hlavním úkolem bylo udělat pro naše Romy maximum, aby věděli, jak se má žít. Aby věděli, že je vedu na dobrou cestu. Protože když se dozvěděli a mohli vidět, co pro ně dělám, potom řekli, že mne podpoří, abych tuto práci pro Romy dělal dál.

V té době staří Romové, naši rodiče, nakoupili od gádžů pozemky, na místech, kde si mohli postavit lepší domky – ty si pak stavěli sami. V té době byla ve vesnici továrna na cihly – cihelna. A tam Romové pracovali, vyráběli cihly. Ti schopnější si nakoupili vlastní pozemky, nakoupili cihly a postavili si domy. Pak už byl jejich život lepší.

Potom se tito Romové dostali do podniků, do družstev, kde se choval skot, prasata, tam pak pracovali. Já si myslím, že tehdy to bylo lepší právě v tom, že se Romové dostali do práce, že byla práce pro každého.

A v těch letech to bylo tak: kdo chtěl pracovat, tak ten tu práci taky měl. I tehdy byli tací, co práci dělat nechtěli. Ale takové lidi, kteří nechtěli chodit do práce, nechaly úřady zavřít do vězení. Od toho je pořekadlo „Kdo pracuje, má všechno, ale bez práce nejsou koláče“.

Nastaly pak lepší časy, kdy Romům na vyšších místech přiznali, že Romové jsou lidé se statusem národnostní menšiny. Úřady je mohly podpořit v tom, aby se vzdělávali, aby měli více studovaných, díky tomu se mohou Romové dostat

jon te džanen, kaj hin len bareder siklarde, so o Roma šaj aven pro bareder than la godaha. O Roma pes dochudle andro bareder siklarde a zathode Romano teatros. Oda has perdal o Roma feder, kaj šaj okla ħipi te dikhen, kaj the o Roma vareso džanen. Palis zathode o Romano giĥipen, so o Roma pes dodžanenas, pal soste hin len možnošć, so te kerel. Perdal o romane čhavore gejl'a avri o šlabikaris, so has irimen romanes. Oda has perdal o čhavore feder a džanenas, so pes vođisaľol.

O Roma pes na džanenas, sar te dochudel andro feder thana, bo na has len ajsi možnošć, kaj ola thana te ovladinen. Vaš oda pes zathode o romane seri, kaj o Roma pes te dodžanen, pre soste hin len ola thana, kaj feder te dživen.

No the avka o Roma mek dživen avri le gavendar, so nane len ĥisavo pristupos, nane len droma, paĥi a dživen peskro dživipen furt pal peskro. Vaš oda o dada o daja pes dochuden pre nalačho drom, so nalačhes ľikeren avri peskre čhaven. Hin but romane dada, daja, so pes na džanen te ľikerel, ta sar lengre čhavage t'avel feder? Vareko pes mukhel andro pijiben a o čhavore hine meľale a nane len lačho chaviben. Vaš oda o romane cikne čhave pes na dodživen avka sar o gadžikane, bo nane len lačho drom. Perdal o romane ĥipi hin o dživipen čepeder až o deš berša sigeder meren sar okla ĥipi. Bo nane len oda sposobos, kaj te džanen, sar kalestar avri te džan.

Andro oda časos, so me but berša keravas pro vyboris perdal o Roma poslancos, tak mange pes diĥa te dochudel, kaj o Roma te na phiren pal o čika, ale kaj te avel len drom. Oda he kerďom, le Romen na has kaj te bešel, me adeci kerďom, kaj o Roma peske te thoven neve khera. Le Romen na has paĥi, aľe me o paĥi docirdľom andre romaĥi osada. Le Romenge thodam o khera, kaj lenge t'avel feder. Miro drom has ajso, kaj dokerďom the oda, kaj le Romen t'avel o thana, so pes te thoven, kaj andro siklarde te phiren žuže, kaj okla ĥipi pre lende te na phenen ĥič. Mira zoraha dokerďam, kaj andre calo taboris pes kerďa e ČOV a o Roma pes šaj dothode andre oda, kaj len te avel o paĥi dži andro khera. Has man ajci zor, kaj sar poslancos me kerďom oda, kaj pes ačhade perdal o Roma tranda khera. O Roma has bare barikane, kaj lenge čhidam tele o kaštune chatrći a gejl'e te bešel radišagoha andro neve khera. Sar okla ĥipi andal o gav dikhle, kaj o Roma imar dživen feder, imar na has ajso hamišagos, aľe dživlas pes feder. O raja, so len na has ajsi voľa, kaj o ĥipi andal o aver thema sar Švajćiarso, Rumunso, Maďarsko, pes te dodžanen, kaj sar o Roma dživen, tak len ča bičhavenas kija mande. Vaš oda me, miri famelĥija, e romĥi, o čhave jekhetane zathodam romano spolkos, kaj te sikavas le Romen, sar feder te dživen. Phirnas o Romane čhave, čhaja andal o aver thema a sa amen lenge sikavahas a phenahas, savo dživipen has amen le Romen.

Me sar funkcionaris he aktivistas man rakhav le gadžikane ĥipenca a phenen mange, kaj soske oda kerav perdal o Roma, kaj jon man na dikhen, kaj me som kajso sar okla. Me lenge phenav, kaj me he miri romĥi, mire čhave, barilam kodoj, kaj amare dada, daja, tak he me kamav te phenel he te sikavel le terne Romenge, kaj oda te keren, so he me kerav. A feder pes amenge dživela. Phučen mandar, kaj

na vyšší posty jako intelligence. Romové se dostali mezi vzdělané a založili Romské divadlo. To pak bylo pro Romy lepší, veřejnost mohla vidět, že i Romové něco umí a dokáží. Také se začal vydávat romský tisk, aby se Romové dozvěděli, jaké mají možnosti a co se děje. Pro romské děti vyšel slabikář, který byl psán romsky. To bylo pro děti snazší, lépe učivu porozuměly.

Romové se neuměli dostat na vyšší pozice, protože neměli takové možnosti, aby tato místa ovládali. Aby toho dosáhli, začali zakládat romské politické strany, díky nimž se Romové naučili, jak to v politice chodí, k čemu jim takové možnosti jsou, aby se jim žilo lépe.

Ale i tak jsou stále Romové, kteří žijí na okraji, mimo vesnice, kde nemají k ničemu přístup, nemají silnici, vodu a stále žijí jako dřív. Kvůli těmto podmínkám se pak rodiče dostávají na špatnou cestu, kdy pak ani nevedou dobře své děti. Je hodně takových romských otců a matek, kteří se neumí správně chovat, tak jak se může zlepšit život jejich dětem? Někdo se chytne pití a děti pak chodí špinavé, nemají dost dobrého jídla. I proto se romské děti nedožívají tolika let jako gádžovské, protože nemají dobré životní podmínky. Pro Romy je život stále kratší, dožívají se o deset let méně než většinová společnost. Důvodem je, že stále neznají způsob, jak se svých problémů zbavit.

V tom období, kdy jsem mnoho let působil na úřadě jako poslanec za Romy, podařilo se mi dosáhnout toho, aby se Romové přestali brodit bahnem, a naopak aby získali pevnou cestu. A dosáhl jsem i toho, že pro Romy, kteří neměli kde bydlet, jsem zařídil, aby si mohli postavit nové domy. Romové neměli vodu, tak jsem prosadil vodovod až do romské osady. Postavili jsme Romům domy, aby se jim žilo lépe. Moje úsilí směřovalo k tomu a podařilo se mi dosáhnout toho, že se Romové dostali na posty, které se nově budují. Dále aby do škol chodily děti čisté, aby jim okolní obyvatelé nemohli nic vytknout. Díky mým zkušenostem se nám podařilo, že se v celé osadě vybudovala ČOV (čistírna odpadních vod) a Romové se domohli i toho, že mají vodu zavedenou až do domů. Měl jsem takové postavení, že se mi jako poslanci podařila prosadit výstavba třiceti domů pro Romy. Byli velice hrdí, že jsme jim zbořili jejich chatrče a oni se nastěhovali do nových zděných domů. Když okolní obyvatelstvo vidělo, že Romové už žijí lépe, ustaly dříve běžné třenice a život byl již lepší. Úředníci, kteří neměli takové znalosti, ale chtěli ukázat jiným zemím, jako třeba Švýcarsku, Rumunsku nebo Maďarsku, jak žijí Romové, posílali jejich zástupce za mnou. Proto jsme já, moje rodina, mamka, děti, založili romský spolek, abychom ukázali Romy, jak dnes žijí lépe. Jezdili k nám romští chlapci i dívky z jiných zemí a my jim vše ukazovali a říkali jim, jaký život jsme měli my Romové.

Jako funkcionář a aktivista se scházím s gádžovskými lidmi a ti se mě ptají, proč pracuji pro Romy, protože mě nevnímají jako jednoho z nich. Já jim na to odpovídám, že já i moje manželka, moje děti, všichni jsme vyrostli tam, kde naši rodiče. Svým příkladem ukazují mladým Romům, aby dělali to, co dělám já. Pak že se nám bude žít lépe. Když se mne ptají, proč se neodstěhuji, říkám, že jsem tam

soske na oddžav, ta me lenge phenav, kaj me som pr'oda, kaj ajse manuša te aven sar he jon. A me mange phendom, kaj ži do akor kim n'avla amen andre amari osada ola veci kerde, so hin andro gav, miro ajso drom hin andal ma. Me kamav te docirdel, kaj amare čhave, čhaja, te avel ola thana, kaj jon pes feder te sikaven he feder len te avel godi, kaj šaj dochuden pes andro feder buta. No phares pes oda kerel, ale me na preachav, dži do akor, kim na avela amen o komunitno kher. A pro peršo than thovav a kerava savoro perdal oda, kaj te avel e romaňi matersko školka, kaj o čhavo te aven pre oda than, kaj andro školi prjamo pes te dochuden.

Me bi kamás, kaj oda te avel, kaj o Romane űipi, he o gadžikane űipi jekhetane amen te ľikeras, kaj pes andre obca Markušovca te dživel feder.

proto, aby se z nich stali takoví lidé na takové úrovni, jako je většinová společnost. A sám pro sebe jsem si řekl, že dokud nebudou v naší osadě věci tak, jak jsou v celé vesnici, mám před sebou stále kus cesty. Chci dosáhnout toho, aby naši synové, dcery, dosáhli takových schopností, že se budou lépe učit, získají takové znalosti, aby se dostali na lepší pracovní pozice. Je to těžká práce, ale já nepřestanu, dokud nebudeme mít vlastní komunitní centrum. A první úkol, který chci splnit, a udělám pro to všechno, je, abychom měli romskou mateřskou školku, aby se romské děti dostaly na takovou úroveň, že snáze získají dobré vzdělání.

Přál bych si, aby se dosáhlo toho, že Romové i gádžové budou držet pohromadě, aby se v naší obci Markušovce žilo lépe.

Přeložila Lada Viková

Jarmila Vaňová |
Foto: Chad Evans
Wyatt

Jarmila Vaňová je bývalou novinárkou, v súčasnosti sociálnou pracovníčkou na košickom sídlisku Luník IX a zároveň aj poslankyňou vo svojej obci. Patrí medzi najviditeľnejšie tváre rómskeho aktivizmu na Slovensku. Ako hovorí, jej potreba zaujímať aktívny občiansky postoj k problémom druhých bola podporená dlhoročnou skúsenosťou z novinárskej práce v teréne – často práve v najproblematickejších rómskych lokalitách Slovenska. Skúsenosti z riešenia problémov druhých ju doviedli k poznaniu potreby systematickejšej formy presadzovania zmien – politickému angažovaniu. Od roku 2014 je poslankyňou obecného zastupiteľstva, od roku 2018 sa aktívne zapája do práce jednej z rómskych politických strán na Slovensku. Zároveň je stále aktívna v treťom sektore,

kde sa zameriava okrem iného na posilnenie účasti rómskych žien v občianskej a politickej sfére.

Miro drom ko aktivno sadženengero dživipen

Jarmila Vaňová

Dojekh manuš hino varesar andro peskero dživipen aktivno. Varekaske hin dosta, kana kerel lačhipen perdal peste, peskeri famelija, vareko kamel o lačhipen perdal peskeri komunita, vareko perdal savore manuša. Olestar džan avri the amare buťa, aktiviti, so keras. Našti užaras, kaj dojekh manuš mušinel te bajinel pal savore, no kana le manušen hin odi zor, the kamel, džanel, šaj dochudel but the perdal avrende. Pre oda kampel, kaj te phiras phundrade jakhenca, kaj amen te el o jilo pro lacho than, the kaj amenge te na el jekh, sar dživen aver manuša, vaj so pes lenca kerel. But mangavno andre kada hin, kaj pen te dolikeren o manušengere hakaja perdal savore.

Me som romaňi džuvli. Ajsi sar the aver, na som nišoha aver, hin man miri famelija, rom, čhave, pharipena, the lačhipena, save doaven ko manuša sako džives. Miro drom ko aktivizmos sas dugo, the geľa avri mira buťatar, savi zachudľom te kerel andro berš 2003.

Našti phenav, kaj dži akor man na interesinenas o manuša, me rado dikhav le manušen, rado lenca kerav buťi, the hin perdal mande oda but interesantno. No dži akor buter dživavas perdal miri familija, čhave. Hin man štar čhave. Geľom romeste, kana mange sas 18 berš. La daha, jekhe phraleha the duje pheňenca dživavas Kašate. Romeste geľom pro gav, nadur le forostar. Kada savoro pes ačhila meng andro aver politikaňiko sistemas, kana sas o socijalizmus. Miri daj amen khere lidžalas ko romane tradiciji, ke romaňi čhib, the kaj dživahas maškar o gore. Likerahas amen la fajtaha, no the le gadženca, sakoneha džahas avri

Má cesta ke společenské angažovanosti

Jarmila Vaňová

Každý člověk je ve svém životě nějak aktivní. Někomu stačí věnovat se prospěchu vlastnímu nebo své rodiny, jiný se snaží ve prospěch své komunity, další se bere za dobro celého lidstva. Od toho se odvíjí naše snahy a zaměření našich aktivit. Nelze očekávat, že by se každý člověk zajímal o všechny ostatní, nicméně pokud v sobě jedinec najde tu sílu, má vůli a ví, jak s ní naložit, může dosáhnout mnohého nejen pro sebe, ale i pro druhé. Je k tomu zapotřebí, abychom měli oči otevřené, abychom měli srdce na správném místě a aby nám nebylo jedno, jak žijí ostatní lidé a co se s nimi děje. A je také podstatné dbát na to, aby lidská práva platila bez výjimky pro každého.

Jsem obyčejná romská ženská, v ničem se od ostatních neliším, mám rodinu, manžela, děti, každodenní radosti i starosti. Má cesta k aktivismu byla dlouhá a vzešla z mého zaměstnání, do kterého jsem nastoupila roku 2003.

Nemohu tvrdit, že bych se do té doby o lidi nezajímala, mám ráda lidi a práci s lidmi a nejsem k nim lhostejná. Ale až do zmíněného roku jsem se více věnovala vlastní rodině, dětem. Mám čtyři děti. Provдалa jsem se, když mi bylo 18 let. S mámou, bratrem a dvěma sestrami jsem žila v Košicích. Po svatbě jsem se přestěhovala k manžellově rodině na vesnici nedaleko Košic. To bylo ještě za minulého režimu, za socialismu. Moje máma nás doma vedla k úctě k romským tradicím a k romštině, a to přesto, že jsme bydleli mezi Neromy. Trávili jsme čas s lidmi z naší široké rodiny, ale i s Neromy, s každým jsme vycházeli velmi dobře, neměli jsme problémy, nikdy jsme nezažili projevy diskriminace nebo jakékoli

lačhes, šoha amen na sas pharipen, šoha na zadžidilam diskriminacija vaj vareso bilačo ča bij'oda, kaj samas Roma. Na kidavas mange andro šero ajse buta, pal save den akana o Roma but duma. Dživavas avke, sar e romaňi džuvli majinelas te dživel, avke amen e daj khere sikada. Na sas man rosno dživipen, the kaj man sas andro dživipen vajkeci but bare pharipena. Savoro pes čerinda, kana avla e nežno revolucija, the le manušenge pen posikra phundravenas o jakha, doavenas ke amende o informaciji, the dikhahas, kaj o gadže pre amende varesar avres dikhen. Jekhvar džavas andre buti, andro foros užaravas pro autobusis. Paš mande sle vajkeci gadžija, saven prindžaras. Pašal amende džanas romane čhavore, the ņikas nič na kerenas, u kala gadžija pre lende chudle te rakinel the phende lenge, kaj „akana imar tumenge sikavaha, imar ņiko tumen na zaarakhela.“ Pal kada me but duminavas, soske oda on phende, sar oda šaj kerde... Prindžardom, kaj o averipen hino ade. No meng na džanavas, so savoro kada nevo sistem os amenge le Romenge doanela. Akor pes zathoda the e romaňi politikaňiko sera ROI. Andre amaro gav zathodam organizacija, phirahas pro zgeliŭpena avre Romanca, interesinlas man oda. No meng oda na sas manca avke, kaj zoraleder te kerav vareso, bo anglune akor sle buter o muřa, sar o džuvla. Kana džavas pro baro zgeliŭpen, denas mange te irinkerel o zapisňici, oda sas savoro. Avke preačhlom kala buta te kerel. Sle man cikne čhave u ola sle pro angluno than.

Meng vajkeci berša mange o dživipen džalas lokes. Le romeha chudlam te ačhavel o kher. Beršeste 2002 ke amende khere avile duj manuša andal jekh organizacija, savi rodelas aktivnen džuvlen. Me na keravas akor ņisave aktivna buta, no beřlom lenca tele the chudlam te vakerel pal o Roma, pal o sistem os, pal oda, sar me dikhav pre kada. O lav diňa lav, the on man vičinde pro školeňe le romane džuvlengero. Me somas akor khere, na keravas buti, le nekciknedere čhaske sas pandž berš. Phendom mange, kaj džava odoj te dikhel, khere furt jekh ča kerav, o drom mange poťinena, te chal man dena, ta soske te na džavas? Avke ode phiravas vaj jepař berš, mařkar o romane džuvla, saven sas uče řkoli, no the saven na sas řkoli. Khatar o fora the pal o gava, romane taborendar, dojekh džuvli sas aver. Sas but interesantno perdal mande ode te phirel, te řunel len, te vakerel pal o pharipena, vaj situaciji, save dživen o Roma. Siklŭvahas ode but buta, the politika u oda man but interesinlas.

Sar doavla o programos ko agor, kidle man avri, the dine man buti andre odi organizacija, savi sas řurnalisticke. Me mange olestar meng sa nič na keravas, phendom mange ta džav, dikhava, s'oda ela, te mange na dičhola lačhes ode, džava het. Ačhilom andre řurnalisticke buti maj 15 berš. Tel ola berša pes but čerinda andre miro dživipen. Pro agor muřindom but te siklŭl, sar te irinel čarňi sprava, sar te kerel komunikacija le manuřenca pro uradi, le řeralenca. Sas man baro angluňipen, kaj miřte džanavas o dživipen le Romengero, bo korkori les dživavas, the oda, kaj o Roma mange paťanas, denas man informaciji čačutne. Tel o duj berř imar keravas ode řefredaktorka. Tel o trin berř zachudlam te kerel

problémy, které by vzešly jen z toho, že jsme byli Romové. Problémy, o kterých dnes řada Romů mluví, jsem nevnímala. Žila jsem tak, jak se na správnou Romku sluší a patří, tak, jak nás k tomu máma vedla. Ani přes nějaké dílčí větší problémy jsem tehdy neměla špatný život. Vše se změnilo po sametové revoluci a lidi se začínali kolem sebe rozkoukávat, měli jsme více informací a vnímali jsme také, že se na nás Neromové začínají dívat jinak. Jednou jsem šla do práce a čekala ve městě na autobus. Vedle stály nějaké paní, Neromky, které jsem znala. Zrovna kolem procházely romské děti, nikomu nic neudělaly, a tyhle paní na ně začaly nadávat a spustily na ně, že „teď vám ukážeme, zač je toho loket, už se vás nikdo zastávat nebude.“ Hodně jsem o tom přemýšlela, proč jen něco takového říkaly, jak si něco takového mohly dovolit... Došlo mi, že doba se změnila. Ale ještě jsem netušila, co všechno nám Romům ten nový režim přinese. Tehdy se zakládala rovněž romská politická strana ROI. Pobočku jsme založili i v naší vesnici, chodili jsme s dalšími Romy na schůze, hodně mě to vtáhlo. Ale ještě pro mě nepřišla ta chvíle, abych se angažovala výrazněji, tehdy to táhli spíše muži než ženy. Když jsem přišla na nějakou větší schůzi, tak mě nechali nanejvýš dělat zápis a tím to haslo. Kvůli tomu jsem se o podobné záležitosti přestala zajímat. Měla jsem tehdy malé děti a ty měly přednost.

Dalších pár let mi uběhlo jakoby nic. S manželem jsme začali stavět dům. V roce 2002 nás doma navštívili dva lidé z jedné organizace, která vyhledávala aktivní ženy. Tehdy jsem se žádnému aktivismu nevěnovala, ale sedla jsem si s nimi a povídali jsme si o Romech, systému a o tom, jak se na to všechno dívám já. Slovo dalo slovo a pozvali mě na školení pro romské ženy. Tehdy jsem byla v domácnosti, neměla jsem zaměstnání, synovi bylo pět let. Tak jsem si řekla, že se tam pojedu mrknout – doma dělám stejně jen pořád to samé, cestu mi proplatí, najíst taky dostanu, tak co bych nejela? A tak jsem tam jezdila zhruba půl roku, mezi romské vysokoškolačky i Romky, které žádné školy neměly. Pocházely z města i z vesnice, z romských osad a každá z nich byla jiná. Chodit tam mezi ně, naslouchat jejich vyprávění o problémech a složitých situacích, kterými si Romové procházejí, to bylo pro mě ohromně zajímavé. Dozvídali jsme se tam spoustu nových věcí, mimo jiné o politice, která mě začala velmi zajímat.

Když tento program skončil, vybrali si mě a dali mi práci v organizaci zaměřené na žurnalistiku. Nedělala jsem si z toho těžkou hlavu, řekla jsem si, že to tedy zkusím, uvidím, jaké to tam bude, a jestli se mi tam líbit nebude, zase odejdu. A tak jsem u novinářské práce zůstala patnáct let. Za tu dobu se mnohé v mém životě změnilo. Zkraje jsem se musela hodně naučit, jak napsat krátkou zprávu, jak komunikovat s úředníky a s lidmi na vedoucích pozicích. Mou velkou výhodou bylo to, že jsem velmi dobře znala život Romů, ostatně jsem ten život sama vedla, a také to, že i Romové mi věřili a předávali mi pravdivé informace. Za dva roky jsem už byla šéfredaktorkou. Za tři roky jsem začala vytvářet romský pořad ve Slovenské televizi a za další tři roky jsem dělala romské pořady i pro Slovenský

o romano programos andre Slovačiko televizija u tel o aver trin berš imar keravas the andro Slovačiko radijos o romane programi. Sas oda but phari buti, no igen but man oda diňa. Furt varekaj phiravas, sprindžardom but manušen, Romen the gadžen, save keren andre kadi tema. Lačhen the rosnen. Pophirdom igen but romane tabora ke Slovačiko. Palikerav oleske, kaj šaj pre mire jakha dikhľom, sar dživen amare Roma, save pharipena len hin, save radišagi.

Andro but thana žutinas te kerel avri o pharipena, keravas lači komunikacija le šerutnenca. Keravas miri buti avke, kaj te el latar chasna perdal amari nacija, amare Roma. Keravas miri buti but objektivnones, the phundravás ajse temi, save aver na phundravenas. Kana pes amare Romenge ačhelas bibacht, džavas pal oda, kana len marenas o phandle, odoj somas. Lavas oda sar miri buti. Kecivar dikhavas the dikhav oda čoripen, odi bibacht, oda, kaj nane lačo sikľiben, nane buta, nane bešiben, sastipen, oda man del zor, bo phenav mange, kaj oda bilačhipen pes kerel mira nacijake, mire manušenge u me našti pre oda ča rovav, vaj sajinav len. Mušinav vareso the te kerel, te phenel pal oda avreng, kaj amaro hangos vaš peskere hakaja te zoraľol.

Tel ola berša na pophirdom ča o romane tabora ke Slovačiko, no pophirdom the aver thema. Somas vaj andro 25 thema ke Europa the somas Indijate. Andre dojekh them keravas reportaža pal o Roma, pal lengero dživipen, the anavas oda khere ke Slovačiko. Vaš miri buti chudľom vajkeci ceni, no me šoha na keravas miri buti prekal oda, kaj vareko mange te del paťiv vaš oda. Keravas, bo avke oda kamavas. Na sas džives, kaj mange vareko te na vičinel, so pes ke lende ačhila, soha len hin pharipen, vičinenas man pro but thana. Kada savoro, so me dikhavas, so zadživavas, so šaj sprindžardom, mange phenelas, kaj našti avav čit, kaj mušinas te avel aktivna manuša, mušinas te kerel aktivizmos, politika, sikľiben. Tel kada čiro peske kerdom eksternones dujto maškarutni škola, uči škola, pedagogicko sikľiben, štatnica čhibakeri the aver certifikata.

Po dujtovar som poslankiňa ke amende andro gav. Pro angluno somas ode ča me korkori. Po dujtovar ode manca ilom imar duje terne romane manušen. Kaj te sikľon, the te dikhen, sar oda džal, the so kampil te kerel, kaj pes o dživipen the le Romengero te sprikerel. Tel kada čiro mange barile avri o čhave, ačhiľom babake. Mire čhave mange pheraseste varekana phenenas, kaj pal o Roma bajinav buter, sar pal lende. Mušinav te phenel, kaj miro rom khere sa preiľa vaš mange.

But angľuňi hin perdal mande e romaňi čhib. Kana keravas o prethoviben andro reportaži vaj relaciji, me korkori la but sikľuvavas, bo nane dosta ča te džanel la avke, sar khere das duma. Musaj te džanel, kaj amen hin gramatika, musaj amen te džanel but lava, the te sikľol e štandardizimen romaňi čhib. Beršeste 2008 avre Romenca podirindom ke Slovačiko e štandardizacija la romaňa čhibake. Maškar kada savoro chudľom te sikavel e romaňi čhib the kultura pre maškarutni škola Kašate. Avka sas imar ča cikno uštariiben ke oda, kaj te džav the andre predmetovo komisija ko Štatno pedagogicko ustavos prekal

rozhlas. Byla to náročná práce, ale taky mi mnohé přinesla. Byla jsem neustále na cestách, poznala jsem plno lidí. Romů i Neromů, kteří se romskému tématu věnují. Dobrých i špatných. Navštívila jsem mnoho romských osad na Slovensku. Mohu být vděčná za to, že jsem mohla na vlastní oči vidět, jak naši Romové žijí, jaké jsou jejich problémy i radosti.

Na mnoha místech jsem pomáhala řešit konkrétní problémy, vyjednávala s místními úřady. Dělal jsem svou práci tak, aby z ní měli užitek lidé z naší komunity, naši Romové. Ovšem taky jsem ji dělala co nejobjektivněji a otevírala jsem taková témata, která ostatní neřešili. Když se našim Romům stala nějaká nespravedlnost, šla jsem za tím, když je tloukli policajti, jela jsem tam. Brala jsem to jako svou práci. Kolikrát když jsem viděla a stále vidím tu bídu, to utrpení, to, že nemají dostatečné vzdělání, nemají práci, nemají bydlení, zdraví, to vše mne hnalo dál, protože si říkám, že toto bezpráví se děje mé národnosti, mému lidu, a já nad tím nemohu jen poplakat – snažím se pomoci. Musím být aktivní, říci o tom dalším lidem, aby se náš hlas k dodržování vlastních práv posílil.

Za ta léta jsem nenavštěvovala pouze romské osady na Slovensku, ale i cizí státy. Byla jsem ve 25 evropských zemích a navštívila jsem Indii. V každé z těch zemí jsem natáčela reportáže o Romech a jejich životě a přinášela je posluchačům a divákům u nás na Slovensku. Za svou práci jsem získala několik ocenění, nicméně nikdy jsem ji nedělala kvůli tomu, aby mě za ni někdo chválil. Dělal jsem ji proto, protože jsem ji tímto způsobem dělat chtěla. Nebylo dne, aby mi někdo nezavolal a neřekl mi, co se u nich stalo nového, s čím mají problémy, zvali mě na mnoho míst. Všechno to, co jsem viděla, zažila, co jsem mohla poznat, to všechno mě pobízelo k tomu, že není možné zůstat potichu, že lidé musí být aktivní, věnovat se aktivismu, politice, vzdělání. Za tu dobu jsem externě dodělala druhou střední školu, vysokou školu, studovala jsem pedagogiku, mám jazykové státnice a další certifikáty.

Již druhé volební období jsem zastupitelkou v naší obci. V prvním období jsem byla jediná Romka, v druhém jsem si k sobě vzala dva další mladé Romy. Aby se učili a měli možnost vidět, jak se věci mají a co je třeba zařídit, aby se zlepšil život také pro místní Romy. Děti už i za tu doby vyrostly a stala jsem se babičkou. Taky občas z legrace poznamenají, že Romům věnuju větší péči než jim samotným. Je nutné říct, že můj manžel převzal péči o domácnost za mě.

Hodně mi záleží na romštině. Když jsem pracovala na překladech pro potřeby reportáží a pořadů, sama jsem se romsky hodně přiučila, protože nestačí umět romsky jen tak, jak se mluví doma. Je potřeba vědět, že romština má gramatiku, je potřeba znát spoustu slov a naučit se používat standardizovanou podobu jazyka. Spolu s dalšími Romy jsem v roce 2008 podepsala dokument o standardizaci romského jazyka na Slovensku. Navíc jsem začala vyučovat romštinu a romskou kulturu na střední škole v Košicích. Odtud byl už jen krůček k mé práci pro Štátny pedagogický ústav, kde jsem členkou komise k předmětu romský jazyk

e romaŋi čhib the kultura. Odoj som avre romane učitelŋca, the keras ajsa buća, save bararen e romaŋi čhib ke Slovačiko, nekbuter andro školi. Sikavav na ča le Romen, no the le gadžen. Oda dikhav sar lačo drom, the hin mište, kaj kamen buter amen te prindžarel. Andro vakeriben lenca šaj odmarav but predsudki, savenca aven kheral. Šaj lenge phenav pal e šukar the barvaŋi romaŋi historija, šaj lenge vakerav pal savoro, so me zadžidilom, savo hin o čačutno dživipen le Romengero.

Kamav te phenel, kaj o pharipena le Romengere musaj te dikhel kompleksnones, the te džal avri la historijatar, the mušinel manuš te achalol, sar dživen o čore manuša, soske keren oda, so keren, sar lenge te žutinel avke, kaj o žutimo te el čačutno. Kada savoro pes na del te kerel bijo lače politiki štataskere, vaj europakere. Buterval keravas pro bare viskumi pal o čoripen, pal o bešiben, pal o buter dživipnaskere kotora le Romengere ke Slovačiko. Kala mire lava, the oda, so me džanav khatar o terenos, savo pophirdom, dav dureder olenge, so šaj keren kala politiki. No dikhas, kaj oda džal phares, kaj buter manuša ča phenen, hoj kamen, no čačeste na kamen oleha but te kerel. Bij'oda amenge kampil manušen andre politika, andro školi, andro inštituciji, kaj the amen te phenas vaš peste lav.

Našti ča užaras, ko so amen dela, našti domukas, kaj te avas pre sera thode. Našti domukas o rasizmos, diskriminacija, džungale lava le politikendar pre amari nacija. Našti domukas, kaj amare čhave te en rakimen andro špecijalne klasi. Nane lačo, kana andro špitali amare džuvla hine andre romaŋi soba, the na den len ode ajsi pativ, sar avre džuvlen.

Miri bući keravas rado, the duminav, kaj mište. Pal o dešupandž berš avlom pr'oda, hoj andro mediji imar miri bući doavla ko agor. Kidlom mange avri pale bući le Romenca. Kerav sar socijalno bućakeri pro Lunik IX Kašate. Sikavav dureder pre škola e romaŋi čhib, the irinav pal o slovačike Roma andre polčiko lil. Duminav, kaj avke žutina olenge, savenge nekbuter oda kampil. Dav len na ča žutimo, no the godi, so te kerel, sar pes te marel vaš peskere hakaja. Nane mange jekh, savo than hin la romaŋa nacija maškar o sadžene. Miro dživipen hin avke sphandlo le Romenca, the me korkori mange oda avke avri kidlom. Na bajinav, kaj oda savoro kerdom, bij'oda, kaj feder achaluvav andre kadi tema, the kamav, kaj e integracija le Romengeri te džal lače dromaha dureder. Dojekh manuš šaj andre kada del o dumo. Na musaj te kerel but bare buća, dosta, kana sako dives žutinaha jekh avreske.

a kultura. V komisi jsou se mnou další romští učitelé a snažíme se svými aktivitami pozvednout romský jazyk na Slovensku, především na školách. Sama učím nejen Romy, ale i Neromy. Považuji to za správnou cestu a je podle mého dobře, že nás Neromové chtějí poznat více. Skrze vzájemnou komunikaci můžu vyvrátit řadu předsudků, se kterými přicházejí z domova. Mám možnost seznámit je s krásnou a bohatou romskou historií, mohu jim sdělit to, co jsem sama zažila, jak vypadá skutečný život Romů.

Podle mého názoru je nutné vnímat problémy Romů komplexně, brát v potaz dějiny a mít pochopení pro to, jak žijí chudí lidé, proč dělají to, co dělají, a je potřeba zvažovat, jak pomoci takovým způsobem, aby ona pomoc byla reálná. To vše se neobejde bez schopných politiků na národní i evropské úrovni. Účastnila jsem se několika výzkumů, které se zabývaly chudobou, bydlením a dalšími faktory, které ovlivňují život Romů na Slovensku. Tato svá slova a své zkušenosti z terénu předávám všem těm, kteří se mohou o podobnou politiku v budoucnu zasadit. Nicméně vidíme, že to není lehké. Většina lidí pouze mluví o tom, že chce, nicméně ve skutečnosti se stavem věcí nic dělat nechtějí. A proto musíme mít své zastoupení v politice, na školách a v dalších institucích, abychom i my mohli mluvit sami za sebe.

Nemůžeme jen čekat na to, co nám kdo dá, nemůžeme dopustit, abychom byli odstrčeni stranou. Nesmíme jen přihlížet rasismu, diskriminaci a hanlivým urážkám z úst politiků vůči našemu národu. Nesmíme dopustit, aby naše děti končily ve třídách speciálních škol. Není správné, že v nemocnicích jsou romské ženy na romských pokojích, kde se k nim personál nechová stejně jako k jiným pacientkám.

Svou práci jsem dělala ráda a myslím, že i dobře. Po patnácti letech jsem dospěla k tomu, že moje práce v médiích se již naplnila. Vybrala jsem si ale znovu práci mezi Romy. Pracuji jako sociální pracovnice na Luníku IX v Košicích. Pokračuju ve výuce romštiny ve škole a o Romech na Slovensku píšu do jednoho polského časopisu. Myslím si, že tímto způsobem pomáhám těm, kteří to nejvíce potřebují. Nenabízím jim jenom pomoc, ale dokážu jim i poradit, jak se domáhat svých práv. Není mi lhostejné postavení romské menšiny ve společnosti. Můj život je s Romy pevně spjatý a já sama jsem si to takto vybrala. Nelituji toho, že jsem to takto udělala, lépe nyní rozumím celému tématu a přeju si, aby se romská integrace ubírala v budoucnu správným směrem. K tomuto cíli může přispět každý jednotlivec. A není to ani nijak pracné, stačí, když si budeme každý den navzájem pomáhat.

Přeložil Pavel Kubaník

„Vzal jsem si do hlavy, že si vybuduju vlastní život.“ Životopisné vyprávění Zdeňka Gužiho.

Na začátku roku 2017 zavolał do Českého rozhlasu pan Zdeněk Guži (nar. 1949) s tím, že by chtěl vyprávět o svém životě. Tímto způsobem se z vlastní iniciativy zapojil do projektu Paměť Romů, který skrze desítky video-medailonků zprostředkovává životní příběhy Romů žijících v České republice. V rámci projektu jsme se se Zdeňkem Gužim setkali dvakrát. Poprvé jsem ho navštívil v budově střední školy sociálně-právní v Jihlavě, kde v té době vyučoval romistiku a občanskou výchovu. Při bezmála tříhodinovém setkání mě ohromil nenápadným vtípem a vypravěčskými schopnostmi. Otázky, které jsem si připravil, byly v podstatě zbytečné, stačilo jen pobídnout: „Vyprávějte mi o svém životě.“ Když jsme pak v březnu 2017 natočili rozhovor na kameru, oba jsme cítili, že je mu dvacetiminutový video-medailonek těsný.

Od té doby jsem se setkal se Zdeňkem Gužim ještě šestkrát, ze začátku u toho se mnou byla dvakrát i kolegyně z romistiky Helena Sadílková. Při prvních čtyřech setkáních vyprávěl pan Guži o svém životě, začali jsme od dětství v osadě na Slovensku

Manželé Gužiovi při výběru fotografií k tomuto článku | Foto: J. Ort

a skončili výčtem jeho nejčerstvějších aktivit. Mezi nimi byla právě pedagogická činnost na škole v Jihlavě, kterou ovšem během našeho setkávání ukončil a odešel do důchodu, a to i proto, aby mohl trávit více času se svou ženou. S paní Libuší Gužiovou jsem se seznámil až při pátém setkání, kdy jsem Zdeňka Gužiho navštívil poprvé v jeho bytě, abychom k chystanému vyprávění doplnili fotografie z rodinného archivu. Já i pan Guži jsme stáli o to, aby se jeho manželka účastnila i předchozích setkání, k tomu ale nedošlo, a to i s ohledem na její zdravotní problémy, ze kterých se později úspěšně zotavila. Že představuje absence jejího hlasu výrazné ochuzení předkládaného vyprávění, mi napověděla ochutnávka jejích vzpomínek, které se mnou sdílela, když musel pan Guži při

našem posledním setkání na dvacet minut odběhnout, aby zavezl dceru do práce. Jeho manželka mi stihla povědět nejen o vlastním spokojeném dětství na Slovensku, ale i o tom, jak se jí žilo v Havlíčkově Brodě, když její manžel pro množství společenských

aktivit často nebyl doma: „To předtím nebylo, ale tady v Čechách začal bejt děsně toulavej.“ Vedle peprných, ale přesto láskyplných komentářů směrem k manželovým aktivitám tak například vyprávěla, jak se ve městě, kde nikoho neznala, seznámila na dětském hřišti se sousedkou paní Čechovskou, se kterou si vzájemně hlídaly děti, když jedna nebo druhá potřebovala odběhnout na nákup.

Zdeněk Guží | Foto: J. Ort

Právě poslední setkání, které se opět odehrávalo u Gužíů doma v Havlíčkově Brodě, jsme věnovali společné finální editaci předkládaného textu. Ten je poskládaný z celkem deseti hodin rozhovorů, z jejichž přepisů jsem použil přibližně čtvrtinu. Vzhledem k přirozené plynulosti původních rozhovorů jsme se rozhodli vtisknout textu podobu souvislého vyprávění, zcela vypustit kladené otázky a přeskládat jednotlivé pasáže do kompaktního celku. Při zmiňovaném závěrečném setkání jsem panu Gužímu takto upravený text četl a on přidával svoje postřehy, navrhoval přehození vět nebo odstavců, změny dílčích podnázvů, opravoval faktické chyby, ale i doplňoval konkrétní vzpomínky. Po posledním setkání v Havlíčkově Brodě jsme si celý týden volali a posílali znovu

redigovaný text přes email. „Teď jsme vzpomínali se ženou na ty Nadošany, my jsme se tam vlastně seznámili...,“ doplňoval pan Guží některé vzpomínky přes telefon.

Předkládané vyprávění vychází z rozhovorů s panem Guží, které jsme nahrávali v rozmezí celých dvou let, zároveň ale představuje výsledek společné ediční spolupráce. Pro úplnost nutno doplnit, že pan Guží se o svém životě rozhodl vyprávět v češtině, tedy jazyce, s nímž byl v intenzivním kontaktu od svého příchodu do Havlíčkova Brodu v roce 1969. Před v pořadí druhým rozhovorem, který se týkal především příchodu do Čech a života v armádě, jsme s kolegyní Sadílkovou povzbudili pana Gužího k vyprávění v romštině, tedy v jeho prvním jazyce, se kterým už ale nebyl několik desetiletí v pravidelném kontaktu. Výzvu statečně přijal s vtipem sobě vlastním: „Aspoň se naučím trochu romsky“ („Aspoň sikhľuvava romanes čuno“). Hrdinně zápasil s terminologií okolo padákových seskoků, ale i když mělo vyprávění v romštině své nesporné kouzlo, při vyprávění o situacích, které se odehrávaly mimo jazykový kontext romštiny, ho snaha vyjádřit vše ve svém rodném jazyce znatelně omezovala, a tak jsme se v dalších rozhovorech rozhodli pro návrat zpět k češtině. Některé pasáže předkládaného vyprávění tak jsou překladem z romského originálu.

Jan Ort

1. Pocházím z takový střední rodiny

Já jsem se narodil v Brně, v ulici Klášterská 1. Bydlela tam většina máminy rodiny, která ale jinak pochází ze západního Slovenska od Lipníka. Celá ta rodina Lackovců, protože moje máma byla Lacková, se po válce nějak dostala do Čech, zřejmě šli za prací. Mým rodičům jsem se tam narodil i já, ale když jsem byl ještě malej, ani ne celej rok, všichni jsme se přestěhovali zpátky na Slovensko do Súdovců, tentokrát k rodičům táty. Ale vzpomínám si, že za rodinou do Brna jsme občas jezdili. Za tetou, za strejdou, měl jsem tam i *krstnýho otce*, nákej Franta. To byl slušnej člověk, dělal myslím na dráze. V Brně bydleli i babička s dědou z máminy strany. Já jsem údajně po dědovi – menšího vzrůstu a plešatej. Do Čech jsme jezdili vždycky na pár dní a pak zase domů na Slovensko.

Helena Gužiová, roz. Lacková, maminka Zdeňka Gužiho (narozena 1934, zemřela 1987), zleva kamarád Šiman, zprava sestra Mara; konec 60. let, Súdovce | Z rodinného archivu

Jsem nejstarší z devíti sourozenců, pěti bratrů a čtyř sester. Dětství jsme prožívali v Súdovcích, kde jsme bydleli celá rodina v osadě. Myslím si, že pocházím z takový střední rodiny. Ne moc bohatý, ale zase ne úplně chudobný. Tak akorát, že se vyžilo i z toho malýho políčka, který děda obdělával. Sázeli jsme, co bylo potřeba – brambory, kukuřici, zeleninu. Tenkrát jsme byli rádi, že nějaká ta zelenina byla a vím, že babka, když vařila, volala na mě jako na kluka: „*Dža, uchťi pro krumplí!*“¹ I když to bylo nedaleko za domem, moc se mi nechtělo, někdy jsem měl na práci svoje věci. „Zdeno!“, zavolala ale, a já jsem musel jít pro brambory nebo něco natrhat. Jináč já na rodiče nebo prarodiče vzpomínám rád, protože si myslím, že mě měli rádi a já je taky. I jsem jim pomáhal, s dědou jsem třeba chodil na dřevo. Vlastní jsme neměli, chodili jsme do lesa pro suché, které jsme si mohli nařezat na zimu.

Jak říkám, na dětství rád vzpomínám, protože to bylo takový bezstarostný. Lítání, běhání po okolí, z jedné strany les, pak kousek louky a za loukou jsme měli to naše políčko. Potom vedl potok, asi pět metrů od potoka byl postavený barák, jeden, druhej, třetí a čtvrtý. Od potoka vedla silnice nahoru na vinohrady a gádžovské sklípky, takže přes naši osadu jezdili i vozy a traktory. Pod námi z kopečka byla velká louka, kde se hrál fotbal a kde jsme i blbli. Musím říct, že

1 „Jdi, skoč pro brambory!“

nám prarodiče vybrali pěkný prostředí. Dříve totiž bydleli na Lúčkách, kde byli sice hned u potoka, odkud mohli brát vodu, jindy jim ale potok dělal zle, nejspíš je to i vytopilo a báli se o děti. Přesně nevím kdy, ale našli si místo na vyvýšenině u lesa, kde byl volnej pozemek, a zařídili si na místním národním výboru, že si tam postaví dům. Tenkrát to bylo za babku, nebo velice levně, a děda byl ve vesnici vyhlášenější, takže mu to povolili. Bylo navíc výhodnější jim to povolit tam, než aby se „*Cigáni*“ nastěhovali do vesnice. V Súdovcích ve vesnici totiž žili velkostatkáři, měli svoje koně, svoje pozemky a nestáli o to, aby k nim někdo chodil krást, trhal ovoce nebo tam jen tak volně pobíhal. Proto radši: „*Cigánov dáme bokom!*“

Děda měl klasický dům z kamene se sedlovou střechou, stojí tam dodnes. On dělal v kamenolomu, takže měl kámen víceméně zadarmo nebo za malou částku. Pro sebe měl kuchyň a *izbu*, později k tomu pro nás přistavěl *izby* další dvě a do elka ještě dvě. Cihly byly buď staré z bouračky, které se dovezly a vyčistily, nebo se udělaly *valky* – u potoka na Lúčkách byla stojitá voda a jílovitá zemina, která se krásně mísí. To se udusalo do formy, natlačilo, zarovnálo, zamazalo a obvykle prodávalo za padesát halířů gádžům, kteří z toho stavěli chlévy pro prasata. Česky se tomu říká vepřovice.

2. Chodníčkem a přes lávku do vesnice

Z osady viděl člověk krásně dolů k potoku, přes který vedla dřevěná lávka. Když jsme chtěli jít do vesnice, tak jsme museli jít opatrně, protože už lávka byla napůl shnilá a viklala se. To jsme se opravdu báli, ale po tlaku na starostu, tenkrát na předsedu, se udělala lávka železná, takže to bylo dobré. A tam jsem vlastně prožíval dětství. Chodníčkem a přes lávku jsme chodili do školy, do prvních pěti tříd, které byly ve vesnici. Blízko školy stál i kostel a hospoda, to byla ta místa, kde se scházela celá vesnice. Škola, budova jako taková, je i dnes, ale už se tam neučí, hospoda už je taky zrušená. Ale tenkrát to tam opravdu žilo.

Ke škole patřil i pozemek a tam jsme se v rámci pracovního vyučování učili obdělávat zem, sázeli jsme cibuli, mrkev, brambory, ale také kytky. K tomu nás vedl pan ředitel. Když už jsme potom byli starší, tak jsme museli rylovat zahradu, protože tam nešlo jít s koněm a pluhem. Dělali jsme to ručně, takže jsme měli mozole, ale přesto jsme to dělali rádi. Opravdu nás to bavilo a taky, když bylo potřeba, tak jsme si na zahradě vzali kedlubeny nebo rajčata, takže jsme z toho i něco měli. Ředitel byl výbornej, i ve vztahu k Romům, staral se o nás. Sice ředitel, ale my jsme ho brali trochu jinak. Byl to dobrý člověk. *Lácho riadiťeli*.² Jmenoval se Filip a hrál na housle.

V prvním ročníku jsem měl jedničku, ale pak už to bylo horší, řekl bych ty dvojky a jedna nebo dvě trojky. Co mě ale bavilo, to bylo zpívat a tancovat,

2 „Dobrý ředitel.“

účastnil jsem se i soutěže, kdy jsem se zásluhou právě pana ředitele dostal přes okresní a krajský kolo až do Bratislavy. Nejdřív jsem zpíval něco sovětského, už jsem zapomněl co, ale druhá píseň byla *Čhajori romaňi*, asi se jim líbilo, že zpívám romsky. Vzniklo to na Mikuláše, ve třídě jsme dělali oslavu a tam jsem tuhle písničku zazpíval. Pro rodiče, pro gádže, to bylo něco zvláštního, zalíbilo se jim to a chytil se toho i ten pan ředitel. Tak jsem se dostal na tu soutěž, i na celostátní kolo, kde jsem se umístil tuším druhý, první jsem nebyl. Rodiče buď nemohli, nebo nechťeli, tak se mnou do Bratislavy jeli chudáci babka a dědo. Vzpomínám, že mi babka koupila něco sladkého, byl to sirup, ale ona mi ho podala jako pálenku. „Aspoň to pořádně zazpíváš,“ říkala a dala mi na kuráž. Tenkrát jsem ještě neuměl ani hrát na žádný nástroj, byl jsem na prvním stupni, druhák nebo třeták. Je to zvláštní, z rodiny od mého dědy, otcova větev, to nebyli hudebníci, ale řemeslníci. Ale děda z máminy strany, ten na housle hrál. Hudební geny jsem asi pochytil tam.

Když jsme hráli na vojáky, tak to byly bitky mezi partama kluků. Vesnice proti Romům, my proti gádžům. Pamatuju, že tam byl kluk mého věku, taky raubíř, nějaký Vlado Muráš. To byl jejich šéf. Domluvili jsme se, že si uděláme bitku mezi sebou. Sešli jsme se za lesem, tam bylo takový velký pooraný pole, kde jsme po sobě házeli hroudama. Zahnali jsme je do vesnice a nakonec jsme to oslavili tak, že jsme z potoka vybrali velké kameny, které zpomalovaly průtok vody. Takže jsme to zakončili dobrou činností, nadále jsme byli dobrý kamarádi a naštěstí se nikdo nezranil.

Syn Zdeněk na sáňkách před osadou v Súdvóčich se synem Tomášem, asi 2003; na fotografii druhý zprava je dům, ve kterém Zdeněk Guži vyrůstal | Z rodinného archivu

V zimě to byla krása, z toho kopce od nás. Vzpomínám na to rád i nerad – no protože se nechťelo do školy, samozřejmě! To bylo špatný, „jěj zase tolik sněhu,“ a tenkrát bylo opravdu sněhu a sněhu, napadalo toho v těch letech dost! Víím, že

táta si vzal na záda menší děti, šel dopředu a odhrnoval ten sních na bok nohama, nebo když byl čas, tak udělal lopatou chodník až dolů k té lávce, abysme mohli celá osada chodit do vesnice a my děcka do školy. Někdy jsme se tím sněhem brodili sami. Měli jsme na to pořádný boty, takový tvrdý bagančata s páskou, to bylo na zimu perfektní. V tom mohl člověk lítat, chodit do školy a ještě potom i doma. Večer to bylo samozřejmě promočený, tak jsem to vyzul a dával ke sporáku, abych je měl ráno usušené. Někdy samozřejmě do rána neuschly, ale aspoň jsem měl pocit, že jsou teplý.

Když byl sních, gádžové jezdili na saních s koněma nahoru na vinice, to bylo období, kdy se hnojilo na vesnici jediné chlévským hnojem. Projížděli kolem nás, takže to pak bylo perfektně proježděný a občas jsme i na ty velký sáně naskočili. Svezli jsme se nahoru pomalu až na vinice a zpátky zase pěšky, nebo jsme si počkali, až zase pojedou. Prostě jsme využívali místní dopravu. Děda měl sáně, takové dvoumetrové na tahání dříví z lesa. Když jsme přišli ze školy všechny děti, od strejdy, od tety, Gašparovci, Dunkovci a už nebylo potřeba na dřevo, ty sáně jsme dědovi ukradli, šli jsme nahoru na kopec a sedli na to i deset dětí. A teď dolů! Ježíšmarja, kdo to bude řídit? No jednou jsme mu ty sáně málem zlomili. Nás to ale bavilo, byla to sranda, a když k tomu svítilo sluníčko, tak to bylo krásný. Většinou jsme zastavili až o tu lávku přes potok.

Jindy se šlo třeba na bruslení. Byl nověj rybník, tak jsme to samozřejmě museli vyzkoušet. Hráli jsme za hokejisty – Golonku, Dzurilu a tak. Některý kluci, gádžové, měli hokejky koupený. My jsme je ale neměli, tak jsme šli do lesa, vybírali nějaký haluze ve tvaru hokejky, vybrousili, otesali sekerou a byla z toho hokejka. Vzpomínám, že bratránek Piťo si našel šikovnou hokejku, my jsme si mysleli, že je zázračná. Měl takovou hrču, nebyla to klasická hokejka, ale našel takovej kořen a s tím když nabral puk, tak to bylo opravdu dobrý, s tím dával góly. Puky samozřejmě nebyly, ale nařezali jsme je pilkou z nějakýho kulatýho kmene. Branky byly zbitý z prkének a pár klinců, které jsme vzali dědovi. Často jsme je rozbili, tak bylo nutný je druhý den zase opravit. Hráli jsme buď u nás na potoku, nebo když jsme hráli utkání mezi sebou, gádže a Romové, mladší proti starším, tak jsme šli na ten rybník. Na bruslení jsme měli gvintovky, jinak jsme běhali v kanadách. Do vesnice k rybníku to byl kilometr a zpátky jsme chodili propoceny, všechno jsme měli mokrá a doma jsme dostali: „Co budeš mít do školy zejtra? To ses nemoh převlíct nebo si vzít něco jinýho?“ Já jsem si brával kalhoty po tátovi, on měl od firmy takový vatovaný, meliorační, co dostával na zimu. Mně se jako brankáři hodily, trošku to tlumilo a taky jsem byl oblečený a nebyla mi zima. On měl ještě druhý, dostával dvoje, ale i tak mu to vadilo: „Nechci vidět, že je příště zase budeš mít!“ – „Ne, ne, to jenom že jsme teďka hráli těžkej zápas, tak jsem se musel nějak vybavit! To bylo velké utkání!“ – „Ještě jednou a...!“ Taky jsem někdy dostal, vzal řemen, a to bylo ouvej.

3. Všechno bylo, jak se dneska říká, v pohodě

U nás v Súdovcích žila rodina Gašparovců, který bydleli trochu vejš, ale byli na tom hůř než ostatní Romové. Já jsem s nima ale cítil a jejich klukovi Janovi jsem pomáhal. On uměl krásně házet kamenem. Trefit se! A do vejšky! To jsem mu až záviděl. Když jsme šli na vodu, tak jsme házeli žabky, komu se víckrát odrazí od hladiny. To on uměl opravdu perfektně. Nejdříve, když přišli do osady, tak bydleli nahoře u vinohradu, tam byl takovej opuštěnej sklep ve skále. Oni přišli v noci, někde od Maďarů, obcházeli to, abychom je nezbili. Nevím, jak dlouho tam přežívali, ale potom když něco nakupovali ve vesnici, Gašparka se dvěma dětma, tak jsme se dali dohromady a jako děti si začali hrát. Přišli jsme do kontaktu a oni zjistili, že jsme hodný, že jim ublížit nechceme. Děti u nás kolikrát zůstávaly po škole, dávali jsme jim najíst. Tím se to všechno propojilo, vzpomínám si, že táta s dědou je pozvali k nám dolů, to byly zrovna hody, takže bylo pohoštění, a tam se domluvili, že jim pomůžou a něco jim postaví. Děda jim tenkrát udělal chatrč z valek. Postavil zeď, druhou zeď, mezi tím propletené pruty, které vymazal blátem.

Gázžové je vnímali jako součást naší osady, i když jsme nebyli rodina. Brali to ale tak, že patříme k sobě – „jsou to *Cigáni*, *cigánská* osada, ať tam jsou, pokud nedělají zle.“ Je fakt, že ta naše osada problémy nedělala, takže bylo všechno, jak se dneska říká, v pohodě. Děti chodily do školy, chlapi tenkrát do roboty. Byl tam akorát Gejza, o kterým se vědělo, že nikdy nedělal a ani dělat nebude. Ten ale zase vykládal *paramisa*, romské pohádky. To jsme se všichni sešli okolo vatry, a i když už vatra dobře nehořela, stejně jsme ho do rána poslouchali. Oheň se dělal zejména v sobotu, když se nešlo druhý den do práce a do školy. Taký to byla příležitost pro nás mladý sblížit se s holkama. Kolem ohně bylo teplo, každý při sobě, přitulit se... Pak jsme ho přemlouvali – „*Phen paramisi, phen valeso!*“³ Nakonec že jo. Ale bylo to za něco – *cigaretli*, *molori*, tak jsme mu sehnali cigarety a víno, protože my sami jsme měli vinohrad. „*An čulo mol, Zdeno, phenava tuke paramisi*“ – „*No ta láches.*“⁴ Šel jsem potajmu pro klíče od pivnice, kde měl děda víno a přinesl jsem mu litr. Při tom neskončilo, někdy jsme vzali litrů i pět. A začal vyprávět. O princi, o králi, který měl tři syny, jeden takovej, druhej takovej a třetí opuštěnej, smutnej a ten vždycky vyhrával, dostal krásnou princeznu. Někdy se povídalo i doma, v zimě se sešli u mámy, anebo u nich, u Gašparovců, v takové malé místnosti. Nejdřív jenom povídačky, co kdo zažil, věci kolem dětí a rodiny, zavzpomínalo se třeba i na mrtvé. Tím to začalo a pak už jen – „*Tà phen paramisi!*“ Každý se bál těch mrtvol, zejména my děti, když jsme byli malí. On do toho začal ještě ty *paramisa*, a to některý až usnuli. Bylo to hezký. Co musím říct,

3 „Vyprávěj pohádku, vyprávěj něco!“

4 „Přines, Zdeno, trochu vína, povím ti pohádku.“ – „No tak dobře.“

že ty pohádky vyprávěl romsky: „*Kaj slá kaj na slá, dživelas o kráľis*.“⁵ O princích, o tátoších⁶, do toho Romové... Člověk si to všechno představoval. Říkám si, to je jako pohádka, opravdu, to jsou ty *paramisa*, které mezi Romama byly a tyhle ty lidi je uměli vyprávět. Dneska už nevím, kdo by to uměl, on ale ten dar měl. Škoda ho... Tak to byl ten Gejza, který jinak nepracoval a byl z toho rodu Gašparovců, když si vzal dceru starýho Gašpara.

Svatba bratrance Piťa Kováče (narozen 1950) na fotce s rodinou Balážovců, svých kmotrů; zleva: Matila Balážová, její syn Ladislav („Laco“), jeho žena Vílma, Piťo Kováč, nevěsta Vlasta, Ladislav („Laco“) Baláž starší; 1970, Súdovce, dole ve vesnici | Z rodinného archivu

Tenkrát samozřejmě televize nebyla, první, co tam měli televizi, byli Balážovci. My jsme neměli, dědovi stačilo rádio a zprávy. Ani jsme na to neměli peníze. Balážovi si televizi pořídili, protože jejich syn dělal v Tesle v Nižné nad Oravou řidiče, tak k tomu měl blízko. Víím, že jsme se k nim chodívali dívat na filmy, chodili k nim ale i gádžové. Tety i chlapi, na hokej nebo na krasobruslení, to se ženským líbilo – „*Idem k tej Balážke pozerat na krasokorčuľovanie*.“ Když byl hokej, tak chodili chlapi, protože i ve vesnici bylo jen pár televizí, ne všichni na to měli. Žil tam nějaký Haišer, jeho rodina tenkrát bydlela v Americe a vždycky nám rozdávali americký žvejkačky, ty plátkový. U Haišerů samozřejmě televizi měli, ale někteří gádžové k nim jít nechtěli, protože „ty jsou nóbl“, „to jsou Amerikáni“ a co já víím co. Tak šli radši koukat k *Cigánům*. Pak se dalo kafe, přinesly se nějaký buchtičky, něco se popilo, ochutnalo se i vínko.

5 „Bylo nebylo, žil jeden král.“

6 Tátoš - pohádkový kůň, často okřídlený.

Dá se říct, že jsme s Neromama žili celkem pospolitě, problémy nebyly, spíš jsme pomáhali jeden druhému. Oni věděli, že když přijdou do osady, tak tam získají pracovní sílu. Někdy bylo potřeba vybírat brambory nebo lámat *kukuricu*, tak jsme chodili. Měli svoje *záhumenky*, jak tomu tenkrát říkali. Jejich děti ale často studovaly v Bratislavě nebo v Banskej Bystrici, tak nestíhali obdělávat. Proto chodili pro nás do osady, kde už ty rodiny znali. Moje máma třeba pásala husy pro celou vesnici. Ráno vyhnat husy, projít celou vesnicí až na Lúčky, tam je přes den nechat a večer zase zpátky. Vím, že jsme přišli ze školy a pomáhali ty husy hlídat, aby neutíkaly někde do zeleného na ty záhumenky, aby to nepožraly. Za to byla samozřejmě výslužka – někdo dal vajíčka, někdo slaninu nebo chleba.

4. Táta trval na tom, abychom byli vyučení

Takhle jsem já žil a jsem tomu rád. Měl jsem opravdu dobrý dětství, z větší části takový veselejší. Rodiče byli oba nevzdělaní, musím ale říct, že táta byl pracovitej, že chodil do práce dennodenně. Přitom pil, a když si vypil, tak někdy bil mámu. Strašně, strašlivě, to jsme vždycky utíkali. Vědělo se, že je v hospodě a už jsme měli noční službu, už jsme věděli, že nebudeme spát v klidu. Když mámu bil, tak jsme jako malé děti brečely. Jenomže občas se chytil se starým, s dědou, a jak jsme kluci rostli, tak už se začal trochu mírnit, už se začal i bát. Možná, že to byl taky důvod, proč jsem potom odešel a založil si svoji rodinu. Dneska žije v tom baráku jenom brácha a sestra, ostatní jsou pryč. Jedna sestra je tady v Čechách u Pelhřimova, ostatní jsou na Slovensku, ale bydlí zvlášť. Protože on byl táta trošku zlej. Pracovitej, ale zlej. Na druhou stranu se staral, kupoval, co bylo potřeba do domácnosti, někdy i oblečení. Pracoval na melioracích, později dělal krmiče v JZD, takže z toho jsme žili.

Rodičům bylo jedno, kam půjdeme na školu, táta ale trval na tom, abychom byli vyučení. Za tohle mu děkuju. Holky až tolik ne, ale kluci museli. Tehdy moc nikdo neuměl číst a psát, u nás jenom Balážovci. To byl nevlastní brácha mého táty, babiččin syn, ten uměl a taky byl jedinej, který si kupoval noviny – Pravdu. Strýc Ďula neuměl číst vůbec, teta Mara taky ne a táta taky ne. Vím, že dělali z okresu akci, přišly nějaký učitelky nebo já nevím kdo to byl, a tyhle Romy učili se podepsat, jako „Guži“, aby uměli aspoň to. Chodili k nám domů, vím, že seděli za stolem v kuchyni a drželi mámě ruku. Tak to víte, nám to přišlo jako dětem trošku směšný, protože my jsme už psát uměly, tak jsme ještě dělaly chytrý: „Musíš tu tužku držet takhle, jak chceš takhle *písať*?“ Vím ale, že táta se ten podpis naučil. Guži.

Z dětství si ještě vzpomínám, a to mi potom i zůstalo, že jsem měl vidinu o vojácích. Tehdy o ruských, protože jsme se o nich učili. Motivovalo mě to a začal jsem vyrábět zbraně. Dokonce jsem vyrobil i obranný kulomet. Tenkrát jsem byl asi opravdu nějaký *dilino* – já jsem vzal necky, takovej ten plechovej lavor, už byl prorezivělej a tekla z toho voda. Sehnal jsem trubku, jakože kulomet, to jsem

celé posadil na spodek vozečku z kočáru a takhle jsme s tím válčili. Když to viděly gádžovské děti tak už věděly, že jsem vyzbrojený, že mám takovejhle pancéřovej tank. Samozřejmě, že jsem dostal vynadáno, protože ty necky na něco byly, třeba v tom máma nechtěla přímo prát, ale něco tam chtěla odkládat. Já jsem do toho udělal díru, takže jsem to totálně zničil. Dneska už to vím a mám se omlouvat.

Nadrotmistr Zdeněk Guží,
1978, kasárny Havlíčkův Brod |
Z rodinného archivu

Jindy jsem si vzal starou uniformu, protože táta byl u hasičů, na tu blůzu jsem si udělal výložky a našil si různé pásky, jakože jsem velitel. A takhle jsem chodil. Samozřejmě, že se to tátovi nelíbilo a musel jsem to strhnout. Chtěli jsme ale ukázat ostatním, že máme i uniformu, že jsme vybavený a že jsme víc! To byla padesátá šedesátá léta, možná to byly dozvuky války, ale vlastně nevím, kde jsem k tomu přišel, že mě ta vojenská věc takhle brala. Zřejmě to ale stálo za tím, že jsem se stal nakonec vojákem z povolání a odkroutil jsem třicet let v armádě.

Na druhý stupeň už jsem chodil do Hontianských Moraviců, protože u nás byla jenom pětiletka. Ráno jsme jezdili o půl osmý autobusem do Moraviec, zpátky jak kdy, někdy o půl třetí, někdy o půl čtvrtý, a nebo taky pěšky – šlapat tři kiláky. Za školou jsem hrával fotbálek, to mě bavilo. Učitel Karaska měl tělovýchovu, udělal družstvo a jezdili jsme na turnaje. Jináč jsem měl dost rád fyziku, tam jsme si vyráběli různé věci, zejména v pracovním vyučování, třeba jednoduché rádio – krystalku, mělo to nějaký cívky a sluchátko. S Mariánem, to byl Nerom, gádžo, ale výbornej kamarád, jsme takhle nakonec podali i přihlášku do učení na elektrikáře. Jezdil jsem do Zvolena na železniční odborné učiliště, obor elektrikář – silnoproud. Vyučil jsem se, a protože mě elektrika bavila, dělal jsem to potom i v provozu v Dudincích na *kúpelech*, takovou údržbu, výměnu pojistek, všechno možný, co bylo potřeba. Nebo jsme chodili dělat i instalace, protože tenkrát ještě ne všechny vesnice byly elektrifikovány, zejména ty samoty, kterým říkali *lazy*. Tam udělali přívod sítě a na nás bylo udělat rozvod v rámci domu. To už mistr věděl, že my dva jsme dobrý, tak nám nechal třeba celý barák. Takhle jsme majstrovali, mě to bavilo a nebýt snad té vojny, možná bych to dělal dodnes. Nevím sice kde, ale asi někde na Slovensku.

5. Vybudovat si vlastní život

Moje zkušenost je taková, že Romové nejsou jednotní, nikdy nebudou. Když byly třeba hody v Nadošanech⁷ a potkali se Romové z jedné rodiny, tak se srdečně vítali, zavzpomínali si, zkrátka se po delší době rádi viděli. Pokud ale přišel na osadu cizí Rom, cizí *čhávo*, tak šli do bitky. Zničehonic.

Vojtěch Tóth (1923–1985), tatínek paní Gužiové s dcerou Gabrielou, 1962 | Z rodinného archivu

Romové se mezi sebou nemají rádi, zejména pokud nejsou rodina. Je tam určitý odstup, *džan pro mariben*,⁸ hned. Podobně tomu bylo i u mě a moje manželky, naše rodiny se zkrátka neměly rádi.

Se svou ženou jsem se seznámil právě v těch Nadošanech. Sídlila tam katolická farnost, jako děti jsme tam chodily na katechismus, připravovaly jsme se na *birmovku*. Tam byl moc hodnej farář, takovej starej pán, dával nám na cestu domů jablíčka. Zpátky jsme chodili *križom*, zkratkou okolo pole. Chodili jsme potom i v neděli do kostela, i když jsme seděli vždycky vzadu. V Nadošanech bydlel ten Gejza, kterému říkali Focko, on tam pásł kozy. Bydlela tam ale i babka moje ženy, tak ji tam navštěvovala. Když byly hody, chodili jsme k nim nahoru do osady, pak jsme sešli do vesnice, a tam jsme hráli. Hrával jsem na kytaru s jejím strýcem Kalmanem, ona se k nám jednou přichomejtla a zachytila se mi svetrem za strunu. Já na ni hned „*so keres*“ a tohle, ale v ten moment mi padla do oka a už jsem se jí nepustil. Chodíval jsem za ní do Bátoviec, kde ona bydlela, to bylo od nás asi dvacet kilometrů.

U nás se všichni divili, i mi v tom bránili. Něco tam muselo být, rozmlouvali nám to hodně, já jsem furt nechápal proč. Řekl bych, že její brácha se s tím nikdy nesmířil, už umřel, chudák. U nás mi to rozmlouvala hlavně máma, která ani nechtěla, abych se hned po škole ženil. Pak už byl ale na cestě kluk a nic s tím dělat nemohli. Táta to vzal naopak dobře, i nám nabízel, že bychom si u nás mohli něco přistavět a bylo by o nás postaráno. K tomu už ale nedošlo.

7 Oficiální název obce ve slovenštině je „Hontianské Trstany“, „Nadošany“ jsou historickým názvem, který se oficiálně používal do roku 1948, v lokální varietě slovenštiny se ovšem uchoval, stejně jako v romštině, kde má podobu „Nadašis“. Od roku 1948 do roku 1974 se obec jmenovala „Tekovské Trstany“.

8 „Jdou do bitky.“

Koloman („Kalman“) Bartoš se synem Robertem. Strýc paní Gužiové, 1967, v Nadošanech | Z rodinného archivu

Tehdy v únoru mi přišla karta k odvodu. Bylo mi asi osmnáct nebo devatenáct let. Mezi klukama z vesnice jsem byl jedinej Rom. Šli jsme na OVS do Zvolena, kde byly lékařské kontroly, výsledek: přijat na základní vojenskou službu. Druhýho čtvrtý devatenáct set šedesát devět jsem narukoval tady v Havlíčkově Brodě. Byl jsem ženatý, manželka byla těhotná se synem. Na vojnu se mi pochopitelně nechtělo, chtěl jsem být doma s rodinou. On se narodil čtvrtýho června, já už jsem byl v tu dobu v Čechách a žena doma u svých rodičů. Čekaly mě dva roky na vojně, z toho mi dobře nebylo.

U nás doma v Súdovcích totiž bylo plno lidí, i malé děti od mých sourozenců, u ženy v domácnosti jich bylo taky hodně. Přemýšlel jsem, co s tím. Nevím proč, ale ta práce na vojně se mi líbila. Zároveň jsem byl zvyklej už jako dítě a potom i z učňáku, že se musím umět postarat sám o sebe. Vzal jsem si do hlavy, že si vybuduju vlastní život, a že bude lepší, když půjdu se ženou a s dětmi bydlet sám. Sloužil jsem druhým rokem, domů jsem jezdil na opuštěky, abych viděl syna a ženu a po těch dvou letech už jsem měl jet domů. Měl jsem ale dobrého velitele a domluvili jsme se, že až skončím základní službu, můžu zůstat jako déle sloužící. Tak jsem v roce sedmdesát jedna podepsal na tři roky a asi po roce a půl jsme dostali v Bílku pěknou velkej byt, dva plus jedna, ve kterém jsme začali bydlet už i se ženou. Ona byla mezitím v Prostějově, kam odjeli její rodiče za prací.

To víte, byt byl, ale co teď, nebyl nábytek, nebylo zařízení, navíc jsem musel dojíždět dvacet kilometrů vlakem z Bílku do Havlíčkova Brodu. Pro začátek jsme si museli vzít půjčku na nábytek a základní vybavení, což se mi naštěstí povedlo. Než se to ale vyřídilo, nezbylo nic jiného než si vzít z vojny železnou postel a vojenskou deku. Dítě bylo malý, takže spalo v kočárku, já se ženou jsme ale spali na té jedné posteli. Takhle to bylo tři měsíce, než jsem všechno vyřídil, koupili jsme nábytek, do kuchyně nádobí a mohli jsme začít hospodařit. Naštěstí nám pomohli sousedé, když potřebovala žena do obchodu, tak nám i pohlídali kluka. Někdy jsme se navštěvovali, protože to byli taky vojáci, někteří z nich sloužili přímo v místní posádce v Bílku, ale dva z nich stejně jako já v Havlíčkově Brodě, takže jsme už potom dojížděli spolu autem.

Libuše Gužiová s dcerou Libuší, 1973, Havlíčkův Brod | Z rodinného archivu

Po čase jsme se přestěhovali, dostali jsme byt už přímo v Havlíčkově Brodě, kde jsem vyřídil práci i manželce – dělala uklízečku na ubytovně, na takzvané svobodárně. To už jsme se měli líp, tenkrát byly platy vojáků slabý, takže byla každá koruna dobrá. Kluka jsme dávali do školky a ještě předtím i do jeslí. V sedmdesátém druhým se narodila dcera Libuše, takže byla manželka zase chvíli doma. Takhle jsme různě začínali. Sousedé byli vcelku dobří, já ani manželka jsme problémy nedělali. Ani jsem o tom nevěděl, ale žena si dodnes vzpomene, že při věšení prádla si všímali, jak je to prádlo vyprané, jestli je bílé nebo zašlé. I takováhle věc je zajímavá – co ty Gužiovi, jak tam žijí, co všechno maj a nemaj. Ale prý ji chválili, že má krásně čisté a bílé prádlo, takže viděli, že jsme na čistotu dbali. Byli spokojení.

6. Už jsem to chtěl vzdát, ale vydržel jsem

Ještě na základní službě se mi často stávalo, že jsem se nevrátil včas z opuštěného, za což byl kázeňský trest nebo důtka. Jednou mě kvůli tomu poslali za doktorem Holomkem, bývalým prokurátorem. Přetáhnul jsem, když jsem byl doma na návštěvě. Velitel na mě: „Pošlu tě k plukovníku Holomkovi, znáš plukovníka...“ – „Neznám“. Oni věděli, že je to Rom, tak mě za ním poslali, aby mi domluvil, navíc jsme patřili teritoriálně pod Brno, tedy pod něj. Během vojny jsem potom slyšel, že odsuzoval na tvrdé tresty do Sabinova. To byl tvrdý dril, každý na to vzpomíná špatně. Přísná kázeň. Něco jak vězení, možná ještě horší. Romové se toho báli a možná i proto mezi nima nebylo tolik vojáků. Byli rádi, že odsloužili svoje nebo dostali modrou knížku a na vojnu nemuseli. Některý ale na vojně zůstali, mezi nima Vlado Oláh, Mirek Zima, Cyril Koky, Ivan Veselý a já. Potom tu byl generál Jan Váňa, o něm se říkalo, že je to maďarský Rom. Už zemřel, bohužel. V té době dělal velitele desáté letecké armády. Byla prohlídka, my všichni nastoupení na letišti, celá rota. On dostal hlášení od velitele, a jak scházel z tribuny, tak se na mě usmál a pokynul hlavou. *Rom Romeha!*⁹

V armádě jsem byl ve funkci výkonného praporčíka, staral jsem se o vojenskou rotu. Sloužil jsem u letců jako operátor, z řídicí věže jsem navazoval spojení s vrtulníkama a helikoptérama. Byla to dobrá čistá práce. Dělal jsem to tři roky, teď ale co dál? Podepsal jsem na dalších pět let a povýšil jsem. Byl jsem dobrým vojákem. Na konci osmdesátých let jsem začal studovat vojenskou školu v Žilině, tam jsem dojížděl, získal jsem maturitu a doplnil si požadovanou odbornost. Dělal jsem náčelníka výstrojní služby, to už byla vysoká funkce.

Líbila se mi práce okolo padáků, obdivoval jsem ty seskoky. Nakonec jsem to zkusil i já, to už mi bylo třicet osm. Už jsem byl na takové věci celkem starý, ale zkusil jsem to a už jsem u toho zůstal. Měl jsem ty padáky na starost – pokaždé vyvěsit,

9 „Rom s Romem.“

Zdeněk Guži (vpravo dole) na vojenské škole v Žilině, 1988 | Z rodinného archivu

správně zabalit a uskladnit je pilotům do vrtulníku. Zase to byla čistá práce, tentokrát i lépe placená. Připravovali jsme se takhle na nenadálé situace, kdy bylo potřeba se pustit a vyskočit ven z vrtulníku. Sloužil jsem postupně v Brodě, Plzni, Pardubicích a v Náměšti nad Oslavou, tam jsem skončil.

Než jsem začal dělat padačkáře, potřeboval jsem nějaký výcvik. Tehdy mě vzali

na tříměsíční kurz na letiště v Malackách. Byl to náročný kurz na fyzickou zdatnost. Pořád jsme běhali, každý den, i v noci, překážkový běh, do prudkého kopce a potom zpátky. Strašnej výcvik, už jsem to chtěl i vzdát. Už jsem si říkal, že na to kašlu. *Chňav andre!*¹⁰ Ale vydržel jsem to a kurz jsem zvládnul. Na závěr kurzu byly právě seskoky padákem, to jsem splnil taky. Od té doby bylo nutné plnit seskoky každý rok, ale různě náročné – v noci, v zimě, do vody. Každý rok aspoň dvacet. I jsem se bál. Jednou jsem při seskoku udělal chybu, ztratil jsem vztlak vzduchu, vzalo mě to bokem a spadnul jsem z výšky asi pěti metrů. Zlomil jsem si bérec a marodil jsem s tím půl roku. Ale šel jsem skákat znovu, dneska už mám na kontě tři sta seskoků. Mě to strašně bavilo.

Seskoky z vrtulníku do vody a tzv. „pontonování“, 1978, Havlíčkův Brod na rybníku | Z rodinného archivu

¹⁰ „Kašlu na to.“

Jednou jsem spadl na dům, to bylo v Chrudimi. Stala se totiž chyba, kterou ale udělali kluci, který balili padák. Jeden popruh byl správně, ale druhý opačně. Takže ten padák nevěděl, kam má letět, což jsem si ale všimnul až pozdě. Neurejdoval jsem to a spadnul jsem na dům, naštěstí jsem ale spadnul dobře, chytilo mě to za hromosvod a zůstal jsem viset na kůlně. Gádžovka hned: „Proboha, co tady děláte?“ Začla na mě křičet: „Chcete mi to rozbít?“ Až se divila, co je to za tmavýho vojáka: „To nás napadli černoši?“ Já jsem byl vyplašený, rád, že vůbec žiju. „Paní, však vidíte, že jsem tady dopad, já za to nemůžu. Nic se nestalo.“ Všechno jsem vysvětlil, zavolali pro mě auto, stáhli mě dolů a dobrý.

Jindy jsme zase skákali v zimě, byl tou dobou i sníh, minimálně dvacet centimetrů. Jenomže byl taky prudkej vítr s nárazy zeshora. Vyskočil jsem, otevřel jsem padák, všechno dobrý. Najednou vžúúú a už letím pryč. Náčelník štábu už říkal: „Á, Guži jde zase na opuštěk, napište mu ho.“ Takový tam byly randy. Přeletěl jsem letiště, garáže, silnici na Humpolec a už vidím, že to nedopadne dobře. Tam přehrada, toho jsem se bál, nádraží asi tři sta metrů přede mnou. Ježišmarja, kam já poletím, co budu dělat?! Tehdy jsem vši silou tahal ten padák a můžu poděkovat Bohu, že jak jsem klesal, tak se ten vítr uklidnil. Už jsem viděl, že je to dobrý, přehrada sto metrů ode mě a spadnul jsem zase na dům. Nevím proč, ale ty domy mě nějak přitahovaly. Jeden v Brodě a druhý v Chrudimi. Zase jsem dopadl dobře, ale gádžo mi dal! Zlámal jsem mu hrozny, co se mu plazily po dřevěným zábradlí. Musel jsem si pak udělat brigádu, abych to opravil.

Největší výška, ze který jsem skákal, byl začátek stratosféry, čtyři kilometry. To člověk vyskočí, podívá se dolů a domečky jsou jako malý červený kostičky. Jakožto instruktor jsem potom dělal i výsadky. Učil jsem piloty, jak skákat, měli ročně dva seskoky povinné. Jednomu se nechtělo, hrozně se bál: „Zdeňku, ne!“ Držel se za nohu vrtulníku MI4, na kterou je potřeba stoupnout a odskočit dozadu. On se ale chytil, nechtěl se pustit, koukám na budíky, čas běží. Tak jsem mu trochu pomohl. Skočit musel, co jsem měl dělat. Zakřičel „uáááá“, ani nevěděl, co dělá, ale ty padáky byly technicky konstruovaný a balený tak, že se po pěti vteřinách samy otevřely. Dopadnul dobře. Dělalí jsme i výcvik se záchrannou službou. Jako výsadkáři jsme byli v partě s doktorama, spouštěli jsme se z vrtulníku po laně nebo jsme dělali výcvik na skále v Jeseníkách. Bylo to dobrodružství a mě to hrozně bavilo.

7. Žil jsem dvojím životem

Na vojně jsem založil kapelu, hráli jsme písničky od Olympiku, Kávu si osladím, samozřejmě Beatles a tak. Tenkrát jsme hrávali pro mládež venku „na čajích“, to bylo něco, jako jsou teďka diskotéky, my tomu ale říkali „čaje“. Každý pátek v pět hodin, asi tak na tři hodinky a opravdu tam alkohol nebyl, tenkrát se nesmělo pít, i když pokoutně si tam vždycky někdo flašku přitáhl. Jmenovali jsme se Rotor,

Libuše Gužíová, odpočinek po věšení prádla, 1974,
Havlíčkův Brod | Z rodinného archivu

protože odpředu i odzadu se to četlo stejně. Rotor, jako vrtule od vrtulníku. S tou kapelou jsme se dostali až na armádní soutěž do Zruče nad Sázavou, kde jsme získali ocenění. Já ani nevím, kam to všechno přišlo, ale velitel i politruck byli rádi, že jsme se umístili, protože se o nás psalo i v armádním tisku. Na základě toho jsme dostali i vyčleněný čas na zkoušení, abychom se mohli zdokonalovat

a připravovat na další ročník. Když už kluci, co se mnou hráli, odešli z vojny, tak jsem chodíval hrát do civilní kapely, to byl taneční orchestr Plastimat Havlíčkův Brod, kde jsem hrál na baskytaru a zpíval, ale to už byl víceméně takový tanečák, polky, valčíky a takovéhle věci. Já miluju lidovky a zejména moravský písničky, takže mi to šlo a chodil jsem s nima hrát každé tejdě různé plesy a zábavy.

Já jsem byl výbornej svazák, dokonce předseda svazáků. Kultura, zájmová činnost, nástěnky, to mě bavilo. Ale abych vstoupil do komunistické strany, to jsem ani nepocítoval jako důležité a z druhé strany žádné tlaky nebyly. Říkám si: hraju, zpívám, agitaci řekněme dělám, bavilo mě to. Politruck nám rád půjčoval nástroje, protože i oni viděli, že v armádě propaguju kulturu a to se jim líbilo. Jeden čas jsem byl i předseda Socialistického svazu mládeže, tak jsem se o to nějak staral, dával jsem dohromady vojáky, organizoval schůze, dělali jsme sportovní činnost, různé soutěže, střelecká disciplína, kopaná, výlety po různých památkách, jako třeba k mohyle Jana Žižky, to mě všechno bavilo. Po této stránce nemůžu říct, že by mně v tom ti komunisté vadili, „soudruhu rotný“ mi říkali. Abych měl ale zájem o vstup, to jsem neměl. Děda byl komunistou, ale mně jako mladýmu stačilo SSM, zejména po té stránce kulturně zájmové. Ambice jít do politiky a prosazovat závěry ÚV KSČ jsem rozhodně neměl, i když politické školení jsme na vojně měli. Museli jsme dělat přípravu a výpisky, myslím, že jsme četli kus Brežněvovy knihy, opsal jsem čtyři strany, aniž bych tomu rozuměl.

Jak to snášela rodina? Žena musela samozřejmě stíhat všechno sama. Ale vzhledem k tomu, že to byla práce, kterou jsem dělal rád, tak to i rodina nějak brala a trpěla. Tady na okrese mě gádžové brali jako slušného Roma. Sousedi byli vojáci, dělali večírky a posezení a zvali nás: „Jo, taky tam máte dva lístky, soudruhu Guží.“ Tak jsme s nimi vycházeli. Já jsem ale vždycky cítil, že jsem Rom. Nezlomili mě, abych byl typickej gádžo, nebo černej gádžo. To mě drží i dodnes a drželo mě to i v době, kdy jsem dělal poslance. Cítil jsem to tak, že jsem Rom, který něco chtěl a něco dokázal. Rom, který vyšel z osady. Ale nezblbl mě to.

Moskvič, Zdeněk Guži a dcera Libuše, 1980, na dovolené v Jalakšové (tj. část obce Bátovce, ze které pochází paní Gužiová) | Z rodinného archivu

Je jasný, že v sedmdesátých nebo osmdesátých letech jsme jezdili na Slovensko víc než teď. Nejméně dvakrát za rok jsme navštívili rodinu, ať už na svátky nebo na dovolenou. Kam taky jinam, jeli jsme zkrátka za babičkou na Slovensko, buď k jedné, nebo k druhé, to je asi třicet kilometrů od sebe. Od těch devadesátých let už tolik nebyl čas, teď už jsem na Slovensku nebyl tak dva tři roky. Mrzí mě to, protože ty lidi už pomalu odcházejí. Politické věci se v naší rodině moc neprobíraly, ale měl jsem švagra, to byl velký politik, s tím jsme se pořád dohadovali. Někdy jsme se dostali i do křížku, většinou když se popíjelo nějaký to víno a pálenka, ale vždycky jsme se nakonec nějak dohodli. Jináč jsme se těšili jeden na druhýho a rádi jsme dělali i na zahradě okolo baráku, udržovali to tam, okopávali a pomáhali, to si zase člověk během té dovolené užil. Šest kilometrů jsou lázně v Dudincích, tak

j jsme se jezdili i koupat, to bylo perfektní. Domů jsem jezdil rád a štvě mě, že už mi to teď časově nevychází. V té době tolik peněz nebylo, ale měl jsem starýho moskviče, nasedlo se a jelo. Aj děcka se těšily na sebe navzájem, mohly se tam vyblbnout, běhat po louce. Večer se posedělo, udělala se vatra, to bylo vidět až dole z dědiny: „Á, tam se oslavuje, přišel Zdeno.“ Pustila se hudba, někdy se koupilo selátko, opékali jsme, a že máme svůj vinohrad, bylo i to víno.

To samý potom v její rodině, tam se nedělala vatra, jako u nás, zase se tam ale scházeli muzikanti. Nebo se chodilo do hospody na pivo a na karty. Oni měli taky pěknou zahradu a vinohrad, takže se starým jsme si popili dost vína. Na obou místech se často zpívalo a tancovalo, někdy až do rána. I se mluvilo romsky. Po dovolené jsem ale přišel zpátky do reálu, vojna, služba a tak dále. Žil jsem takovým dvojím životem. My už jsme s dětma mluvili česky, málokdy romsky. Kluk ještě romsky umí, ale holka už ne. Rozumí, co se vypráví, ale mluvit neumí. To je i naše chyba, bráchové i sestry romsky umí, z manželčiny strany taky, ale děti už ne.

Jináč jsme žili běžný život. Doma se vařilo romsky i neromsky, občas nějaký goja, halušky, ale jinak i knedlo vepřo zelo. Romské tradice jsme se snažili dodržovat, svatebčané jedli z jednoho talíře, předtím se chodilo na pytačky, jak tomu říkají na Slovensku. Křtiny taky, to je jasný. Už to ale bylo trochu jiné. Tady v Čechách jsme nežili v nějaké romské kolonii, nebyli jsme celá rodina na jednom místě, jako byli v Brodě Romové u nádraží. Byli jsme zkrátka pořád mezi gádžema, a to nás ovlivnilo. Snažili jsme se přizpůsobit.

8. Neuvedomoval jsem si, že je to politika

Dcera Libuše ve školce (úplně vpravo), 1974.
Havlíčkův Brod | Z rodinného archivu

V Havlíčkově Brodě byli Romové většinou z východu, tuším od Svidníka. Od nás ze Súdovců se do Čech moc nechodilo, protože Romové dělali doma, buďto na družstvu, nebo dojížděli do nejbližší fabriky. V Bátovcích, odkud pochází manželka, zůstaly dvě rodiny a ostatní se v rámci tehdejší politiky přesídlování¹¹ odstěhovali buď do Levic, nebo jich odešlo dost za prací do Čech.

To tam tenkrát organizoval nějaký

Řula. Odcházeli někam na sever, jak je Kynšperk, tam sice pracovali, ale po půl roce se vrátili zpátky domů do svého baráku, protože ten si samozřejmě nezbourali, ani zbourat nechtěli. Šli zkrátka za prací, aby vydělali peníze, přišli domů a ten baráček si vylepšili – spravili okna, dveře nebo fasádu. To samý se dělo i na jiných místech, u nás byla ale naopak snaha se dostat z osady dolů do vesnice. Takhle si tam koupily baráček asi tři nebo čtyři rodiny. Z naší rodiny bydlí nahoře brácha a dvě sestry, všichni ostatní bydlí buď v sousedních Moravcích, nebo už přímo dole ve vesnici v Súdovcích. Z naší rodiny jsem v Čechách vlastně jen já a moje sestra v Pelhřimově.

Mezi Romy v Havlíčkově Brodě jsme příbuzné neměli, vedle nás tam žili Dzurkovi, Šarišský, Lakatošovi a Murgovi. Většina tam byla z rodiny Murgových a Dzurkových. Občas jsme se potkávali v hospodě u piva a já jsem navrhnul, že bychom se mohli sejít, tenkrát myslím v hospodě u Vašáků, abychom se dali dohromady a udělali nějakou soutěž pro děti, podívali se na oblast školství

Zdeněk Guží s dcerou Libuší, 1978, v parku v Havlíčkově Brodě | Z rodinného archivu

a bydlení. Ostatní s tím vcelku souhlasili, až na jednoho, nějaký Pavel Godla, který byl jako vždycky proti. Já už jsem ho potom bral s rezervou, on na všechno

¹¹ Jedná se o tzv. politiku „řízeného rozptylu a přesunu“, která byla uvedena vyhláškou č. 502 z roku 1965 (více viz např. Pavelčíková 2004).

takzvaně remcal, ale kloudnýho nic nenavrhnul. Ostatní viděli, že to myslím dobře, získal jsem si je na svou stranu a s Jožkou Dzurkem a s Murgovýma jsme do toho šli. Postupně se začaly organizovat zábavy a sportovní akce, to se zapojila i moje žena s dětma.

Vzpomínám, že dříve fungovala i ta organizace Svaz Romů, u nás to nijak organizovaně nebylo, já jsem o tom jako voják neuvažoval, ale vím, že to existovalo a že bylo ústředí v Brně. Já jsem ale chtěl komunikovat spíš s národním výborem nebo se sociálkou. Podporu ve společenský organizaci, jako byl Svaz Romů, jsem nehledal. Zřejmě ani oni sami neměli snahu přijít k nám do Brodu, dát nás dohromady a něco nám k tomu říct, což si myslím, že byla i jejich organizační chyba, že nedokázali Romy všude oslovit. U nás to byla spíš soukromá iniciativa, jednalo se o setkávání romských rodin Havlíčkova Brodu. Všichni jsme se znali, takže jsme se osobně domlouvali, kdy a kde se sejdem. Nějaká organizace přišla potom až v roce osmdesát devět s Romskou občanskou iniciativou.

Takhle jsem se dostal i na okres, tehdy tam byl přes romskou otázku takový starší pán, okresní kurátor, myslím, že se jmenoval Dvořák. Přišel za mnou až do kasáren, chtěl, abych s ním zajel navštívit jednu rodinu do Cibotína. Věděl, že je mezi vojáky Rom, kterej se angažuje a přijel si pro mě šestsettrojkou. Velitel na to „jasně, to tě pustím“, on to bral jako společenskou záležitost z Národní fronty. Až jsem se divil, že mě tak snadno uvolnil, ale budiž. Jeli jsme až na Chotěboř a Cibotín, zjistili jsme, že v té domácnosti žije několik generací, včetně malých dětí, ale bez pořádného nábytku. Něco jsme jim zabezpečili – skříň, stůl, židle a alespoň základní vybavení pro ty děcka, protože já jsem tlačil hlavně na péči o děti.

Z okresu viděli, že mi to jde, že můžu pomoci jedné rodině, druhé rodině, začali mi důvěřovat a chodili za mnou s dalšími věcmi. Některý Romové byli zavřený, takže jsme psali do věznice nebo na soud ohledně propuštění nebo částečného odpuštění trestu. Pracoval jsem na bytové komisi a snažil jsem se získat kvalitnější byty pro Romy, kteří v té době bydleli u nádraží, dneska by se tomu řeklo ghetto. To bylo v sedmdesátých letech. O pozici v komisi jsem nijak neusiloval, ale s městem jsem vycházel vcelku dobře, oni věděli, že žijeme takovým středně slušným životem a že bych mohl být pro řešení bytové otázky přínosem. Nejdřív vzali mě a po roce nebo po dvou letech se přidala paní Šarišská. Já jsem si tehdy ani neuvědomoval, že je to nějaká politika. Myslel jsem, že je to normální běžná věc, kterou chci pro lepší život Romů, pro jejich lepší bydlení. Proč já mám lepší byt a on ne? To mně trošku vadilo, a proto jsem je na tom městě otravoval a bombardoval.

9. Vyslat do společnosti zprávu, že i Romové jsou zde

Události listopadu osmdesát devět jsem vnímal dost intenzivně. Sloužil jsem v armádě, o dění mezi Romy jsem se ale zajímal. V té době už jsem se znal s mnohými romskými aktivisty, jako byli Ščuka, Giňa, Holomek, příležitostně jsme si volali a psali. Už před tím vyšel v Mladé frontě článek doktora Ščuky, ve kterém vyzýval Romy ke společenské aktivitě. Ozval jsem se mu, dali jsme si schůzku v Praze a přizval mě na setkání romských aktivistů v Rokycanech. To bylo ještě před revolucí, ale už tehdy se probírala možnost romského politického uskupení. Listopadové události jsem tedy vítal a svým způsobem se do revoluční činnosti i zapojil. Tam i začala moje větší politická angažovanost, ačkoli jsem dříve o možnosti vstoupit do politiky neuvažoval. Tehdy jsem ale tu cestičku viděl a tušil jsem za tím určitý přínos pro romskou komunitu. V roce osmdesát devět vznikla Romská občanská iniciativa, která měla první stranický sjezd v devadesátém roce v pražském Edenu. Velkým přínosem samozřejmě bylo, že se do toho zapojovali samotní Romové, obyčejný Romové, který buď napsali, nebo si zaplatili benzín a přijeli společně mluvit o tom, jak si to představujeme dál, jak zlepšit situaci Romů. To nás utvrzovalo v tom, že cesta politické strany je správná, že můžeme nějakých změn dosáhnout.

Zleva Gejza Orlet, Zdeněk Guži a Tony Lagryn, Ústředí ROI v Praze, začátek 90. let | Z rodinného archivu

V Havlíčkově Brodě jsme mohli navázat na předchozí aktivity, takže pro nás bylo jednodušší se zapojit. Založili jsme místní organizaci ROIky, předsedou byl Jožka Dzurko a já jsem pomáhal, dával takzvané „rozumy“ a brávil jsem je na schůze do Prahy. Vzájemně jsme si pomáhali a posunuli jsme se z činnosti spíše zájmové k činnosti řekněme občanské. Věděl jsem, že vedení ROIky

chystá spolupráci s Občanským fórem, a tak jsem se rozhodl, že přispěju a taky přiložím jedno polínko. Začal jsem komunikovat s lidma z Občanského fóra za náš Východočeský kraj, kde byl jejich šéfem Tomáš Holenda a účastnil jsem se i jejich schůzek. Objížděl jsem romské rodiny v rámci našeho okresu a dával je dohromady, vysvětloval jsem některé věci, proč je to tak, co se stalo a proč vlastně do toho chceme jít Romové jako celek. V rámci okresu se zapojilo celkem asi osm set Romů a byli jsme schopni tlačit na jednání na úrovni jednotlivých obcí.

Na základě mojí angažovanosti se vedení ROIky a Občanského fóra rozhodly, že mě navrhnou jednak na kooptaci do okresního výboru, protože komunisté museli hned odstoupit, a jednak jsem byl posléze nominovanej na kandidáta do České národní rady za Romskou občanskou iniciativu Východočeskýho kraje. Jiný romský protikandidát tam za náš kraj nebyl, až posléze se začali klubat některý aktivisté, který už byli vůči mně kritický, psali různé dopisy, petice a co já vím co, ale do té doby mlčeli, jako kdyby byli schovaní někde pod skálou.

Za ROIku jsme ve volbách v roce devadesát opravdu získali místa do České národní rady, já jsem se stal jejím členem, a tak jsem se dostal do velké politiky. Spolu se mnou nás tam bylo šest Romů a ještě další ve Federálním shromáždění, čili jsme od toho června po volbách začali fungovat jako řádná politická síla. Samozřejmě, že se musely předělávat zákony, některé rušit a tvořit nové. Bylo to jako nepřetržité chrlení jednotlivých změn, zákonů a novelizací, ale byli jsme bráni a respektováni jako členové, jako další, kteří mohli do této politiky mluvit. V předsednictvu České národní rady jsme měli doktora Tatára, já jsem byl ve výboru pro sociální politiku a zdravotnictví, taky jeden z mých návrhů byl získání dotace na rekonstrukci nemocnice v Havlíčkově Brodě, kde jsem zaloboval a získal jsem pro město šest set milionů korun. Já si to беру jako svoji zásluhu, že jsem aspoň něco pro toto město a pro okres udělal.

Samozřejmě jsme tehdy řešili i otázku Romů, kdy jsme se zasadili o uznání Romů jako národnostní menšiny, což se povedlo zakotvit v Ústavě. Při sčítání lidu se tak mohli ke své národnosti přihlásit i Romové. Myslím si, že jsme svým působením dokázali nastolit určité program a vyslat do společnosti zprávu, že i Romové jsou zde. Při jednáních na okresech, městských a obecních úřadech nás potom brali jako vážného partnera. V dalších volbách už se začalo štěpit samotné Občanské fórum, takže i Romská občanská iniciativa šla v devadesátým druhým do voleb samostatně. Při existenci zákona o volbách jsme tušili, nebo snad i věděli, že Romové neuspějí, pokud nebudou kooperovat s nějakou silnější stranou nebo nebudou součástí kandidátek jiných stran, což nám některým bývalým poslancům – Ondřej Giňa, Dežko Balog, já – i navrhovali. Nepřijali jsme to a dneska to vidím jako velkou chybu.

Nadále jsem se ovšem podílel na vytváření programové koncepce strany, dodával jsem podklady pro další jednání představitelů ROIky, byl jsem členem ústředního výboru, takže jsem o tom měl přehled. Síla Romské občanské iniciativy

se ale bohužel postupně ztrácela, i vlivem proměňujícího se vedení, strana už nedokázala oslovit lidi a postupně to vyšumělo do ztracena. To je velká škoda a myslím si, že v dohledné době mít takovouhle sílu romská komunita nebude.

Já jsem se potom snažil napojit na velké politické strany, jako byla KDU-ČSL, Strana zelených, rozhodl jsem se svoje myšlenky prosazovat touto cestou, protože jsem změnu v postavení Romů ve společnosti neviděl. Při kandidatuře do poslanecké sněmovny za KDU-ČSL to bylo těžké, protože jsem kandidoval asi z desátého nebo patnáctého místa, stejně tak jsem neměl moc šancí ve volbách do senátu za Stranu zelených, kdy proti mně za Pelhřimovsko kandidoval pozdější dlouholetý předseda senátu Milan Štěch. Věděl jsem, že je to prohrané, ale udělal jsem to už pro to gesto, že i Romové mají v politice co říct.

10. Zázemí jsem měl dobrý

V devadesátém čtvrtém jsem se vrátil k posádce leteckého útvaru, protože možnost návratu byla daná i ze zákona. V tu dobu se už rušily různé posádky a útvary v rámci rekonstrukce celé armády, tak mi bylo nabídnuto místo v Náměšti nad Oslavou, kde jsem opět nastoupil jako padákový specialista. Během působení v armádě jsem si po maturitě nakonec doplnil i vysokoškolské vzdělání, vystudoval jsem dálkově pedagogiku v Nitře. „Ne, Zdeňku, ty ne!“ velitel chtěl, abych se pořádně staral o rotu. Pak ale přišel jinej, ten mě naštěstí doporučil, a tak jsem mohl studovat. To už bylo v devadesátých letech, devadesát sedm jsem dokončil bakaláře. Sloužil jsem až do roku 2000 a tím, že už jsem měl splněno požadovaných pětadvacet let v armádě, odešel jsem na vlastní žádost do důchodu. V armádě se děly věci dobré i špatné, musím ale říct, že mi to dalo hodně.

Zdeněk Guží jako řidič na misi OSN v Jugoslávii, 1999, Banja Luka | Z rodinného archivu

Svoje padesátiny jsem oslavil na misi OSN v Jugoslávii, kde jsem byl v roce devadesát devět jako řidič operačního střediska. Na misi jsem se přihlásil sám, s požadovaným svolením velitele. Bylo potřeba projít tříměsíčním přípravným kurzem v Českém Krumlově. Navozovali různé stresové situace, nejhorší to bylo v úplné tmě bez baterky, taková tma, že si člověk neviděl ani na špičku

nosu. Někteří kluci už to potom nevydrželi a začali hledat východ z té místnosti, tak je vytáhli. Potom jsme dostávali těžké psychotesty, přes dva tisíce záludných otázek. K tomu samozřejmě střelba a my řidiči jsme měli navíc jízdy obrněným

transportérem, DVPěčkem. Napoprvé jsem to nezvládnul, ale potom už jsem naštěstí prošel. Přišel rozkaz, v únoru jsme nastoupili a zůstali tam šest měsíců. Šéf byl Maďar, řidič *Cigán*, a takhle jsme projeli celou Jugoslávii. Split, Sarajevo, Záhřeb, Banja Luka, Mostar... Jezdili jsme i do škol, tam jsem ve spolupráci s českýma školama zorganizoval soutěž v kreslení. Vytvořili jsme komisi, která hodnotila obrázky ze tří tamějších škol a jedné v Česku. V Sarajevu na trhu jsme nakoupili plné auto hraček, které jsme jim pak rozdávali.

Po konci v armádě jsem chvíli trochu podnikal, nějaká kopáčská stavební činnost, než mě v roce 2003 oslovil doktor Ščuka, jestli bych byl ochoten učit u něj na střední odborné škole sociálně právní, romské střední škole v Kolíně. To mi vyhovovalo, i protože jsem to měl z Havlíčkova Brodu blízko. Ve službách doktora Ščuky jsem byl nakonec dalších patnáct let. Učil jsem romistiku, romské dějiny, veřejnou správu a občanku. Bylo mi to samozřejmě blízké a viděl jsem, že jsem mohl uplatnit v praxi to, co jsem sám prožil. Později jsem založil i pobočku této školy v Jihlavě se sídlem na Čajkovského ulici, kde jsem posléze působil jako zástupce ředitele. Já jsem chtěl přiblížit vzdělání i lidem v jednotlivých regionech a myslím, že se to v případě Jihlavy podařilo, protože ten zájem byl velkej. My jsme tenkrát přímo obcházeli rodiny, oslovovali jsme je i namátkově na náměstí – „Kde studujete? Co studujete?“ – jestli by třeba nechtěli jít na naši školu. Takže někteří opravdu přestoupili z učňáků, protože viděli, že u nás budou mít maturitu.

Libuše Gužiová se synem Zdeňkem a dcerou Libuší, 1. máj 1973
v Havlíčkově Brodě | Z rodinného archivu

Veškeré podobné aktivity mi pochopitelně ubíraly čas na rodinu. Ta mě ale naštěstí podpořila, jak manželka, tak i dcera se synem, takže to potom šlo lehčeji, nemusel jsem doma moc vysvětlovat, proč a kam jdu. Zázemí jsem měl zkrátka dobrý a cítím to i dodnes, i když už by manželka potřebovala, abych byl víc doma a věnoval se jí. Moje žena dělala ve školní jídelně, na začátku devadesátých let se narodily první vnučky, Nela a Bára, takže přibýly i takovéhle starosti. Syn šel předtím na vojenskou školu do Prešova, ale nevydržel tam. No, na mě neměl! Potom šel na učňák do Kolína. Dcera vystudovala v Pelhřimově obor kuchař číšník. Dnes mám od dvou dětí šest vnoučat, kluk sloužil patnáct let u policie, pak toho nechal kvůli úrazu a teď si dostudovává vysokou školu. Dcera mi ze začátku hodně pomáhala, sama vede občanské sdružení ROMART ČR, zajímá se o kulturu, ale pronikla i do oblasti romské politiky. Blízko k tomu ale mají oba a můžu říct, že v tomto případě jablko nepadlo daleko od stromu. Těší mě, že by v tom mohli oba pokračovat a dotáhnout některé věci, které táta nedodělal.

11. Kdybych byl starostou...

Na Slovensku jsou v listopadu na vesnicích hody, a to byla vždycky velká sláva. My jsme tam jezdívali, byla to pro nás i příležitost sejít se v kulturáku a zavzpomínat. Jak říkám, dětství jsem měl pestrý, takže ty starý kamarádi mě rádi viděli. I jsem s nima poseděl a něco jsme popili. Jako mladší jsem pít uměl a vydržel jsem dost, teď už tolik ne. Každopádně mě tam rádi viděli – „*Príd'sem bývať! Tu môžeš robiť na úrade starostu!*“ Musím říct, že už mě to někdy táhlo, koupit si domek ve vesnici a začít tam dělat trošku politiku. Ale nějak mi to všechno uteklo mezi prsty. Ale rád jsem tam jezdíval, samozřejmě i nahoru do osady. Říkávali mi: „*Čo si nezoberes uniformu? Príd'sa ukázat v uniforme!*“ Pro ně to byl zážitek a pro mě nakonec taky. Tenkrát nebyla jenom ta zelená uniforma, klasická, ale já jsem měl tu modrou leteckou, a to se jim líbilo.

Zdeněk Guží ve svém žiglíku, 1980, Havlíčkův Brod | Z rodinného archivu

Starosta, kamarád, nějaký Mažbud, mě pozval na zastupitelstvo a musel jsem přijít ve vojenském – „*To je náš bývalý občan!*“ Rád jsem se ukázal a pohovořil s nima, i se jim líbilo, že jsem mluvil slovensky a ne česky – „*Tys nezabudol slovensky?*“ – „*Nie, viem hovoriť aj po slovensky!*“ Já si zase neodpustil, abych trošku nepopíchnul – „*Nemáte všade urobené chodníky, tam sa nesvieti...*“ – „*Ale musíme šetriť, Zdeno, veď na to nemáme peniaze!*“ – „*No dobre, tak urobte alespoň chodníky, aby nedošlo k nejakému úrazu.*“ Potok nemají čistý, to je zanesený pískem a trávou. Když přijde stoletá voda, tak to zatopí celou vesnici. Chtělo by to prohrábnout, ale starosta nejsem... Hřiště nemají! Zamlada tam bylo hřiště, byly tam branky, všechno, tam jsme chodili. Teď tam nemaj ani kde hrát fotbal. Kdybych byl starostou, tak by to byla první věc, kterou bych chtěl zařídit. Někáké sportoviště nebo alespoň hřiště na malou kopanou. Sportovní vyžití žádný, proto to tak dopadá, proto jenom chlastaj a pijou, kultura nic moc. To já bych jim tu vesnici trošku zmodernizoval. Určitě, teď jo.

Recenze | Anotace

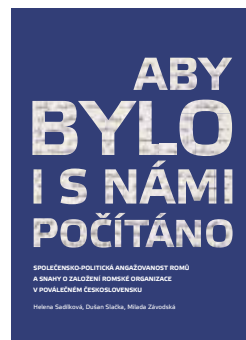
Helena Sadílková, Dušan Slačka, Milada Závodská
Aby bylo i s námi počítáno. Společensko-politická angažovanost Romů a snahy o založení
romské organizace v poválečném Československu
/Petr Lhotka

Daniel Škobla, Tomáš Hrustič, Ondřej Poduška
Evaluácia dopadu terénnej sociálnej práce 2018
/Jurina Rusnáková

Kolektiv autorů
Amendar. Pohled do světa romských osobností
/Štefan Balog

Andrej Pešta
O Fotki
/Petra Dobruská

Chystá se
Vlado Rafael (ed.)
Rómovia 30 rokov po revolúcii
/Vlado Rafael

Helena Sadílková, Dušan Slačka, Milada Závodská

Aby bylo i s námi počítáno. Společensko-politická angažovanost Romů a snahy o založení romské organizace v poválečném Československu

Brno: Muzeum romské kultury, 2018, 230 s., ISBN: 978-80-86656-37-3

Publikace vydaná Muzeem romské kultury v Brně je rozdělena do dvou částí. Obsahem první části jsou autorské texty, ve druhé části jsou otištěny fotokopie archivních dokumentů s komentářem. Kniha obsahuje zevrubné anglické resumé a jmenný či místní rejstřík. Dílo vzniklo za přispění Ministerstva kultury ČR.

Autoři v úvodu konstatují, že dosavadní zájem o problematiku aktivit Romů směřujících k vytvoření vlastní organizace (resp. o jejich společenskou angažovanost) se soustředil na přelom šedesátých a sedmdesátých let 20. století jako na dobu vzniku prvních romských organizací (Svaz Cikánů-Romů, resp. Zvaz Cigánov-Rómov, dále jen SCR či ZCR), a zmiňují stávající historický diskurz, ve kterém jsou Romové po roce 1948 považováni pouze za „objekt“ politiky státu. Samotné téma knihy je vymezeno následovně: „jaký byl vztah jednotlivých členů romských komunit jako československých občanů k poválečnému československému státu“ (s. 8), s tím, že za velmi inspirativní byl autory označen pohled na poválečné období jako na proces vyjednávání jednotlivých aktérů na centrální i regionální úrovni. Pohledy z regionální perspektivy podle autorů vedou k pochopení dopadů centrální politiky a umožňují vnímat různorodost romských komunit. Zaměření na písemné dokumenty vytvořené Romy umožňuje překonat nedostatek dosavadního výzkumu spočívající ve využívání dokumentů „neromské“ provenience v kombinaci s výhradně orálními romskými prameny.

Publikace je sestavena ze tří autorekých příspěvků od Milady Závodské (přehled dosavadní literatury a pramenů k problematice zakládání SCR a ZCR), Heleny Sadílkové (představení a analýza sebe-organizačních iniciativ v letech 1949–1969, snahy o participaci Romů) a Dušana Slačky (zamyšlení nad dobovými možnostmi realizace úsilí o založení romské organizace). Kromě toho obsahuje dvanáct přetištěných dokumentů, jejichž autory jsou sami Romové nebo jejich podporovatelé. U jednotlivých dokumentů je uveden jejich původ a nad běžný rámec také reference v dosavadní literatuře i historická (životopisná) data původců, resp. jejich aktérů. V případě rukopisných textů jsou připojeny jejich přepisy.

M. Závodská: „Nikde jinde na světě neměli Romové takovou svou organizaci“. Geneze Svazu Cikánů-Romů v historické literatuře a pramenech.

Autorka uvádí odkazy na existující zpracování otázky vzniku SCR s upozorněním na dosavadní výběr pramenů. Za dostupné jsou označeny především archivní fondy vzniklé v době činnosti SCR. Podle autorky nelze spoléhat na běžnou rešerši archivních fondů se zaměřením na participaci Romů, protože běžná rešerše by byla málo efektivní.

Za další možný pramen jsou označeny vzpomínky pamětníků, což je s ohledem na dobu, která uplynula od existence SCR/ZCR, velmi limitující. Také filmové materiály a fotografie jsou připomenuty jako využitelný zdroj informací (např. identifikace jednotlivých aktérů). Dále M. Závodská odkazuje na vydávání časopisu a činnost tiskárny SCR a uvádí, že cenným zdrojem informací mohou být autorské texty protagonistů tehdejších událostí. Za zcela nevyužitou pak disertační práci M. Holomka z roku 1975 (Společenská problematika Romů v ČSSR a její řešení). Kromě toho autorka kapitoly poukázala na další zdroje (např. korespondence V. Srba a M. Holomka uložená v Muzeu romské kultury).

Ačkoliv je edice dokumentů věnována období před vznikem prvních romských organizací (SCR a ZCR), v textu jsou připomenuty především prameny vzniklé z jejich činnosti. Za dosud málo využitý zdroj informací lze, společně s autorkou příspěvku, označit korespondenci či vlastní písemnosti aktérů (romských aktivistů i jejich podporovatelů). Využití těchto materiálů však může být komplikované s přihlédnutím k tomu, že se zčásti jedná o soukromou korespondenci. Nelze ovšem zcela souhlasit s tvrzením, že výzkum v klasických archivních fondech by byl a priori neefektivní. Jedná se mnohdy o časově náročný výzkum, nicméně by měl být zřejmě základem, resp. nedílnou součástí bádání o tomto úseku českých dějin. Problémem může být otázka úrovně archivního zpracování jednotlivých fondů, ale to je obecný problém historického výzkumu. Předložený příspěvek tak upozorňuje na různé druhy využitelných zdrojů informací. K těm autorkou uvedeným lze přidat ještě dobový tisk (kromě běžného tisku např. odborné časopisy) a jednoznačně lze souhlasit s názorem, že využití některých pramenů v dosavadním bádání je nedostatečné.

H. Sadílková – „Sami máme zájem na dořešení problematiky“. Usilování společensky angažovaných Romů v poválečném Československu o participaci a sebe-organizaci (1945–1968).

Podle autorky se podmínky pro vznik SCR a ZCR formovaly od počátku padesátých let a ve svém příspěvku připomíná také úlohu Romů, kteří po válce přišli ze Slovenska. Samotný předkládaný text vychází z dosavadních publikovaných údajů, resp. archivních dokumentů institucí, kterým byly podněty a iniciativy Romů předkládány.

V návaznosti na jeden z přetištěných dokumentů (dopis J. Šándora) H. Sadílková upozorňuje na záměr vytvoření romské organizace, který je zachycen již v dříve publikovaných dokumentech (A. Jurová: Rómska problematika 1945–1967). Autorka si klade otázku, zda o těchto snahách věděli zakladatelé svazů na konci 60. let, přičemž zmiňuje, že v případě slovenského ZCR zazněla na jeho ustavujícím sjezdu informace o snahách v roce 1949, ale u českého SCR byla snaha o založení organizace prezentována jako první pokus.

Autorka zastává názor, že spolupráci Romů na úrovni regionálních a místních správních úřadů lze vnímat jako prostředek, jakým Romové mohli ovlivňovat řešení tzv. cikánské otázky, resp. formulovat další (národnostní a politické) otázky. Od padesátých let byly místní úřady vyzývány k zapojení Romů a měly vznikat tzv. cikánské komise (viz v příloze knihy otištěné dopisy Lackových, resp. Z. Vagaie). Činnost těchto komisí nebyla zatím podrobněji zkoumána. Skutečná iniciativa „zdola“ byla centrálními úřady, podle autorky, odmítána. V článku je dále zmíněno setkání Romů u ministra práce a sociální péče Erbana dne 9. 6. 1950 (zápis ze

zasedání v knize veden jako Dokument č. 2), kde mj. zazněl požadavek na vytvoření „cikánských rad“, alespoň na úrovni krajů. V této souvislosti byly v textu připomenuty návrhy na založení svazu československých cikánů z roku 1950 (viz v knize publikovaný Dokument č. 3), resp. návrh na ustavení prozatímního krajského výboru Cikánů v Brně.

Ve druhé polovině padesátých let dochází k deziluzi týkající se možností participace Romů, především na úrovni místních orgánů. V této souvislosti je otištěn dopis E. Lackové a J. Lacka z 20. 5. 1957 (Dokument č. 5), ve kterém si pisatelé stěžují na práci některých národních výborů a složek Národní fronty, které jim komplikují jejich práci mezi Romy. Ve stejném duchu je psán dopis ze dne 4. 2. 1957 (Dokument č. 4), podepsaný pracovníky mezi Romy z Prahy.

Poslední fáze romských iniciativ před samotným založením SCR/ZCR, jako výraz kontinuální snahy romských aktivistů získat přístup k participaci na řešení otázek týkajících se Romů, je zachycena v návrhu na zřízení ZCR z dubna 1968 (Dokument č. 9), který přímo odkazuje na snahy o založení organizace v roce 1957. Obdobným dokumentem je „Rezoluce z aktivu o cikánské problematice v Jihomoravském kraji“ (Dokument č. 10). Autorka píše, že není jasné, do jaké míry byli iniciátoři výše uvedených dokumentů o svých aktivitách vzájemně informováni. Brněnská rezoluce je hodnocena jako opatrnější v otázce národnostního statusu pro Romy. Po vzniku SCR a ZCR se tento postoj obrátil: zatímco na Slovensku byla, po přijetí ústavního zákona o národnostních menšinách č. 144/1968 Sb., otázka národnosti opuštěna, v českých zemích byla aktuální i po vzniku SCR. Autorka uvádí, že zkušenost s pronásledováním za války mohla být u některých aktérů motivací ke společenské angažovanosti a snaze podílet se na řešení otázek týkajících se Romů, ale toto své tvrzení dále blíže nerozvádí.

Je ovšem otázkou, zda byla motivací ke společenské angažovanosti právě zkušenost s nacistickým pronásledováním, protože většina romských obětí nacistického pronásledování dávala přednost nenápadnosti, jelikož příčinou jejich pronásledování bylo označení za „Cikány“, a předsudky většinové společnosti s koncem války nezmizely. Z takových důvodů je možné uvažovat o motivaci ke společenské angažovanosti, resp. při snahách o založení vlastní organizace („romské“) pouze u několika jedinců z pár stovek Romů, kteří v Čechách a na Moravě nacistické pronásledování přežili. Většina Romů žijících po roce 1945 na českém území přišla po roce 1945 ze Slovenska, a jejich historická zkušenost tak byla odlišná.

Otázkou je také motivace jednotlivých aktérů ke vstupu do vyjednávání se státními orgány a s tím spojené téma vztahu ke KSČ, resp. k tehdejšímu státnímu zřízení. Motivace aktérů mohla, podle autorky, souviset s politikou KSČ (zrovnoprávnění) a při střetu představ těchto aktérů s politickou realitou nemuselo dojít k odklonu od oficiální politiky, jak o tom svědčí dopisy centrálním orgánům státu či KSČ.

Autorka upozorňuje také na otázku použitých jazykových prostředků. Aktéři volili jazyk, který odpovídal dobovým představám, což se týkalo také sebeoznačení. Vzhledem k tomu, že se jedná o dopisy adresované státním institucím, nejčastěji se v nich užívá pojem „cikán“, slovo „Rom“ se objevuje až na konci šedesátých let.

D. Slačka: „Po stránce národnostní stojíte ve smyslu asimilace“. K možnostem a limitům participace Romů na společensko-politickém dění v letech 1948–1969 v kontextu snah o založení romské organizace.

Poslední z textů je zaměřen na „vnější podmínky“ možnosti realizace myšlenky vzniku romské organizace. Za klíčovou otázku svého textu označuje autor snahu Romů a jejich podporovatelů o založení vlastní organizace a reakce na tyto snahy ze strany státních orgánů.

Autor upozorňuje na dopis J. Šándora z roku 1948 (Dokument č. 1), který odkazuje na existenci „Sdružení Cikánů“. K tomu je uvedeno, že toto „Sdružení“ nebylo nikdy

zaregistrováno, ale v Brně mohl, podle autora, takový odkaz sloužit jako podpůrný argument ve vztahu ke státním orgánům. Zde se také nabízí otázka, zda si pisatel byl vědom toho, že taková organizace nebyla registrována. K tomu autor upozorňuje na soudobou migraci ze Slovenska, která mohla motivovat snahu o spolupráci ze strany tehdejších národních výborů (dále též NV).

V publikaci je období začátku 50. let přiblíženo dokumentem č. 2 (zápis ze schůzky u ministra Erbana). Autor cituje ministra Erbana: „Po stránce národnostní stojíte ve smyslu asimilace. Je nutno překonati a nepřipustiti, aby se to stavělo nějak rasově a národnostně, to postaviti tak, že jste buď Češi nebo Slováci, to vše ostatní vývojem, splynutím“ (s. 65). V této souvislosti je podotknuto, že ministr Erban srovnal zlepšení postavení Romů se zlepšením postavení žen. Na poradě na MPSP na začátku června 1950 přímo navázalo založení „Prozatímního krajského výboru Cikánů v Brně“ (Dokument č. 3).

Období druhé poloviny 50. let je v knize reprezentováno korespondencí adresovanou prezidentské kanceláří (Dokumenty č. 4 a 5) a návrhem na zřízení „Zvazu československých Cigánů“ (Dokument č. 6). Podle usnesení ÚV KSČ ze dne 8. 4. 1958 byla uznána asimilace „cikánů“ a současně bylo kritizováno předchozí otevření ve směru národnostní politiky.

V autorově hodnocení vývoje je pominut možný nesoulad v zamýšleném postupu mezi jednotlivými rezorty (především mezi ministerstvem práce a sociální péče a ministerstvem vnitra) a také není zmíněno, že přijetí politiky „asimilace“ bylo motivováno i podněty z jednotlivých regionů či obcí.

Následuje období konce 60. let, které je zastoupeno dokumenty č. 9 a 10 (založení romských organizací), č. 11 (angažovanost neromských odborníků při zakládání organizací) a č. 12 (zapojení Romů do vznikajících organizací). Zpočátku byl zamýšlen vznik celostátní romské organizace, ale od podzimu 1968 (federalizace státu) začala být myšlenka celostátní organizace opouštěna. Souběžně s přípravou federalizace měla být řešena otázka národnostní. Ústavní zákon č. 144/1968 Sb., o postavení národností v Československé socialistické republice uznal za národnostní menšiny pouze Maďary, Němce, Poláky a Ukrajince (Rusíny). ZCR po přijetí tohoto zákona od prosazování národnostních požadavků zcela ustoupil a působil jako kulturní organizace. SCR vydal ještě 17. 4. 1970 „memorandum“, ve kterém byly národnostní požadavky formulovány.

Regionální a místní úřady se, podle autora, zdají být požadavkům Romů přístupnější (s. 75). Dále ale autor uvádí, že některá represivní opatření vznikala z popudu lokálních institucí. Tento rozpor není v textu nijak řešen. V této souvislosti je nutné uvést, že změna politiky státu ve druhé polovině 50. let (1958) byla zdůvodňována mj. podněty z úrovně místních orgánů státní moci.

Jak bylo výše uvedeno, druhou polovinu knihy představují přetištěné archivní dokumenty. Archivní dokumenty jsou řazeny v časové posloupnosti. Každý z nich je okomentován a je uveden stručný medailonek jeho autora nebo osob v dokumentu zmiňovaných. Jedná se o prameny různého původu, které se dají rozdělit na dopisy (podněty) jednotlivců a na písemnosti vzniklé při kolektivních událostech, resp. se jedná o zápisy z jednání. Mezi písemnostmi jednotlivců lze zařadit dokumenty č. 1, 4, 5, 7, 8, 11, 12. Dokumenty č. 11 a 12 jsou dopisy, které psal prom. hist. Bartoloměj Daniel ustavujícím se orgánům SCR a ve kterých se přihlašoval k aktivní spolupráci s nově vznikajícími organizacemi. Dokumenty č. 4, 5, 7, 8 jsou stížnostmi na postup místních orgánů, v některých případech spojených se žádostí o osobní přijetí prezidentem republiky (dokumenty č. 4 a 5). V případě dokumentu č. 4 se jedná o kolektivní žádost podepsanou jak romskými, tak neromskými (např. M. Hübschmannová) pisateli. Ostatní prameny by se daly zařadit do kategorie „úředních“

dokumentů (zápis z porady u ministra Erbana – dokument č. 2; návrhy týkající se zřízení romských organizací – dokumenty č. 4, 9, 10).

Z výše uvedené charakteristiky jednotlivých příspěvků ve sledované publikaci je patrná snaha autorů o interpretaci dokumentů, jejichž edice je připojena závěrem. Z obecného hlediska bylo autory za důležité označeno uchopení tématu z pohledu romských aktérů, resp. místních (regionálních) stupňů státní správy, i když, paradoxně, část dokumentů pochází z centrálních institucí (Archiv Kanceláře prezidenta republiky). Naše informace o dění v jednotlivých obcích či městech jsou zatím nedostatečné. Problémem může být sama skutečnost, že realita každodenního života romských komunit je v písemných pramenech zachycena specifickým („úředním“) způsobem.

Nicméně jednotlivé regionální studie by měly objasnit, jaké konkrétní problémy romských komunit byly v místě řešeny a jakým způsobem. Autorům se tento přístup podařilo částečně aplikovat na brněnském příkladu (působení J. Šándora, resp. návrh R. Daniela), kde byly předmětem zájmu návrhy na vytvoření „romské“ organizace. Samotná motivace aktérů zde zůstává nejasná. Pokud tedy bylo jedním z deklarovaných cílů publikace objasnit motivace romských aktérů ke vstupu do vyjednávání se státními orgány, pak tento cíl nebyl v úplnosti naplněn. Každopádně lze z přiložených dokumentů vyčíst reflexi pozice pisatelů při vyjednávání se státními orgány, resp. motivaci pisatelů k zapojení do procesu řešení „otázky obyvatel cikánského původu“.

Autory je zdůrazněna role angažovaných jednotlivců v otázce založení romské organizace, ovšem založení takové organizace zřejmě nebylo hlavním důvodem k angažovanosti romských aktérů na místní či celostátní úrovni. Hlavním důvodem bylo řešení každodenních problémů, se kterými se Romové potýkali (otázka bydlení, vzdělání, zdravotní péče atp.). Vyplývá to i ze zaměření činnosti SCR a ZCR na přelomu šedesátých a sedmdesátých let. Sledovaná otázka uznání samostatné romské národnosti tak zřejmě nebyla pro romské aktéry hlavní motivací k jejich společenské angažovanosti. Ve sledovaném období (do roku 1970) nebylo uznání romské národnosti, popř. existence romské organizace tématem u nás ani v zahraničí. Obecně lze konstatovat, že problematické může být hledání odpovědi na otázku, která ve sledované době nebyla takto položena (pokládána). Tento paradox historického bádání (hledání odpovědi na otázku kladenou ze současnosti směrem do minulosti) musí být vždy respektován a překonáván kritickým hodnocením pramenů, včetně vědomí jejich neúplnosti.

Společenská angažovanost byla v době komunistické nadvlády nutně spojena se zapojením do tehdejších mocenských struktur. Většina Romů (podobně jako většina majoritní společnosti) se s hlásanou politikou KSČ ztotožňovala, popř. představovala „objekt“ této politiky. V textu ale není patřičně zdůrazněno, že pravidla komunikace byla stanovena jednou ze stran (státní a stranické orgány). Proto autory vytyčený pokus o popsání situace, v níž probíhá dialog mezi romskými aktivisty a státní mocí, je nutně vždy vymezen určitými hranicemi stanovenými tehdejším vedením státu, potažmo KSČ.

Ačkoliv je v knize zmíněna i role Romů, kteří přišli po roce 1945 ze Slovenska, bližší zkoumání tohoto fenoménu (migrace ze Slovenska) a její dopad na přístup státu k Romům v textu chybí. S přihlédnutím k tomu, že pro přístup státních orgánů k problematice života Romů byla tato migrace klíčová, bylo by velmi žádoucí, aby další výzkumy byly orientovány tímto směrem.

Publikace je pozitivním příspěvkem k problematice vzniku romských organizací, resp. obecně k postavení Romů po druhé světové válce (především v období 1945–1989). Z obecnějšího hlediska by bylo možné na vztahu státu k romské menšině poukázat na možnosti dialogu mezi občany a státem v tehdejších podmínkách „reálného socialismu“. Za upozornění stojí také

otištění dokumentů, na nichž se podíleli neromští aktéři, protože podíl neromských aktérů v „romských“ aktivitách nebyl prozatím podrobněji zpracován (např. V. Srb, E. Davidová, M. Hübschmannová a další). Na své zhodnocení také čekají osudy romských aktivistů a předložená kniha přinesla „objev“ jednoho z nich (J. Šándor). V jednotlivých medailoncích pak přináší stručné portréty několika dalších romských osobností. Závěrem lze vyslovit naději, že tento počín (zveřejnění archivních dokumentů) je prvním krokem k větší edici pramenů týkajících se historie Romů, zvláště na území České republiky, protože pro Slovensko byly takové dokumenty již publikovány (práce A. Jurové).

Petr Lhotka¹

¹ Autor pracuje ve veřejné správě. Dlouhodobě se také věnuje historii Romů. E-mail: lhotka@gmail.com

Sociálna štúdia – Nová Hruštík
– Ondřej Poduška

EVALUÁCIA
DOPADU TERÉNEJ
SOCIÁLNEJ
PRÁCE 2018

Daniel Škobla, Tomáš Hrustič, Ondřej Poduška

Evaluácia dopadu terénnej sociálnej práce 2018

Bratislava: Implementačná agentúra Ministerstva práce, sociálnych vecí a rodiny Slovenskej republiky (IA MPSVR SR), 87 s., ISBN 978–80–89837–50–2

Programy terénnej sociálnej práce a terénnej práce (ďalej len TSP a TP) sú v slovenskej (a obdobne v českej) praxi prítomné už viac ako 15 rokov a evaluácia je ich významnou súčasťou. Hodnotenie kvality a samozrejme konkrétnych prínosov, či výsledkov práce terénnych sociálnych pracovníčok (pozn. autorka tejto recenzie sa rozhodla používať ženský rod pri odkazoch na pracovníčky národného projektu terénnej sociálnej práce, pretože sa ukazuje, že v programe prevažujú ženy) je základom pre jej rozvoj a zvyšovanie kvality.

Publikácia *Evaluácia dopadu terénnej sociálnej práce 2018* je zdrojom spätnej väzby na konkrétny národný projekt terénnej sociálnej práce realizovaný na Slovensku a jej základom bola evaluačná správa vypracovaná pre potreby tohto projektu. Zároveň však presahuje jeho rámec a možno ju považovať za odbornú literatúru vhodnú pre štúdium odborníkov v praxi alebo študentov sociálnej práce, jej autori vedú zaujímavú diskusiu o vybraných aspektoch TSP – formulovaných do odpovedí na tzv. evaluačné otázky. Rozšírenie záberu nad rámec hodnoteného projektu oceňujem aj ako učiteľka sociálnej práce a terénnej sociálnej práce a knižku rada začlením do nie príliš rozsiahleho zoznamu študijnej literatúry o TSP.

Za zmienku stojí aj vizuálna stránka knihy. Ako autori v úvode vysvetľujú, spojenie odborných textov s výtvarnou tvorbou umelcov, ktorí sa (rovnako ako terénna sociálna práca) snažia poukazovať na nespravodlivosť v prístupe spoločnosti voči ľuďom na jej okraji, je jej nezanedbateľným rozmerom.

Garanciou kvality a vedecky precízneho prístupu je autorský/evaluačný kolektív zložený z uznávaných odborníkov (aj autorkou tejto recenzie), ktorí sa témam spojeným so sociálnym vylúčením marginalizovaných skupín obyvateľov (predovšetkým Rómov) venujú dlhodobo. Majú skúsenosti s evaluáciou programov TSP, čo sa pozitívne odráža na kvalite publikácie, napríklad aj preto, že si na ich základe môžu „dovoliť“ hodnotiť túto službu aj z historického hľadiska.

Publikácia má 87 strán a je štruktúrovaná do ôsmich kapitol (vrátane stručnej informácie o histórii evaluácií projektu, metodológii aktuálnej evaluácie a odporúčaní pre jeho ďalší rozvoj). Obsahová kompozícia dokumentu je determinovaná už spomenutými evaluačnými otázkami, ktorým je priestor venovaný v samostatných kapitolách. Každá kapitola obsahuje zistenia z terénu, hodnotenie skúmanej témy evaluátormi a zároveň odporúčania na zmeny založené na výskumných zisteniach a odbornom posudku evaluátorov.

Spolu 7 evaluačných otázok sa venuje rôznym oblastiam výkonu terénnej sociálnej práce, ku ktorým autori prinášajú zaujímavú diskusiu. V stručnosti k ich obsahu:

Je terénna sociálna práca základnou intervenciou pre cieľovú skupinu MRK (marginalizované rómske komunity), ktorá vytvára základné predpoklady pre ostatné nadväzujúce intervencie, alebo je jednou z mnohých intervencií, ktoré sú navzájom nahraditeľné? Aké sú špecifická terénnej sociálnej práce v porovnaní s inými službami pre MRK?

Autori konštatujú, že terénna sociálna práca má „unikátne“ postavenie v rámci služieb poskytovaných priamo v obciach, resp. v komunitách a zároveň špecifikujú, v čom výnimočnosť TSP spočíva. Dá sa súhlasiť, že TSP je nepochybne najviac etablovaný sociálny program v prirodzenom prostredí cieľových skupín, má najdlhšiu históriu a preto najviac priestoru na zdokonaľovanie. Autori v tejto časti diskutujú o nárokoch na pracovníčky v programe (napríklad pracovníčky sa „pohybujú na tenkom ľade“, ak ide o rozhodnutia, ktoré môžu významne ovplyvniť životy klientov), o ich „univerzálnosti“, potrebe reagovať na rôznorodé požiadavky klientov aj vo vzťahu k úlohám ďalších služieb prítomných v lokalitách. Za cenné považujem pomenovanie potenciálu TSP v konkrétnych cieľoch.

Aké sú interakcie medzi terénnou sociálnou prácou a ďalšími službami/intervenciami, ktoré existujú pre sociálne vylúčené osoby v lokalitách s prítomnosťou MRK?

Publikácia pomenúva determinanty spolupráce medzi TSP a ďalšími službami v lokalitách, venuje sa najmä vzťahom medzi TSP a obsahovo blízkymi službami (komunitné centrá, asistenti osvetu zdravia). Poukazuje na „trecie plochy“ (zaujímavý je napríklad pohľad zástupcov stredného manažmentu hodnoteného projektu na „konkurenčné“ projekty). Formuluje odporúčania, napríklad ako vyjasniť a vylepšiť vzťahy medzi jednotlivými programami. Podnetná je komparácia modelov riadenia dvoch národných projektov.

Aké sú vzájomné vzťahy medzi samosprávou a terénnymi sociálnymi pracovníčkami/terénnymi pracovníčkami a ako tieto interakcie vplyvujú na výkon terénnej sociálnej práce?

V akých podobách si samospráva uvedomuje význam terénnej sociálnej práce? Plánuje samospráva pokračovať v realizácii aj po ukončení financovania z Európskeho sociálneho fondu? Sú obce pripravené/ochotné terénnu sociálnu prácu spolufinancovať a v akej veľkej miere?

V tejto časti čitateľ nájde pohľady zástupcov samosprávy na TSP, so samosprávami evaluátori diskutujú aj o pokračovaní programu v prípade absencie zdrojov z EÚ a ukončenia národného projektu (dlhodobou je slabinou terénnych programov v MRK ich závislosť od zdrojov z európskych fondov). Okrem toho, sú v kapitole pomerne podrobne opísané problémy súvisiace s postavením pracovníčok voči samosprávam a ďalším aktérom v sociálnej oblasti. Autori neostávajú iba pri opise problematických situácií, ponúkajú, respektíve sprostredkujú aj fungujúce stratégie na ich riešenie.

Ako vnímajú iné relevantné inštitúcie (Úrady práce, sociálnych vecí a rodiny, Polícia SR, lekár, škola) terénnu sociálnu prácu, aké sú interakcie medzi týmito inštitúciami a TSP/TP a ako tieto interakcie vplyvujú na výkon terénnej sociálnej práce?

V kapitole obsahovo orientovanej na vzťahy medzi TSP a inými relevantnými inštitúciami čitateľ nájde rôzne pohľady na TSP a spoluprácu sociálnych pracovníčok s konkrétnymi inštitúciami (Úrady práce, polícia, škola, atď.). Autori konštatujú, že silným limitom kvality spolupráce sú neprofesné väzby medzi pracovníčkami a zástupcami relevantných inštitúcií, ktoré sú výsledkom prístupu k TSP založenom na osobných postojoch (sympatiách, osobných predsudkoch, napríklad voči rómskym zamestnankyniam programu) a známostiach. V praxi absentuje systematický prístup k spolupráci, potrebná je „osвета“ medzi zamestnancami inštitúcií, posilňovanie pozície TSP.

Ako sú nastavené štandardy TSP a TP vo vzťahu k praktickému výkonu terénnej sociálnej práce? Podporuje súčasný model koordinácie kvalitný výkon terénnej sociálnej práce a v čom spočívajú možnosti jeho zlepšenia?

V kapitole 6 je zahrnutých viacero dôležitých tém – jednak hodnotenie vybraných aspektov relatívne nových štandardov terénnej sociálnej práce a terénnej práce na Slovensku, okrem toho autori hodnotia systém riadenia a koordinácie národného projektu. Dá sa len súhlasiť so zdôraznením princípu zmocňovania (o ktorý sa štandardy opierajú). V tejto časti autori diskutujú o prístupoch zameraných na riešenie problémov (problémovo/úlohovo orientované) a prístupoch menej direktívnych, orientovaných na partnerstvo, podporu, pomoc (nie kontrolu) – obidva prístupy sú legitímne a v sociálnej práci prítomné, potrebná je diskusia o ich vyváženosti. Opäť so súhlasom evidujem záujem evaluátorov o tematiku delby práce medzi TSP a TP. Zaujímavé by bolo zhodnotenie delby práce medzi pracovníkmi bez ohľadu na ich pozíciu v lokalitách, ktoré sú „obsadené“ širšími pracovnými tímami.

Aký je dopad terénnej sociálnej práce a ako by sa dal načrtnúť potenciál TSP prinášať ďalšie pozitívne zmeny pre život jednotlivca a rodín? Aké sú hranice limity terénnej sociálnej práce v dosahovaní výsledkov?

Časť interpretujúca zistenia o výsledkoch práce terénnych sociálnych pracovníčok a terénnych pracovníčok je rozdelená podľa jednotlivých oblastí intervencií TSP (vzdelávanie, finančné poradenstvo, zamestnanosť, zdravotná starostlivosť) – tie sú predstavené a analyzované do takej miery, ako to časové a metodologické nastavenie evaluácie dovolilo.

Cenná je záverečná časť publikácie, v ktorej autori uvádzajú odporúčania na zmeny v dvoch úrovniach – pre priamy výkon TSP a pre úroveň tvorby koncepcií a programov. Ako som už uviedla, publikácia prekračuje rámec hodnoteného projektu a zároveň ponúka konkrétne odporúčania uplatniteľné jednak v nadväzujúcom projekte a tiež v službe ako takej.

Publikácia je napísaná moderným a čitateľsky priaznivým spôsobom (bezpochyby založeným na kvalitnom metodologickom základe). Nie je len „suchým“ konštatovaním stavu, autori zaujímavo diskutujú o dôležitých témach súvisiacich s kvalitou terénnej sociálnej práce, trefne pomenúvajú priestor na rozvoj/zlepšovanie. Prečítala som si ju so záujmom a aj vďaka príjemnej vizáži zaujala viditeľné miesto v mojej kancelárii.

Jurina Rusnáková¹

1 Doc. Jurina Rusnáková je riaditeľkou Ústavu metodologických štúdií Fakulty sociálnych vied a zdravotníctva na Univerzite Konštantína Filozofa v Nitre. E-mail: jrusnakova@ukf.sk

Jana Horváthová, Alica Sigmund Heráková, Jiřina Šiklová

Amendar: pohled do světa romských osobností

Brno: Muzeum romské kultury, 2018, 223 s. ISBN 978-80-86656-36-6

PhDr. Jana Horváthová, Mgr. Alice Sigmund Heráková a PhDr. Jiřina Šiklová, CSc. Tyto tři ženy se rozhodly, že budou následovat odkaz pana Prof. Ctibora Nečase, DrSc., který vytvářel seznam romských osobností. Kniha *Amendar: Pohled do světa romských osobností* je možností, jak světu představit obvykle neobvyčejné příběhy lidí, kteří i přes mnohdy nepříznivé podmínky dosáhli toho, co chtěli. Asociace muzeí a galerií ČR udělila této knize cenu v kategorii muzejní publikace roku. Očekávání byla tedy vysoká.

Když jsem poprvé viděl obálku této knihy, kterou vydalo Muzeum romské kultury, byl jsem zklamaný. Čekal jsem něco víc. Obálka knihy je to, čeho si každý všimne jako první. Možná jsou pro někoho monochromatické, částečně se překrývající obličejové známky Romů dostatečným lákadlem, ale mě by tato chladně modrá obálka nijak neoslovila, pokud bych nezahlédl několik párů očí, které i přes chaos na obálce promlouvaly samy za sebe. Rozhodl jsem se tedy knihu otevřít a podívat se, co na mě čeká uvnitř. Předsádka ostře rudé barvy kontrastovala s bílými, jednoduchými popisky a modrým prokládáním kapitol.

První dvě kapitoly jsou věnované velmi detailním a osobním rozhovorům. Na jednadvaceti stranách se můžeme dozvědět velmi zajímavé informace ze života psycholožky Mgr. Moniky Mihaličkové, která velmi barvitě vypráví o svém dětství, studiu a o své práci. Druhý dlouhý rozhovor v knize je věnován Bc. Davidu Tišerovi, řediteli sdružení Ara Art. David se v rozhovoru zaměřuje hodně na práci, kterou dělá a která ho baví.

Při čtení těchto dvou rozhovorů jsem často pociťoval různé emoce. Jejich protagonisté se často zmiňovali o věcech, které v naší společnosti nefungují tak, jak by měly, a tak smích střídal úšklebek, ale to je vlastně dobře. Rozhovory nejsou ploché a mají dynamiku, jsou proloženy fotografiemi z různých období života zpovídanych. Zejména černobílou fotografií Moniky Mihaličkové, kterou vyfotil její manžel Jan Mihaliček, snad nelze ani popsat. Je to mistrovské dílo, plné různých emocí.

Druhá část knihy je věnována medailonkům romských osobností. Jak ale vlastně definujeme romskou osobnost? Co všechno musím udělat, abych mohl být nazýván romskou osobností? Je to snad úspěch, vzdělání, nebo jen to, že se hlásím k romské národnosti? Pro někoho je úspěch žít skromným životem a být spokojený. Někdo zase na druhou stranu jde bezhlavě za svým cílem a i přes svůj viditelný úspěch se úspěšný necítí. Podle Alice Sigmund Herákové jsou to lidé, kteří našli své místo ve společnosti, kteří dokázali nebo dokáží žít svůj život naplno i přes různé nepříznivé vlivy.

Po přečtení posledního medailonku jsem si uvědomil, jak pestrá skladba lidí se v knize nachází. Během čtení jsem narazil na medailonky lékařů, právníků, sportovců, umělců, aktivistů, dělníků, sociálních pracovníků a dalších. Opravdu široké spektrum zajímavých příběhů, které někdy narušuje pouze neosobní vzhled oněch medailonků. Jméno, datum narození, národnost, vzdělání a další kolonky navozují dojem katalogu a tak trochu odosobňují tuto část knihy.

Hodně lidí z knihy znám osobně, ale nikdy jsme se nebavili o vzdělání, protože to není třeba a rozhodně máme zajímavější témata k diskusi. Jejich vzdělání nebo pracovní úspěchy je tedy zajímavé vidět takto pohromadě.

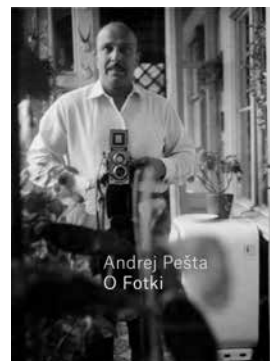
V knize chybí určitě několik velmi významných jmen a jsem rád, že se Jana Horváthová, ředitelka Muzea romské kultury, k tomuto v předmluvě vyjádřila. Chápu lidi, kteří se stále nevyrovnali se svým romským původem, nebo lidi, kteří se bojí k romskému původu přihlásit z důvodu ohrožení své kariéry, nebo snad ohrožení sebe sama.

Celkově hodnotím knihu pozitivně, za velké plus považuji dva detailní rozhovory a také velké množství zajímavých medailonků lidí, kteří působí v různých profesních oblastech. Můj dojem z knihy sráží katalogový vzhled medailonků a nevábna modrá obálka knihy.

I tak si myslím, že vzorek lidí v knize jednoznačně ukazuje, že Romové jsou úspěšní napříč celým spektrem profesí. A až mi bude příště v hospodě někdo povídat o tom, že Romové jsou nevzdělaní a nepracují, s úsměvem na tváři mu předám tuto knihu.

Bc. Štefan Balog

1 Bc. Štefan Balog je romský student Přírodovědecké fakulty UK a České zemědělské univerzity. Je aktivní v iniciativě organizace Romea *Baruvas*, která síťuje romské studenty středních a vysokých škol. E-mail: s.balog@seznam.cz

Andrej Pešta

O Fotki

Brno: Muzeum romské kultury, 2017, 159 s., ISBN: 978-80-86656-32-8

Fotografické album *O Fotki* je výstupem dlouhodobého projektu Muzea romské kultury v Brně (dále MRK), které se k bohaté tvorbě Andreje Pešty vrací od počátku milénia. V československém kontextu se jedná o vůbec první fotografickou publikaci s romskou tematikou, jejímž autorem je samotný Rom. Andrej Pešta pravděpodobně není jediný romský fotograf, který své snímky pořizoval v 50. až 80. letech minulého století. Je ale každopádně jediný, jehož dílo bylo knižně vydáno a o jehož existenci se ví. Kniha vznikla jako doprovodný katalog ke stejnojmenné výstavě organizované MRK v Brně.

V úvodním textu knihy přibližuje ředitelka MRK Jana Horváthová ve zkratce jak svou osobní zkušenost s Andrejem Peštou, tak i jeho uměleckou a tvůrčí všestrannost. Horváthová vzpomíná, že Peštu zná již ze starších fotografií, na kterých je zachycen s jejími politicky a společensky aktivními příbuznými (např. s Tomášem Holomkem) a dále zprostředkovává hodnocení Mileny Hübschmannové, která Peštu označovala za nadaného literáta s vypravěčským talentem a bohatou fantazií. Pešta se dále věnoval malbě, kovářství i rozličným formám kutilství.

Andrej Pešta není neznámou osobností romského společenského dění. Byl členem společensko-kulturní organizace Svazu Cikánů-Romů. Jeho společenské aktivity přibližuje v závěrečném textu knihy romistka a historička Milada Závodská, podle níž Pešta kromě redakční činnosti ve svazovém periodiku *Románo lil* vedl rovněž pěvecký a taneční soubor Jagóri. Jakožto člen jazykovědné subkomise a rodilý mluvčí severocentrální romštiny úzce spolupracoval s Milenou Hübschmannovou na možnostech standardizace romštiny.

Peštova všestrannost a zapojení do romského emancipačního hnutí na přelomu 60. a 70. let je nesporná, ale o jeho fotografické tvorbě se zaměstnanci MRK dozvěděli až na počátku milénia a to na základě jeho vlastní iniciativy. Jak se z doprovodných textů ke knize dozvídáme, stovky negativů muzeu předal se slovy, že se jedná o archiv redakce *Románo lil*. Ke zpracování archivu došlo až po 15 letech a vzhledem k tomu, že byla kniha publikována několik let po autorově smrti, sám Pešta již do výběru snímků nezasahoval. Kniha obsahuje prezentaci téměř stovky fotografií doprovazenou více či méně podrobnými popiskami. U některých fotografií informace chybí, o to větší prostor tak dostává vlastní fantazie.

Tematicky lze fotografie rozřadit do tří hlavních okruhů: rodina, svazová redakční činnost a okrajově i vlastní Peštova kovářská a jiná tvorba. Tyto okruhy pak tvoří mozaiku života samotného autora, což byl i hlavní a přiznaný záměr sestavovatelů knihy. Těm tak nešlo primárně o fotografii jako umělecké dílo, ale spíše o fotografii jako historický pramen a prostředek

k dokreslení zajímavé a mnohostranné osobnosti Andreje Pešty. Ze všech doprovodných textů je pak zřejmé, že byl Andrej Pešta pro pracovníky MRK inspirující postavou o mnoha neznámých, které skrze práci na knize s nadšením rozkrývali. O tom, jak by kniha mohla vypadat, kdyby byla pojata čistě esteticky a dbala by výhradně na kvalitu snímků, se lze vzhledem k neznalosti kompletního díla jen těžko dohadovat. Pokus by to však mohl být zajímavý a kniha by tak získala úplně jiný ráz. Jedinečnou je bezesporu i v takto zvoleném formátu a době zapadá do samotného muzeologického a historicko-etnografického zaměření MRK. V českém prostředí existuje několik nakladatelství, která vydávají kvalitní monografie českých fotografů. Patrně nejvýznamnější z nich, Torst, věnoval opakovaně nemalý prostor neromským autorům zobrazujícím Romy. Čistě esteticky pojatá publikace fotografií romského fotografa na vydání stále čeká.

Jedním z hlavních témat ztvárněných Peštou je jeho vlastní rodina. Některé fotografie spontánně zachycují jeho nejbližší příbuzné, na převážné většině z nich členové rodiny pro fotografa vědomě pózuji. Fotografovaní tak vždy vědí, že jsou objektem fotoaparátu. A právě proto, že autor fotek zachycuje vlastní rodinu, do velké míry odpadá úskalí exotizace, které je obvyklé v eticky sporném asymetrickém vztahu, kdy neromský fotograf fotografuje sobě neznámé nebo nikoli důvěrně známé Romy. Pešta naopak zachycuje vlastní rodinu v každodennosti života socialistického Československa. Fotografie vlastní romské rodiny se zařazují do hlavního proudu zobrazování každodennosti neromských rodin, včetně dobové módy a prostředí, do kterého jsou fotografie zasazeny. Podobně fotografie pro periodikum *Románo Lil* zachycují běžné momenty ze schůzí nebo folklórních akcí a jsou tak cenné svou obyčejností. Že jsou na fotografiích Romové, se v podstatě dozvídáme pouze z kontextu celé knihy. Přesto, nebo právě proto, mají důležitou výpovědní hodnotu jako fotografie romské. Momentka ze členské schůze časopisu *Románo lil* (s. 74–75) například navazuje na estetiku zobrazování neromských dobových schůzí a dokresluje tak míru soudobé společenské participace Romů. Fotografie ukazují každodennost, která nám je v zobrazování Romů většinou utajena.

Pešta jen výjimečně fotografuje romské osady a pokud to dělá, tak pouze v rámci výzkumných cest svazového periodika *Románo lil*. Do osad ho pak přivádí mapování tradičních romských řemesel, která se na fotkách také objevují. Několik málo fotografií pochází z osady, ve které strávil dětství a mládí. Téma romských osad na Slovensku, popřípadě českých městských ghett, se stalo lákavým a snadno zachytitelným objektem hledáčku mnohých profesionálních fotografů. Většina autorů nestrávila v těchto komunitách dostatečné množství času, aby místní Romy alespoň trochu poznala a nikdo z nich nemluvil romsky. Pomocí snímků pak vypovídají o společenství, o kterém toho ví jen velmi málo. Takové fotografie mohou působit jako autentické zachycení života v romských osadách, ale mnohdy zůstávají v zajetí exotizujícího zobrazování. V tomto ohledu jde Pešta proti proudu. Na rozdíl od neromských fotografů uměl romsky a nesnažil se zachytit své romantizující představy. Z fotografií je patrný lehký odstup, Pešta zachycuje skupinky obyvatel v situacích, které by mohly být pro profesionálního neromského fotografa málo atraktivní a obyčejné. Aparát míří na skupinky obyvatel tak, jak je vidí kdokoliv cizí, kdo do osady přijde a sám Pešta tak sympaticky přiznává vlastní nezařazenost do dané komunity. To lze vidět například na skupinových fotografiích, kde je zjevné, že se lidé shlukují před namířeným aparátem neznámého člověka.

Zobrazování Romů jako exotické menšiny, jednotlivců nebo neodolatelných žen se nevyhnulo ani jiným uměleckým oborům. Různé příklady najdeme historicky v malbě, literatuře a nověji i v uměleckém filmu nebo novodobých filmech dokumentárních. Ve fotografii určitě nelze o kýči mluvit u všech autorů. Například Koudelkova divadelnost snímků a celkové velmi kvalitní umělecké zpracování nezakrývá snahu o obraz (viz např. Koudelka 2011) a tím umírňuje pocit vnucené autenticity, který se snaží fotografiemi Romů vyvolat jiní autoři. I zájem o Romy je

různý a bylo by nespravedlivé generalizovat. Příkladem může být Eva Davidová, etnoložka se zájmem o fotografii, která bezesporu svou vytrvalostí fotografovat vytvořila významné svědectví o Romech v komunistickém Československu (např. Davidová 2004, 2012). Legenda pak praví, že známá píseň *Evo, bičhav mange fotka* („Evo, pošli mi fotku“), je složena na její počest právě pro častou přítomnost aparátu při jejích výzkumech. Historii zobrazování Romů ve fotografii v našem kontextu, ale i novodobým autorům, mezi něž se řadí známá jména jako je Karel Cudlín, Iren Stehli, Jindřich Štreit a další, se v doprovodném textu knihy věnuje Tomáš Pospěch. Text velmi dobře zařazuje Andreje Peštu do kontextu československé fotografie a přístupu k Romům jako jejímu častému objektu. Na závěr historické exkurze řadí shrnutí, které dodává kontext jedinečnosti publikované Peštovy sbírky: „Ze zobrazování Romů se postupem času stalo jedno z největších klíšé české dokumentární fotografie. Většinou se mezi fotografie ustálil romantický pohled, hledání jiného životního stylu, nefalšované ryzosti a nevykořeněnosti, zaujetí lidmi známými svým temperamentním vystupováním, bezprostředností a otevřeností. Žili způsobem života, se kterým se ztotožňovala řada fotografujících, upomínali na ‚starý svět‘ nebo život mimo konzum“ (s. 14).

Album *O Fotki* je svého druhu jedinečné právě pro vlastní reprezentaci Romů, jejich zachycení nikoli pro exotický vzhled, nespoutaný život nebo jiné divoké představy lidí zvenčí, ale pro zobrazení Romů v jejich všednosti a každodennosti. Album tak nabourává ať už pozitivní nebo negativní představy o Romech, aniž by jim odepíralo specifickou a přímé aktérství ve veřejném životě. Andrej Pešta nám tak zanechal důležitou výpověď, které se díky pracovníkům MRK dostalo kvalitního zpracování. Autentičnost, kterou hledají u Romů neromští fotografové, dokázal Pešta zaznamenat v její prostotě a to bez hledání výjimečného oproti běžnému. Pokud zachycoval výjimečné, tak v podobě výjimečných společenských a rodinných událostí, nikoli v podobě všeobecného kontrastu k okolní společnosti. Romové na jeho snímcích jsou její plnohodnotnou součástí.

Petra Dobruská¹

Literatura

Davidová, E. 2004. *Eva Davidová*. Praha: Torst.

Davidová, E. 2012. *Rómovia na Slovensku vo fotografii Evy Davidovej*. Prešov: Jekhetane – Spolu.

Koudelka, J. 2011. *Cikáni*. Praha: Torst.

1 PhDr. Petra Dobruská je absolventkou Semináře romistiky na FF UK. Během svých návštěv v romských rodinách sama fotografovala, některé z jejích snímků byly použity v *Romano džaniben*. Petra Dobruská dlouhodobě žije v Rumunsku, kde před lety založila a dodnes vede vzdělávací program One World Romania at School zaměřený na otevírání důležitých lidskoprávních témat na tamních středních školách. Vedle toho se věnuje kurátorské práci.

Chystá se: Rómovia 30 rokov po revolúcii

Rómovia 30 rokov po revolúcii je názov knihy, ktorej cieľom je pomenovať uplynulých 30 rokov „po“ v súvislosti so spoločenským postavením Rómov na Slovensku.

Kniha najskôr predchádzala verejná diskusia, ktorú v apríli 2019 realizovalo občianske združenie eduRoma v bratislavskom klube Pod lampou, ktorý na Slovensku vedie prestížny týždenník .týždeň. O mesiac neskôr sa na túto tému uskutočnila aj odborná konferencia. Stále to však nestačilo. Bol som presvedčený, že sme sa k téme 30 rokov „po“ postavili len okrajovo a že sme širokej verejnosti nesprostredkovali hlbší a vlastne aj zaujímavejší pohľad a zamyslenie sa nad ponovembrovými dejinami Rómov.

Hovorí sa, že veľké dejiny sú odrazom tých malých – našich osobných dejín. V odborných diskusiách a prednáškach o tejto téme však stále pociťujem zo strany – aj vzdelaných – ľudí skôr nostalgiu za bývalým režimom alebo často chladný, neosobný akademický odstup sprevádzaný naratívom vedeckého plurálu. Nechcel som preto publikáciu, ktorá by ponúkala verejnosti ďalšie odborné texty a analýzy – skôr naopak, chcel som ponúknuť čitateľom knihu, ktorá by popisovala ponovembrovú cestu Rómov na Slovensku cez osobnú, ľudskú skúsenosť, pamäť a vlastnú reflexiu. Možno práve takto koncipovaná knižka by mohla osloviť nie len bezprostredných pamätníkov ponovembrových udalostí, ale aj dnešnú generáciu stredoškolských a vysokoškolských študentov. A áno, chcel som tiež zostaviť knihu, ktorá by oslovila aj samotných autorov.

Preto ma už pri jej vzniku – hneď v úvode – úprimne potešili dve veci, s ktorými sa ako publicista a editor nestretávam často: 1. myšlienka napísať na túto tému krátku osobnú esej, úvahu, sa zo strany oslovených autorov a autoriek stretla okamžite s pozitívnym ohlasom; 2. väčšina z nich mi texty v dohodnutom čase aj reálne dodala. Výsledkom je kniha, ktorá čitateľom ponúka na 130 stranách zaujímavo opísané životné skúsenosti, osobné spomienky, pohľady, ale tiež kritické reflexie a prognózy z pera 34 autorov a autoriek, ktorí v oblasti ochrany ľudských práv a zlepšovania postavenia Rómov na Slovensku počas uplynulých troch dekád odvedli (a stále odvádzajú) obrovské množstvo neoceniteľnej práce. Ide zároveň o knihu, ktorá predstavuje medzigeneračný dialóg o ponovembrovom postavení Rómov na Slovensku. Jeho ústredným motívom je „osudový dotyk“ s chudobou a nespravodlivosťou a súčasne neutíchajúca túžba pomáhať a vytrvalo meniť túto krajinu na lepšie a dôstojnejšie miesto pre život každého jedného z nás. Je to ale aj esej, ktorá odzrkadľuje znútorný, neustále prebiehajúci dialóg verejných intelektuálov – ich sebaspytovanie sa, uvažovanie a zamýšľanie sa nad touto témou, ako aj ich pretrvávajúce pochybnosti na tridsaťročnej ceste k menšinovej emancipácii.

Dá sa povedať, že kniha *Rómovia 30 rokov po revolúcii* tvorí kapitoly malých – osobných dejín jej autorov, ktorí od ponovembrových udalostí s touto témou so cfou zápasia až do dnešných dní. Medzi autorov a autorky pripravovanej knihy patria okrem iných osobností aj bývalí splnomocnenci vlády pre rómske komunity Miroslav Pollák a Anina Botošová, publicistka a aktivistka Jarmila Vaňová, šéfredaktor Romano Nevo Lil Roman Čonka, etnologička a publicistka Zuzana Kumanová, antropológ Alexander Mušinka alebo spisovateľ a bývalý predseda Verejnosti proti násiliu Fedor Gál.

Knihu vydáme a predstavíme verejnosti v januári 2020.

Vlado Rafael¹

¹ Autor je editor knihy, pôsobí v občianskom združení eduRoma. E-mail: vlado@eduroma.sk

Romano džaniben – 25. ročník – 2/2018

Časopis romistických studií

Tento časopis vychází díky finanční podpoře Ministerstva kultury České republiky v rámci programu Podpora rozšiřování a přijímání informací v jazycích národnostních menšin.

Dále byl financován hlavním městem Praha z Celoměstských programů podpory aktivit národnostních menšin na území hl. m. Prahy pro rok 2018.

Vydává Romano džaniben, z. s.

Biskupcova 85, 130 00 Praha 3

e-mail: dzaniben@email.cz, www.dzaniben.cz

bankovní spojení: 161582339/0300

Šéfredaktoři: Pavel Kubaník, Helena Sadílková

Redaktorky: Helena Kaftanová, Jiřina Stolařová, Lada Viková, Eva Zdařilová

Redakční rada:

Mgr. Michael Beníšek; PhDr. Jan Červenka, Ph.D.; Mgr. Viktor Elšík, Ph.D.;

Mgr. Lucie Fuková; PhDr. Jana Horváthová; Mgr. Pavel Kubaník;

PhDr. Arne B. Mann, CSc.; Mgr. Alexander Mušinka,

Ph.D.; Mgr. Tatiana Podolinská, Ph.D.; Helena Sadílková, Ph.D.;

Mgr. Lada Viková; Dipl.–Phys. Peter Wagner, Ph.D.

Seznam recenzentů je uveden na webových stránkách
www.dzaniben.cz.

Sazba: Kateřina Krčíková

Obálka: Daniela Kramerová

Tisk: VS Tisk, Praha

Náklad: 300 ks

Doporučená cena: 160 Kč

Roční předplatné: 320 Kč (včetně poštovného a balného)

ISSN 1210-8545

Evidenční číslo podle tiskového zákona: MK ČR E 6882

Nevyžádané rukopisy a fotografie se nevracejí. Obsah zveřejněných polemických článků nemusí být totožný se stanoviskem redakce. Podávání novinových zásilek povoleno

Ředitelstvím pošt Praha č.j. NP 1360/1994 ze dne 24. 6. 1994.